

भस्मिन्नेव चरिते लिखितः पृथ्वीराजलेखः कस्य सहृदयस्य हृदयं
 न हरेत् ' महामाण्डव्या महाराज्या मापणमपि कस्य वित्तं न
 च नयेत् ' निर्मातएव अतिरमणीया इमे बोधप्रदाः प्रसंगाः, नास्मि
 तत्र लेखकानुर्गम्य आवश्यकता, अन्ते सर्वानपि वो देतवान्-
 वान् भय कटाक्षसेवाय विज्ञाप्य विरमामि.

विदुषां वशंवदः

श्रीपाटश्याम्

(मुख्यविषयानुक्रमः)

—:0:—

१ राजस्थानवर्णनम्.	१—१८
२ मेवाडवर्णनम्.	१९— २७
३ कुल्लूषम्.	२८—३६
४ पिनृचग्निम्.	३७— ४१
५ उदयपुरस्थापना.	४६— ५२
६ मतापसिंहस्यजन्म.	५३— ५९
७ सिंहासनाधिरोहणम्.	६०— ७५
८ मानसिंहस्यापमानः.	७६—८९
९ हळदीपाटपुद्गस्यमत्ताहः.....	९०—९७
१० तद्युद्धवर्णनम्.	९८—११८
११ अरवलीशैलसमाश्रयः.	११९—१३१
१२ तत्राऽऽज्ञादशवर्षं महाकष्टसहनम्.	१३१—१५८
१३ स्वराज्यलाभः.	१५९—१७२
१४ स्वर्गवासः.	१७३—१८८
१५ उपसंहारः.	१८९—१९८

परमविख्यातगजकुलसमुत्पत्तौ राजपुरेषु रक्षितानि नगराणि शोभयन्ति.

येन च—समुत्पादिता सिंहविक्रमाः पुरुषसिंहाः सहसा आक्रान्तयन्मैन्या अगणितान् रिपुमैत्रिकान् निहत्य रणागण एवाशेरत ननु तान् स्वदृष्टमदर्शयन्.

दम्भे च—निस्त्रिडार्यावर्तवामिनः विज्ञातसकलवृत्तान्ताः परद्वीपवामिनोऽपि जना स्पृहयन्ति. विज्ञोक्त्य च आत्मानं धन्यं मन्यन्ते.

यस्मात्तत्र—केचन नवनीरदरयामलाः, केचन शारदग्धो-
त्सनासिताः, केचन संध्यापयोदकपिशाः, केचन शाद्वलहरिताः,
केचन किमलयच्छविमामुराः, विचित्रा पापाणा प्रादुर्भवन्ति.

यस्य च—प्राकृतकविर्गतानि वीररमयानि काव्यानि निशम्य श्रोता समुक्त मजायत एव.

यस्मिंश्च—मधुरजटपरिपूर्णा कृष्णुनयोगिन्य वनाम वचन गारीत्यभिधाना महत्यो नयो वहन्ति.

(२)

अस्मिन् राजस्थाने रजपूतसत्रियाणामागमनान् पूर्वं भीडः, मेशाः, मीरः, मंझरा आरण्यका अनार्यजना एव न्यससन्. ते च वन्यमृगान् हत्वा शोदरपर्याप्तं अन्नं लब्ध्वा अमादीन् पादयन्त. कृत्तकृत्या वनाद्धनातरं पर्याटन्. एतेऽपि न राजस्थानस्य प्रथम-
निवासिनः. किञ्च हिमालयदरीमार्गं समागता आर्या यदा अश-
त्यान् अनार्यान् अजयन् तदा तन्नीत्या दुर्गमस्थानेषु नि-
मनार्याणां वंशजा एव. एते च अबुनापि सततं दरीषु

(रामस्थानवर्णनम्)

(सूर्यवंश)

- १ गेहलोडवंश
- २ राठोडवंश
- ३ कच्छशाहवंश
- ४ गोहेलवंश

(रामधार्मीनगरम्)

- १ उदयपुरं
- २ मोषपुरं
- ३ जयपुरं
- ४ भावनगरं नांदोडनगर

(चन्द्रवंश)

- १ भाटीवंश
- २ जाडेजावंश

- १ असलदर्या
- २ जामनगरं

वाचकाः ' अम्मादशाद्वयान् अन्यान्यपि रामकुलानि विदन्ते. तेषु प्रसिद्धे — ' पाटकावंश, सालावंश इति. पाटका ' तिले पेष रामस्थानम्भूमिद्वयसन्निधौ रघुसत्तान्तानार्थं एतेषां कुलानां इतिवृत्तं निगामि. तथापि च गेहलोडवंशस्य अम्मादशाद्वयान् यद्वंशानेन अग्रे वर्णयानतया साग्रत अन्यान् वंशान् वर्णयामि

२ राठोडवंशः—अस्य वंशस्य सूर्यपुरप. धर्मीयवाधस्य पुत्र कुश इति प्राचीना इतिहासगता वदन्ति. तदुदयाद्य सूर्या प्रथमं वीरगणेशाभिषा तन्न पश्चात् केनापि कारणेन ते वान्ध कुम्भदेशं आगत्य सुप्रसिद्धं बनोसनगर स्वगमधानी कञ्च शिखरीयपंथमराठानु ई यदा महमदीया आर्षावर्ष प्रविश्य तत्रै यकुलानि नाशाधिपुमारभन्त तदा तेषु समाधाने चन्द्रकुम्भ देशं तदानीन्तन. राठोडवंशकुलान् ' जयचन्द्र ' एतद्वन्दने गणायार्थं मद्र. स्वर्गमगच्छन्. तदीय पुत्र. शिवसि हरःसा मायात्वं तत्र मृगनयेव राज्यं स्थापयन्तम्. सामन्तं दे तत्र राजान् कुरुदेशी राज्यानि परिपालयन्ति तेषां पूर्वज अक्षरै

दीर्घनामकं राजधानीनगरमकार्षुः . साम्प्रतमपि तत्र एतद्वंशना
भूगाला सम्पद् राज्यं कुर्वन्ति . यद्यपि एतत्कुलसंभवा सर्वे
पुरुषा यादवा एव, तथापि केनापि कारणेन तै स्वनाम त्यक्त्वा
'भाटीवंश' इति नूतनमेव नाम धृतम् .

६ जाट्टेजावंश — एवमेव अयमपि वंशोऽतिविस्तरिण्य यदुवं-
शस्यैव शाखाभूत . एतद्वंशना सम्प्रति 'कच्छभूत' नाम्निप्रदेशे
राज्यं कुर्वन्ति . एते च स्वात्मान 'जाममाहेव' पदेन व्यपादिशन्ति .
त्युत्पादयन्ति चेमं शब्दं—'वयं' शामनामकान् देशात् समागता
इति पूर्व सर्वे जना अम्मान् शामशब्देनैव व्यपादिशन् . अग्रे च
तस्यैव शामशब्दम्याय जामशब्दोऽपभ्रंशोऽभूदिति . अन्ये चेम
वंशं पुराणप्रसिद्धाया जाम्बुवत्या वंशानमिति कथयन्ति .

७ चन्हाणवंश — अयं वंश सासादेव वैशानरसंभव इति
तद्वंशना मन्यन्ते . कथयन्ति च तद्विषयिणीमिमामाख्यायिकां—
यदा सत् अस्मिन् भारतवर्षे बौद्धधर्म पर विकस्य तदा यज्ञा-
दीनामभावात् सर्वे देवा अत्रम्यन् . ते च सर्वेऽपि मिलित्वा पर-
मात्मानं विज्ञापयामासुः . स च परमेश्वरः तद्विज्ञापनामंगीकृत्य
ब्राह्मणान् यागविधानार्थं प्रेरयत् . तेऽपि जगद्देशानिदेशानुरूपं
राजस्थानगणे अत्रनासि पर्वते यज्ञं चक्रुः . तस्माच्च यज्ञकुण्डात्
षत्वारः पुरुषा निरगच्छन् . तेषामेव इमानि षत्वारि अग्निकुलानि,
तेन्यन्यतममिदं चन्हाणकुलं . अस्मिन् कुलेऽतिदूरा . स्थिति-
पाला सनातनधर्मपालका एव अजायन्त . योऽयं प्रामिद्व चक्र-
वर्ती दिल्लीधर पृथ्वीराजः सोऽपि जन्मना इदमेव कुलमल-
मकरोत् . साम्प्रतमपि ये खलु 'बुर्दाकोटा'नगराधिपास्तेऽपि
चन्हाणवंशस्योपशाखासंभूता एव . एतेऽपि परमधर्मशीला अनि-

वणिग्भूत्या संपादिनागणितधन. म्वात्कश्चित्तायापि स न तादृशं
मन्मान लभते तादृश स्वल्पभूरपि क्षत्रियः

रत्नपूतत्रिविधाश्च विशेषतः शौर्धेणैव अलौकिका.. यद्यपि
अधुना पश्चाद्देशधामिनो महात्मनो गुरुनानकस्य शिष्याः शशि-
मंजुका-शारा इति कथ्यन्ते, तथापि ते केनापि कारणेन शौर्धि-
गुण सम्पादयन् परन्तु रत्नपूतत्रिविधा निसर्गत एव शौर्धेण
प्रविद्धा . तदर्थं बाह्येका कथा कथयामि.

यदा गत्वा मोगद्वन्द्वदीपस्य अक्षरस्य पुत्रेण ' महागीर '
नाम्ना दिष्टाधिरेण चित्तोदुर्गं गृहीते. तदा सर्वेऽपि रत्नपूतत्रि-
विधा राजान मिलित्वा तद्दुर्गं पुन म्वायत्ताकिर्तु मतिमकुर्वन्.
तत्र मिलितेषु क्षत्रियेषु द्वौ पक्षौ प्रवृत्तास्ताम्. एक ' चोडा-
वन ' नामक. अन्य ' सुकटावन ' नामा. तौ द्वावपि अहमह
मिकया सर्वमेनाया अक्षरस्त्वमन्मानलाभाय अकल्पयन्ताम्.
चित्तोदनरार्थादान्तु तौ द्वावपि पक्षौ जगद्—यो हि पक्ष
चित्तोदुर्गस्य सर्वमेवने अन्नात्तनामकं दुर्गं स्वायत्ताकिरिष्यति स
एव सर्वमेनाक्षरस्त्वमन्मान लभ्यन् इति. इयामाज्ञामंगीकृत्य
तौ द्वावपि पक्षौ तस्य दुर्गस्य सर्वमेवनेदितएव भगवति सूर्य-
नारायणे समागच्छताम्. द्वितीय पक्ष. तद्दुर्गं सम्पन्नमानान्,
स च त्वरया दुर्गकालदेवनाथ बलात्तान् राजान् न्ययुक्त. ते च
गता हस्तिना. सर्वमेवनेदितः क्षत्रियः अपि तीक्ष्णाप्रयोहकाल-
कमयानि दुर्गकालानि भेलु नाशकन्. इत्थं द्वितीयं पक्षमपत्त-
म्भिनसवतोऽयं प्रथम पक्षं पुर.मरो बभूव. तस्य पक्षस्य मुख्यः
हस्तिनाकादवर्तार्य तेषु तीक्ष्णालेहकीः तेषु शृष्टं निघ्राय हस्ति-
नकाह—हस्तिनें देव्यं प्रहर्तु इति. तेन तथाकृते स शूरो वीरः

समंशयत्. स च सरलमति भीम युद्धमेवात्र निर्जापकमिति
ब्रुवन् तत्र साहाय्यदानाय प्रतिमद्रे.

शिर्डीश्वरोऽकबरपुत्र जहांगीर स्वसुरम्येमे राज्यलोभं
षारमुगाद्रिज्ञाप तं शासितुं राजसेनामाज्ञापयामास. अचिरा-
देव प्रवृत्ते युद्धे महाराजकर्णस्य बन्धु भीमसिंहः परलोकमगात्.
शहाजहानश्च परामित्र युद्धात्पलायित उदयपुरनराधीश कर्ण-
राजं शरणमगच्छत्. विज्ञापयामास च-राजन् ' अधुना मदीया-
शणा युष्मद्भीना इति. उक्त्वा भेत्यं स स्वोष्णीपमपत्तार्थं
तस्य पुरतो निदधौ. राजा तु परंपरागतं यवने समंबैरं
विस्मृत्य तदानीमेव तस्य रक्षणार्थं प्रतिज्ञां पत्रे. शहाजहानो-
ऽपि लब्धशस्थ्य तत्र निरमुवास.

कावका ' किनिदं नालैकिरमौदायोदाहरणं ' ये राज्ञु
स्वपूर्वजान् हत्वा समंशं भारतवर्षं व्यासे, शतरा आर्यमहिजा
दासोक्त्या, ययोर्गार्थं बन्धुत्कारेण धृता आदिच्छना आत्मानं
महाशक्तिपन्, तेषामेव यवनानां वंशजः शरणागत भूगलनुडा-
मणिना उदयपुराधीशेन स्वप्राणानपि तुर्गाहृत्य रक्षित इति किं
नाश्चर्यम् ' एवं प्रतिज्ञापालनमपि रत्नपुत्रशत्रियेषु सुतरामार्थान्,
एषदा पवित्रसिमोदिगाकुलसंभवः राजा स्वमणिसिंहो नाम वृषः
स्वमंत्रिभिः समं राजसभायामुपविष्ट मरुदेशाधिपेन युवराजाय
स्ववन्त्यां दातुं प्रेषिनेन पुरोहितेन विज्ञप्तः सपरिहासमवदत्—
अधुना वयं वृद्धाः संवृत्ताः, तेन कोऽपि अस्मान् स्वकन्यापरि-
ग्रहार्थं न विज्ञापयति इति. महाराजस्येमे परिहासे निशम्य सर्वे
ऽपि मणिगः समं तेन पुरोहितेनोच्ये. जहमु. इमे च परिहासं
कर्णोर्णिक्रया समधिगम्य तं सन्त्यं मन्वानः स युवराजः तथा

यन्त तेन तजवसना जनाना चेतांसि निर्विकाराण्येवास्तन्
 यथाहि राजस्थानवर्तिन क्षत्रिया शौर्योदार्योदिगुणशाठिन
 तथैव तद्रमण्योऽपि, किंचहुना—रजपुतक्षत्रियरमणीनां समा रमण्य
 इह जगतीतले क्वापि न सन्तीति निर्विवादम्, यय च राजस्था-
 नरमणीगुणान् सविस्तरमग्रे वर्णयिष्याम .

(५)

वाचका । राजस्थानवामिना क्षत्रियाणा स्वभाव सक्षेपेण
 प्रदर्शित . अधुना तन्प्रतिपक्षाभूतानां यवनानां स्वभावपरिचयं
 कारयामि .

एते च व्यवहारमिषेण अस्या भारतभुवि बहो कालान् पर्षो-
 टन्, ते च स्वदेशं नानाविपद्भि परिपूर्णमवलोकयाम्या मृत्यु-
 लोकास्वर्गायमाणाया भारतभुवि स्थानुमैच्छन्, स्थिताश्च जेतुमपि,
 यदा गतु इमे यवना इमा भारतभुवं जेतुं प्रायतन्त तदा प्राय
 सर्वेषु क्षत्रियराजा सर्वत्र व्यरानन्, ताश्च येन केनापि मिषेण
 जित्वा यवनैरियं मूलात्मसात्कृतेति सर्वेऽर्षातिहासकारा वदन्ति,
 तन्मान् यथा क्षत्रियराजाना स्वभावो मया निवेदितस्तथैव यव-
 नानामपि स्वभावो वर्णनीय एव .

वाचका । ये खलु रजपुतक्षत्रियेषु शौर्योदार्यप्रभृतयो गुणा
 मया वर्णिताग्नेषां यवनेष्वभाव एवामीन्, अस्मिन् विषयेऽहं
 कानिचिद्गुदाहरणानि प्रदर्शयामि, तत्र घृत्तपननायाम्—

यो हि प्रथमो दिह्डीधरस्य पृथ्वीराजस्य जेता शिशुनीपति
 शहाबुद्दीननामा यवनाधिप स सप्तशृत्वम्नेन दिह्डीधरेण परा-
 जित्य चन्दीकृतः सविनयं विज्ञप्तेन तेन परमोदार्यप्रतिज्ञा मुक्तः..

यदा अह्लाउदीनखिलनीनामा यवनो दिह्रीधरोऽभवत्तदा
 वितोरुदुर्गे लक्ष्मणसिंहो नाम राजा राज्यमकरोत्, तस्य पितृ-
 स्यो भीमदेशो नामासीत्, तस्य पत्नी सूती पद्मिनी परमलावण्य-
 सम्पन्ना निशम्य तां कम्पयमान, स दिह्रीधरम्नेन लक्ष्मणसि-
 हेन सप्त पौरं युद्धं व्यतानीत्, परन्तु अलङ्घनयत्तस्याः प्रति-
 विम्बं द्रष्टुं शार्थयामासः स्वीकृताया चाभ्यामभ्यर्थनायां जातसंधि
 र्मेघ्या वितोरुदुर्गं प्रविश्य प्रतिविम्बं कीदृशं स्वावासं निवर्तमानः
 श्रेहादनुगच्छन्त त भीमसिंहमेव प्रतिबन्धे न्यधात्,

श्रीमनः शहामहाननाम्नः अकबरपौत्रस्य दिह्रीधरस्य
 चत्वारं पुत्रा आसन्, तेषु अवरंगजेबो नाम कर्नीयान्, अयं च
 कपटप्रतिभूर्नेशिरोपणिम्नेषु शिष्यपि बन्धुषु राज्यार्थं कलहाय-
 मानेषु प्रथमं वैराग्यं दर्शयित्वा मशपथ मुरादनाम्ना तृतीयेन
 बन्धुना सहार्मीलन्, ततश्च क्रमेण ज्येष्ठबन्धु चाण्डालहस्तेन,
 मध्यमं बन्धुवासेन अकधीत्, तृतीये च मुराद सपदेशैर्नैपान, स
 तु संनातोपनापो मुरादो मरणसमये तं अवरंगजेबं जगाद्—
 एतदर्धनेन स्वया सहस्रशः शपथ, कृत इति, किञ्चिदुना यो हि
 अस्य अवरंगजेबस्य समग्रं चरितं पठेत् स यवनाना स्वभावं सम्प-
 गवधान्येत्, प्रसिद्धो मोगलकुलदीपो दिह्रीधरो अकबरो नामा-
 भवत्, तस्य सप्तपि मानसिंहो नाम परमचतुरः शौर्यानिधिः, सेना-
 पतिरार्मीलन्, यश्च राशिदिवं प्रयतमानो यवनराज्यसिमां वर्षया-
 गाम, स एव कुतश्चिदकारणात्तेनैव अकबरेण विषमयैर्लङ्घ्यैकै
 निर्भृते जिपांसितः परन्तु महता मुकृतेन सेवकभ्रान्त्या विषम-
 यान् लङ्घ्यकान् स एवासेवन, तेन तस्मिन्नेव क्षणे स पंचत्य
 मगात्,

२ मेवाडवर्णनम्.

- १ मेवाडस्वरूपपारेचयः.
- २ महंमडीयानामाक्रयणानि.
- ३ चित्तौडदुर्गं रत्नपूतशक्तिपरमव्यय.

(१)

मिन् अग्निन् मन्त्रभूतलवित्याते राम
 ग्याने भविनिविष्टारण्यानीत्यात् . अतिक्रि
 स्नीर्णमधुरमन्त्रपरिपूर्णमन्त्रस्यभरित . म
 र्णादिशास्त्ररचनासंगणदिल्लिक . चित्तौड
 पुमन्नेरमभूनिविर्वेष्टादुर्गे मकुट . अनेते
 अनिगुदरमूर्तिभूदिनेदेवानामाग्ये मयादि
 मासाः र्पमावर्षांरिब मनातनवर्माःपुकादिभि
 पतिमयसाम्बन्धसभारमन्त्रनाःप्रादभुव
 र्गर्भक र्गर्भक, शीर्षीर्गर्भ रिसद्गुणानां लविर्बि.
 विद्यात . मेवाडनामा महार मरेण भविन.

मुषर्गशिखरमण्डिते
 तर्मान्दर्व . महिनि
 सप्रियभूषादे एतसः
 गन्त्र . भूमिगत र्गर्भक,
 विद्यात . मेवाडनामा महार मरेण भविन.

मय चापुनाऽवि भृगुःशुभय दाममनमण्डितदण्डा , दण्ड-
 रिपूर्णतुगीरसांमन्त्रना , र्गर्भकएव . दण्डादेन दयावध
 विद्यात . दितगुडभागाः महविद्या सुराधेष्ट भवेत्परासदा

स्थाने धीनाथस्य देवालयं विधाय तत्रैव न्यवसन्, कानका
अधुनाऽपि भगवान् धीनाथ सकलभक्तजनोरथान्प्राप्यन् तत्रैव
विरामन्ते.

पुनः खलु अस्मिन् मेहन्योत्सवने बाणारावळनामाऽतिप्रसिद्ध
शूरो वृषतिरभवन्. स तु बाल्ये बहनगरवाग्निना घायणेन
विहितरस पाराशाराख्येऽवसन्, स बाल्ये प्रतिदिन परमपू-
ज्येन एकलिंगमहादेवपूजकेन विप्रैण कृतोपदेशो नियमेन एक-
लिंगमहादेवमपूजयन्, तत्र एव स बाणारावळ सार्वभौमो बभूव.
अधुनाऽपि सर्वेषुद्वयपुराधीशात्मस्य महादेवस्यात्मानं सेवकान्
मन्यमाना भवत्या मेवन्ते.

(२)

महंमदीयधर्मस्याद्य संस्थापको महंमदीयधर्मात्मा साधुवरो
ऽभूत् स च तेषामनाम्न्या नद्यार्णो बसोरातामक नगरमवा-
सयन्, तेन कारणेण कतिमये महंमदीया वाणिज्यार्थमप्रापय-
त्तवः फलेण वर्षमन्वयाम्ने प्रथमम दिगुनश्मवनीषे तदर्थं
सत्रियरामयत्तयन्, अथ महंमदीयाना यवनेन सामन्नेन कत्तो-
जनगरमायाजन्त, तत्रश्च महंमदीयानदीनाया साहसिको यवत
सप्तदशरुत्वः इमां भारतभुवं निर्लेप्यामन्वयात् जनान् हत्वा
ऽगणितान् सम्पदं स्वदेशं तिनाथ.

बाणराव एतेषां सुधुनितानां यवतानां कृवाणाविवाकनये
रथं देशो जनेरितो बभूव, सदेन्द्रराजसयकर्मणां कृतं नन्द-
नवनमिषेदं भारतवर्षे मे हटिरयमातन्दयन्, धूर्तवर्षेनेर्षं देमा
वृत्तदेवालयं दासीकृतार्थमहिते सुविश्वसंवातिः निरवन्वजव

स्वपुत्रेण समरभूमावरोत. वाचका ' अम्बिसेव समये पवित्रा
मेवाडमेदिन्यपि महंमदीयवश्याऽभूत्. परन्तु समरसिंहस्य पत्नी
पट्टणार्धाशकन्या कौरमदेवी स्वपुत्र वर्ण मिहामनार्धीधरं विधा-
यावाशिष्टे सामन्तैर्यवनान् पराभूताऽक्रे. ते च ततो निवृत्ता
अपि दिह्लीनगर राजधानी विधाय कृत्स्नमार्यावर्तमात्मसा-
त्कृत्वा प्रवर्धमाना अन्यानपि भारतवर्षविभागानात्मसात्कर्तुं
प्रायतन्त. ततश्च क्रमेण मेवाडाधीशा स्वतंत्रा एव यथाशक्ति
मनातनधर्मक्षेत्राणि रक्षयितुं प्रयेतिरे. सुप्रसिद्धे गयाक्षेत्रे महं-
मदीये समाश्रान्ते तन्मोचनाय सहस्रशो वीरा सम वितोडा-
धीशे राजस्यान्निर्गत्यामरूयान् यवनान् हत्वा तानि क्षेत्राणि
रक्षयामासु .

(३)

तस्मिन् अस्मिन् मेवाडप्रदेशे अतिविस्तीर्णशिरोभागस्य पर्व-
तस्य शिखरे वर्तमानं, अतिनिबिडवृक्षावलीमण्डितेन दृढतरपाषा-
णविरचितेन अत्युन्नतेन निर्भीकराजम्भानवासिभ्यश्चिगणसमूहेनेव
प्राकारबलयेन वेष्टितं, चतसृषु दिशामु तल्लक्षमहाद्वारं, अतिमु-
न्दरैर्मधुरजलेनटागैर्योषं, अनेकधान्यप्ररोहममर्थक्षेत्रसमुदा-
यालंकृतं, विविधशिल्पकलाभानुर्यप्रदर्शकैः सनातनधर्माजुगागि-
विरचितैर्देवालयैर्भूषितं. सैनिकगणनिवासभवनं अगण्डधान्ये
धान्यागारैः कुबेरभवनैरिव कोशागारं. इन्द्रमहागर्हादिभि-
र्विशालैः राजप्रामादि संजातलक्ष्मीकं, मेवाडलक्ष्म्या मातृगृहमिव,
स्थातंश्वदेव्या निवासभवनमिव, शौर्यस्योत्पत्तिस्थानमिव, मना-
तनधर्मस्य हृदयमिव, औदार्यस्य निदानमिव, आर्यभूमेर्मुकुट-

दृष्टुं न शक्या तथापि प्रतिबिम्बदर्शने न काऽपि हानिः । तद्यदि कृपया तत्प्रतिबिम्बमपि प्रदृश्यते तदा तावत्तैव आत्मानं कृतकृत्यं मन्वानं स्वराजधानीं गमिष्यामि इति, स इमां याचनामपि लोक-संहारदुःखिताया पद्मिन्या भाग्यदेव स्वीचकार, तत्र प्रदर्शितं तत्प्रतिबिम्बमवलोक्य दृग्गादृषतरन्तं तं अह्लाउद्दीनं भीमसिंहं, जेहादनुजगाम, तं च स्वस्वभावात्सरे समागतमवेक्ष्य नीचमिति स अह्लाउद्दीनस्त्वमेव बन्दिनं चकार, न्यवेदयच्च दूतमुत्तेन 'यदि भीमसिंहोऽपेक्ष्यते तदा पद्मिनी दीयतामिति, राज्ञा लक्ष्मणसिंहश्च यवनस्वभावं जानन् स्वपितृव्यमोचने कुण्ठितमिति त्रिक-र्तव्यतामूढोऽभवत्.

राज्ञी पद्मिनी तु तद्वृत्तं निशम्य मूर्ध्नि वज्रेण ताडितेषु शोकाकुला स्वबन्धु समाह्वय जगाद 'नाथं विना मम जीवनमश-क्यं,' स तु यवनो मर्त्यमेव सर्वान् युष्मान् तथा भर्तृवरणानपि पीडयति, तदहमेव गच्छामि, मा च समागता वीक्ष्य स यवनो नाथं मुञ्चेत्, अहं तु पवित्र सूर्यवशमकल्पकयन्ती स्वर्गे नाया गमनं प्रतिपादयिष्यामीति, तं चारुण्यं स्वभगिन्या इदं भाषणं राज्ञा लक्ष्मणसिंहेन समं संमन्वेत्यं निरणयताम् पद्मिनी तु नैव प्रेयणीया, किंतु पद्मिनी समागच्छतीति मिथ्यैव कथयित्वा स कपटी वचनीय, पितृव्यो भीमसिंहश्च मोचनीय इति.

अभिरादेव निनोददुर्गादवातेर शिबिकाना जवनिकापिहि-ताना सपुत्राणानि, विविशुश्च अह्लाउद्दीनस्य स्वभावात्सरे, स तु नीचः अह्लाउद्दीनः क्षत्रिये 'स्वर्गं पद्मिनीदर्शनमनुभवन्तु वरा को भीमसिंह' इति विश्वकर्माकर्तुमन्वमोदन, मुक्तो भीमसिंहश्च

शिबिकाया स्थित्वा नातिदूरं गतः प्रनविनमश्चमारुह्य चितोड-
दुर्गमाजगाम.

अथ मदीयां पद्मिनीं पश्यन् मीमसिंहः किमिति वेलयत
इति उच्चैराक्रोशति अह्लाउद्दीने शिबिकास्थाः सप्तशतसंख्याकाः
शूरा क्षत्रिया नग्नखड्गमंडितहस्ता बहिर्निरगच्छन्. अनेकान्
यवनान् हत्वा स्वर्गमलंचक्रुः. स तु अह्लाउद्दीनः तेन पराम-
वेन खिल पुनरपि युद्धमारभत.

तत क्रमेण स्वयैकादशपुत्रान् समरदेवताबलीन् विधाय
स्वयं समरांगणं गन्तुकामः स मेवाडाधिपः सर्वानपि कुंकुमवस्त्र-
धारणार्थमादिदेश. तांश्च कुंकुमवस्त्रालंकृतान्विलोक्य सर्वाभपि
रजपुत्रमण्यः पद्मिनीसमेता. स्फोटकद्रव्यपरिपूर्णं महागर्तं सौभा-
ग्यालंकारालंकृताः स्वभर्तुनापृच्छयोपाविशन्. ततश्च राज्ञा लक्ष्म-
णसिंहेन समं सर्वेऽपि ते क्षत्रियश्रेष्ठा नग्नमिलतामण्डितहस्ता
स्वहस्तेन तत्र गर्तेऽग्निं चिसिपुः. तस्मिन्नेव क्षणे तः सर्वाभपि
क्षत्रियगना भारतमंतानमातरो बन्दिहस्वरूप प्रापुः. तेऽपि नर-
शार्दूला उद्घात्य दुर्गद्वाराणि शत्रुसेनामाक्रम्य वीरार्हा गतिं.
स तु अह्लाउद्दीनो महताऽऽनन्देन चितोडदुर्गं प्रविश्य याव-
त्पश्यति तावन्मूर्तं सरुलराजस्थानरमणीना प्रपारं पातिवत्या-
ग्निमिव विकृद्धं विकरालं बन्दिमपश्यत्. तं द्रष्टुमसमर्थः स नीचः
पापी यवन. पद्मिनीं कृतबन्दिप्रवेशामाकर्ण्य दुःगेन भुवि
निपत्य बालक इवारोदीन् विललाप च. तस्मिन्विलासमन्दिरे
पद्मिनीर्भामिहो महताऽऽनन्देन विलासांश्चक्रतुमुत्तदभिनंद्य
तपैव पद्मिनीं मरणार्थं ग्यापयामास.

एवमेव गुर्जरदेशाधिपो बहादुरशहानामको यवन आसीत्.

स तु केनापि कारणेन चिनोदनरार्थेन समं बद्धवैरो योद्धु-
 माभूत्. विक्रमाजितश्च कथंचिद्विहितप्रतिक्रियोऽपि न लेभे यशः.
 तदानीं च प्रायः सर्वेऽपि क्षत्रियाश्चिनोददुर्गरक्षणार्थं समाग-
 ष्यन्. ते च वर्धमानं शत्रोर्बलं वीक्ष्य यशोलाभे निराशा
 क्षुत्स्मवत्प्रधारणार्थं सर्वानवदन्. सर्वाभिव रजपूतलज्जनाम्नाम्नि-
 न्तर्गे श्चोटकद्रव्यपरिष्णं समुपविष्टा स्वपनिहस्तेन निक्षिप्तेना-
 शिना लठधेदहसाफल्या क्षणात्स्वर्गमन्ववक्रु. तेऽपि शत्रुमै-
 निकान्यमागारं प्रेषयित्वा.

बावका * अस्मिन् अग्निप्रवेशे चतुर्दशमहग्नेभ्योऽपि अधि-
 का क्षत्रियलज्जना स्वशीलरक्षणार्थं प्राणानानन्देन विससर्जुरिति
 किमिदं न लोकोत्तरं ! अन्यदेशोतिहामेषु अदृष्टचरमिदं भारतव-
 र्षभ्येषु सौभाग्यम् ! एतादृशो मातंगे रजपूतप्रधियाणामासन्निति
 तत्रैव महारानप्रतार्षसिंहसदृशानि रत्नान्यजायन्त. अनएव सर्व-
 विधुन राजन्धानमाहात्म्य. अनएव चितोडदुर्गं सर्ववैर्यं महार्थं
 मकलभारतवासिनामादराम्पदं. प्रियपाठका ! यत्र केवलं स्वशी-
 ल्य तथा स्वपानिग्रत्यस्य रक्षणार्थमसंख्याभिर्लज्जनाभिस्तथा
 स्वम्बासंध्यरक्षणार्थमगणिनेर्वैरि स्वप्राणान्तृणवर्द्धीलैव समु-
 त्पृष्टान्त्वल्पं यदि न तीर्ये तदा किं तीर्थमिति यूयमेव वदत !
 अगुनाऽपि बहवः सनातनवर्मानुयायिनस्तत्त्वले तद्दुर्गं विडो-
 न्य पावयन्त्यात्मानं. वदन्ति च धन्यो राजन्धानदेशः धन्यमिदं
 चिनोददुर्गं. धन्याश्च ता भारतलज्जामभूताः प्रातःसंस्मरणीयाः
 पवित्राः क्षत्रियागना इति. अम्नु. प्रकृतमनुसराभः.

३ कुलवृत्तम्.

- १ गेहलोटवंशवर्णनम्.
- २ तत्र प्रसिद्धानां राज्ञां संक्षेपेण वृत्तम्.
- ३ विक्रमाजित .
- ४ बहुपन्नीकित्वम्.

(१)

चक्रा ' पुण्यश्लोकम्याम्मन्त्रचरित्रनायकस्य य-
त्कुलमस्मिन् तन्मूर्ध्वपि षट्त्रिंशन्मितेषु क्षत्रि-
यकुलेषु प्रथममेवेति सर्वेषामितिहामकाराणां
सम्मत. अनर्षवेदं कुलं ' आर्यकुलमूर्य ' पदेन
सर्वेऽपि संबोध्यन्ते. अन्तु. अस्य कुलस्येतिवृत्त-

मित्थ ज्ञायते. भगवतः सौसल्यानन्दनस्य द्वाशरथे रामचन्द्रस्य
सुशाल्वा नाम पुत्रावाप्ताम्. तत्र कनिष्ठो खव प्रसिद्धं ल्याहोर-
नगरं वामयाम्नाम्. तत्र च निवसन्त. सर्वेऽपि तद्वंशजा राज्य
मरुर्वन भवन्निनाये विक्रमादित्ये राजनि सति तद्वंश्य कनक-
मेनो नाम राजा मोगाष्ट्रदेशमागत्योवाम. तत आरम्यायं वंश
मेननाम्ना न्ययादिश्यन्. तत क्रमेणैतद्वंश्या जना नानाम्थानेषु
पर्यटन्त क्रमेण भादित्य, सूर्यवंश्य, गेहलोटइत्यादीनि नामानि
धारयामासु गेहलोटनाम धृत्वा ते उदयपुरस्य नातिदूरे पर्वत-
द्वीपे न्यवसन् तत्रत्य ते ' आहार्य ' नाम्नाऽपि बहुकालं व्यप-

(कुल्लुत्तन्)

अथ च कुशाग्रबुद्धिर्भूतलो मेवाडनेदिन्या रक्षणार्थं द्वा
रादुर्गानि नूतनानि स्थापयत् प्राचीनानि दुर्गानि च मम्
मन्मूकान्दकरोन् यथा चाप राजनीतिनिपुणस्यैव धर्मरक्षणे
ऽपि. स्वोपायदेवशाक्त कहनि मन्दिरानि राजस्थाने विरचया
त्तान्. अस्मैव एतां परममन्त्रमूर्ति शान्तिनी मीराबाईताम माध्वी
मा च रात्रिदिवं शृण्वन्महो लीला न किमपि संभाव्यत मनसि
चक्रे.

(१) महाराजानममनिह अथ महाराजकम आसन्ति. म
च कल्पे स्वकनुता दृष्टागानेन मनं कन्हायमानोऽन्यत्रानिहत्.
तन्मिथ दिवने प्रत्यागन्थ मेवाडनिहामननहं चक्रे. स च तदा
नीतन कश्चिद् इध. हीमवानपेदीनामानं यवन दिहोश्च पराजिन्य
तदीय पुत्र बन्दीकृत्य विनोदनगरमानित. य. अन्यथ बहून्देशा
न्विक्रित्य मेवाडदेशासीमा वर्षयाम्. एतदवधिह ये मनु क्षत्रे.
पराता अग्निभारतवर्षेऽजायन्ते ते च यथाशक्ति यवनाधिपै
मम सु. यनाता कथनानि स्वस्वातंयवराक्षन्. परन्तु मन्मन्नि-
हन्त्यमनये कचरनामा यो यानो दिहोश्चरोऽभूत् स मर्वाप्यदपि क्षत्रि-
याज्यानि क्रमेण विनाशयन्धीवन्तानि चक्रे. अस्तु. स च
राता ममाननिहेन योऽनु प्रचलित क्रमेण स्थाने स्थाने पराजि-
तोऽपि अविद्यन्निर्धर्मनं दूरं मन्मन्निह पराजयत. तदानी च
बहव मन्मन्ता उपजायन्ता ममाननिहं विहाय बाबरगुलामनि-
तोऽभयत्. अस्तु.

(३)

अथ दिवगते महाराजसंग्रामसिंहे तदीयः शूरो ज्येष्ठपुत्रो
 गन्नसिंहो मेवाडसिंहासनमभ्युत्थाम परन्तु सोऽनिरादेव परलोक
 मगान्, ततश्च तस्य कनीयान्बन्धुर्विक्रमानितो नाम मेवाडमेदि-
 नापतिरभवत्. अयमेवचायोग्यो मूषोऽस्मिन्पवित्रे गेहलोटवंशे
 ममुत्पन्न इति प्राचीनेतिहासकारा वदन्ति. स च प्रतिदिनं वर्ष-
 मानचलं दिह्रीश्वरमगणयन्स्वराज्यव्यवस्थामप्यकुर्वन्केवलं सुन्दरी-
 भिरल्लनाभिर्विलसन्महाना युद्धानि पश्यन्आयुर्व्ययमकरोत्. दिह्री-
 श्वरश्च स्वमेनाया शतनीमण्यामवर्षयत्. एष च केवलं पदाति-
 दलं वर्षयन्निक्षिप्तं तस्यै. राजनीतावपि अनवधानतया व्यवह-
 रन् स शत्रुनन्दनोऽभूत्. तेन सर्वे सामन्ता अपि स्वामिन ईदृक्
 वर्तनमवलोक्य विज्ञा निरुत्साहा अजायन्त

ईदृशीं राज्यस्थितिं चारमुगेन विज्ञाय गुर्जरनरा शिशुधितोऽ-
 नगदीश जेतुं मनश्चक्रे. तं च मदोऽनुषोऽपि माहाय्ययनिमा.
 यदा च गुर्जरनराविषो यवनो मेवाडदेशमाप्तकाम तदा तु महता
 वैर्येण स्वयं पदातिदलमादाय तेन समं योद्धुमात्रगाम विहमा-
 जित. परन्तु शीघ्रमेव छीलयेत् तेन परानिनोऽन्यत्र निभूत्
 मतिष्ठत्.

अथ स गुर्जराविषो महता वेगेन नितोऽदुर्म गोष तदानी
 च प्रायो गजग्यानवासिन क्षत्रियगतास्तस्य नितोऽदुर्मस्य गज
 नार्थमागच्छन्. परन्तु दूर्दैवतमे शूरा अपि गजपूतपरिषा
 पगभूतः स्वदारानक्षिमात्स्य स्वयमपि रामभूगापि भद्रान्
 अचिरात्तत्र स गुर्जराविषोऽपि शिरीशेण बाबरपुत्रेण हमायन
 नःस्वा पगत्रिव. विक्रमानितश्च मेनेव पुनरपि मेवाडसिंहासनं

स्थापितः. एतावन्त परामवं लब्ध्वाऽपि विक्रमानित सावधानो
 न बभूव. स च राजसभायां स्वपितु पालकं कर्मचन्दनामानं
 सामन्तमघातयत्. तेन सर्वेऽपि सामन्ता रष्टा उत्पाय स्वस्वगृ-
 हाण्यगच्छन्. द्वितीयदिने बनबीरनामा पृथ्वीराजस्य दासीपुत्र
 स्तं विक्रमानितमवधीत्. स्वयं च नृपतिरभवत्. अनेन राजकथेन
 सर्वेऽपि राजसंबन्धिना यद्यपि दुःशाकुल्या अभवंस्तथापि सामा-
 न्यत प्रजागना उदासीना एवासान्.

(४)

वाचका, शृत्त्वेऽप्यस्मिन्भारतेतिहासे विशेषतश्च राजस्थाने-
 तिहासेऽमानुषाणि यानि क्रूराणि कर्माणि संवृत्तानि तत्र कारणं
 तदानीतिनाना राज्ञा बहुपत्नीकत्वमेव. बहो कालादारम्यानेनैव
 दोषेणामरुष्यानि युद्धानि बभूवुः. तत्र आगणितानि युद्धानि नाम-
 शेषाणि अभवन्. परकायाश्च अनेनैव च्छिद्रेण स्वपादान्प्रसार्य
 भारतम्वातव्यमपाहरन्. प्रसिद्धस्य भगवदवतारस्य रामचन्द्रस्य
 वनवासादिकमप्येतद्वोपमूलकमेव. अन्तःपुरेषु निवसन्त्य एता
 राजभार्या राज्यलोभममाकुल्या नानाविधान्मंत्रान्मुख्येन राज्य-
 शामनमपि न सम्यगिवाभवन्. ताश्च दुष्टहृदया समये समये
 स्वपतिमपि हत्वा स्वपुत्रं राज्येऽस्थापयन्.

महाराजे संग्रामभिहे दिवंगते तदीया पत्नी स्वपुत्रं राज्ये
 स्थापयितुं नामा स्वपतिशत्रुं बाबरनामानं दिल्लीधरं विज्ञापयतिस्व
 साहाय्यार्थं. स च ज्ञातरजपूतशत्रियस्वभावः सहसा तदामंत्रणं
 नांगीचकार.

४ पितृचरितम्.

- १ उदयसिंहस्यबाल्यं.
- २ संकटपरंपरा.
- ३ राजपदमाप्तिः.
- ४ राजाऽकथञ्च.

(१)

हाराम समाममिहो दिर्घाश्वरेण बाबरनाम्ना
 यवनपतिनामह युवा दिव गनवान् तदीयी द्वौ
 पुत्रौ शीघ्रमेव परलोकां गमन्तु येष मामन्ता
 विक्रमानिते पृथ्वीराजदार्सीपुत्रेण निहतेऽपि
 उदारसीना एव तन्धुम्नेषामयं मनोरथ आसीन्.

यन् समाममिहम्यौरस पुत्र उदयमिहोऽद्यापि बालोऽस्ति ताव-
 त्पर्यन्तं पृथ्वीराजदार्सीपुत्रेण मनवीरेण राज्यकर्म कर्तव्यं. समर्थे-
 षोदयमिहे सर्वैरपि सामन्तैर्मिलित्वा स एव राजपदेऽभिषेचनीय
 इति. परन्तु राज्यलोभाक्रान्तमना स मनवीर कर्तव्याकर्तव्य-
 विधेःकृत्यान्मनसि बाप्पारावच्छतन्नुमुदयसिंहं हन्तुमियेष.
 उदयमिहश्च केवलं पृथ्वीराजं बालं किमपि राजवृत्तं नैव
 शान्तु प्रबभूव. यद्यपि सर्वेऽपि सामन्ता रामतया तमेवादरयन्
 परन्तु प्रकटे तथा नादर्शयन्. सर्वाध्यान्तःपुरवासिन्यो विक्रमा-
 नितदारा भर्तृवधदुःखाकुला उच्चैराक्रोशन्.

४ पितृचरितम्.

- १ उदयसिंहस्यचाल्यं.
- २ संकटपरंपरा.
- ३ राजपदमाप्तिः.
- ४ राजाऽरुवरथ.

(१)

हाराज सप्रामसिंहो दिग्दर्शनेन बाबरनाम्ना
यवनयतिनामह युञ्जा दिव गतवान्. तदीयो द्वौ
पुत्रौ शीघ्रमेव परलोकं जग्मतु. ये च मामन्ता
विक्रमान्ति पृथ्वीराजदाम्सीपुत्रेण निहतेऽपि
उदामांता एव तन्म्युन्नेपामय मनोरथ आसीत्.

यन् संप्रामसिंहस्योरम पुत्र उदयसिंहोऽद्यापि बाल्येऽस्ति ताव-
त्पर्यन्तं पृथ्वीराजदाम्सीपुत्रेण मनवीरेण राज्यकर्म कर्तव्यं. समर्थे-
षोऽदयसिंहो सर्वैरपि मामन्तेर्मिलित्वा स एव राजपदेऽभिषेचनीय
इति. परन्तु राज्यलोभाक्रान्तमना. स मनवीरः कर्तव्याकर्तव्य-
विवेकदान्यस्तनपि माप्पारावळवंशतन्नुमुदयसिंहं हन्तुमियेष.
उदयसिंहश्च केवलं पृथ्वीराजः किमपि राजकृतं नैव
ज्ञातु प्रवभूव. यद्यपि सर्वेऽपि सामन्ता राजतया तमेवादरयन्
परन्तु प्रकटे तथा नादर्शयन्. सर्वाश्चान्त पुरवासिन्यो विक्रमा-
नितदारा भर्तृवधदुःसाकुला उच्चैराश्रोराण्.

प्रतिपालयन्तातिष्ठन्, मार्गे च स बालक उदयमिहो न प्राबुध्यत,
नापि श्रोत.

पत्तादेवी च तस्य शयने स्वपुत्रं शाययित्वा शयोरामभन
प्रतिपालयन्ति तम्भौ. सा च मनमार्थ्य चक्रे—यथेया शय्या
मयाऽधुना रिक्तं न म्याप्यते तदा राजपुत्रगवेषणार्थं सर्वत्र चारा
प्रचरन्ति. तदा राजपुत्रम्यावदयमनिष्टं भवेत्. तत्सम्प्रति मदीयं
पुत्रं बलीकृत्याऽपि गमपुत्रो रक्षणीय. यो हि मम स्वामी स
एव मम बालकम्यापि. मेवकस्य वाय धर्मो यन् स्वप्राणव्यये-
नाऽपि स्वामी रक्षणीय इति. तदधुना स्वयत्नपालनार्थं मया प्राण-
प्रियस्य शिशोः पुत्रस्य प्राणास्पर्णगिया इति. एवं विचिन्तयन्ती
सा पुत्रप्रेमाधुजलह्रिसयना कथमपि तत्र तम्भौ.

अचिरादेव कुरवर्मा कृष्णवस्त्राच्छादितमरुलदेह, नगाम-
सिलतां दक्षिणेन करेण वहन्, मिसोदियावशम्य भूमकेतुरिव, यम-
किंकरद्वय रक्तलोचन कुरेण घ्वनिना 'क्यास्ते राजकुमार' इति
वदन्प्रविवेश बनबीर. सा च तं राजकुमारप्राणहरणाय समागतं
यमसेवक मन्वाना स्वकर्तव्यपालने संजातनिश्चया सहसा त पर्य-
कशापिन स्वपुत्रमदर्शयन्. तस्मिन्नेव क्षणे बनबीरस्य तीक्ष्णः
सङ्गमत्तस्य बालकम्योरो निर्भिद्य करुणेनाक्रोशेन समं बहिराज-
गाम. सा तु तस्मिन्समये शोकेन हृदये परिपूर्णाऽपि केवलं स्वा-
मिभक्तिमत्तपालनाय जटेव तस्भौ. इदं च कुरे कर्म विधाय गते
बनबीरे सा पत्तादेवी स्वपुत्रस्य शवमधुभिरभिषिच्य तस्य जन्म
कृतार्थं मेने.

राजभार्यास्तु इदं राजपुत्रस्य वधं निशम्यातिशोकाकुला महा-
त्मन. संग्रामसिंहस्य वंशक्षयं मन्वाना. सुतरामशोचन्. सामन्ता-

अयं च कदाचित्तव भाग्य वर्धयेत्. परमेश्वरम्येच्छा को हि जानानि. यमाश्रित्य वयं सुरेण कालमयापयाम तस्मिन्नेन गृह-
मागते तदादरवैमुख्यं कृतानता दर्शयति. तस्मात्त्वयाऽयं स्वामी
रक्षणीय एवेति.

सोऽपि सद्बुद्धिं धावकोमातुरिदं वचनं निशम्य जातवि-
र्यम्भेन बालकं स्वसमीपे स्थापयामास. ततश्च सा कृतकृत्या
पद्मादेवी चितोदुर्गमाजगाम. अन्यथा 'रजपुत्रकामिनी धावकस्य
समीपे किमर्थं तिष्ठतीति जिज्ञासमाना जना इदं रहस्यं प्रकटी-
करिष्यति.' इति मन्यमाना सा पद्मादेवी महता दुःखेन नतोन्य-
वर्त्तन. सोऽपि तं बालमुदयासिंहं स्वभागिनेयं स्थापयन्नेन समं
तथैव व्यवहारत्.

३

तत्र च क्रमेण वर्षमान स उदयासिंहः शनैः शनैः क्षत्रिय-
निन्दानि बभार. तस्य च निरग्निशय धैर्यं गृहयौत्सुक्यमधारो-
हणकौशलं च निरीक्ष्य जना अपि मुतरासमदिहत. सुराभैतन्.
प्रयत्नशक्तेनाऽपि गोपिता कम्तुम्बिका न स्थासोद जहाति. नहि
रत्नपरीक्षा शपथेन भवति. अस्तु.

एकस्मिन्दिने तस्य धावकस्य गृहे धावमासीत्. तदा सहो
रजपुत्रक्षत्रियान्तथा धावकाश्च भोजनार्थं तेनाह्नाः. तत्र तेषु सर्वेषु
यथाक्रमं स्वस्वस्थाननिविष्टेषु सत्सु उदयासिंहः सर्वत्र
प्रचञ्चल. राजस्थान इयं रीतिर्येच्छावकम्पृष्टमत्तं
न भक्षन्तीति. एवंसत्यपि धावकभागिनेयत्वेन

नृपापयामामु . स च नीच कुकर्मो मनवीरश्च चित्तोद्धुर्गातिर्गतेनो
न पुनरपि तत्प्रविशेत् . द्वितीयदिने तु ते सर्वे सामन्ता महानो-
त्सवेन उदयसिंहं चित्तोद्धुर्गमानीय रामसिंहासने प्रतिष्ठापया-
श्चुत् . एवं श्रमेण पलादेवीम्वादिमक्तिः सकला बभूव .

४

यदा च उदयसिंहो मेवाडाधिपतिर्बभूव तदैव राजकोटम्प्राने
महाभाम्यद्याली मोगलकुण्डीष कथ्यन् पुरुष प्रादुर्बभूव . यं
चेतिहासकारा ' महाराज अकर ' पदेन व्यपदिशन्ति . तस्य च
संक्षेपेण वृत्तमिष्यम्--संग्राममिहशत्रुनीबरो यदा भारतं विजिन्य
दिहोधिरोऽभवत्तदा स श्रमेण चित्तोद्धुर्गमानीय राज्यान्याश्रन्तुं
प्रायतन् . स्याने स्याने यशो लेभे च . परलोकं गते तस्मिन्परीय
पुत्रो हुमायुननामा यवनो दिहोपदं स्वधिकार . अचिरादेव शरि-
शहानाम्ना प्रबन्धेन सामन्तेन पराजिनोऽन्यत्र पलायते स्म . स च
सर्वत्र पर्यटनं कुशापि स्वैर्य लेभे . स च केषांभित्तगपितु मुहुरा
सर्मापि साहाय्यपात्रनाय गतस्तेभ्य एव महत्प्रहमाप . एवं सर्व-
तोऽननुकूलेषु ग्रहेषु स महाभाम्यो बाबरपुत्रोऽरण्यादरण्यान्तरं
पर्यटनमपि अकरकोटम्प्रामिनं शरणमगच्छन् . सोऽपि तम्प्रा
अभयं दत्त्वा स्वसर्मापेऽस्थापयन् . तत्रैव तस्य दुर्दैवशालिनो
हुमायुनस्य पत्नी परिपूर्णशिवसा तेजस्विनं पुत्रं प्राप्त . स तु
यवनशयिः पुत्रतन्म निरास्य सानन्दोऽपि वित्तहीनः केशवं
काम्बुरिकाण्डकोशं निर्भिद्य सर्वेभ्यः स्वमुहुरद्य बम्बुरिकापुत्रं
ददौ . तदाभेदश्च सर्वत्र प्रससार . तं सुरभिण्णवं सर्वतः प्रयत्न
मवलोक्य हुमायुनः सानन्दमाह--सामन्ता ! एवदेशस्य मन

स्वापयामासु . स च नीच कुकर्मा बनवीरश्च चितोदुर्गातिर्गनो
न पुनरपि तत्प्रविशेत् . द्वितीयदिने तु ते सर्वे सामन्ता महतो-
स्मवेन उदयसिंहं चितोदुर्गमानीय राजसिंहासने प्रतिष्ठापया-
वन्तु . एवं क्रमेण पलादेवीम्बामिमक्ति सफला बभूव .

४

यदा च उदयसिंहो मेवाहाधिपनिर्बभूव तदैव राजकोटस्थाने
महाभाग्यशाली मोगलकुलर्दीप कश्चन पुरुष . प्रादुर्बभूव . यं
चेतिहासकाग ' महाराज अकबर ' पदेन व्यपदिशन्ति . तस्य च
संक्षेपेण वृत्तमित्यम्—संप्रामिहशास्त्रबोबरो यदा भारतं विजित्य
दिल्लीभरोऽभवत्तदा स क्रमेण चितोदुर्गप्रभृतीनि राज्यान्याभन्तुं
प्रायतत . स्थाने स्थाने यशो लेभे च . परलोकं गते तस्मिन्तदीय-
पुत्रो हुमायुननामा यवनो दिल्लीपदं स्वधिकार अनिरादेव शीर-
शहानाम्ना प्रबलेन सामन्तेन पराजितोऽन्यत्र पलायने स्म . स च
सर्वत्र पर्यटन कुत्रापि स्वर्ष लेभे . स च केषाचित्त्रविषु मुदरां
समीपे माहाय्ययाचनाय गतस्नेभ्य एव महत्कष्टमाप . एव सर्व-
तोऽननुकूलेषु घरेषु स महाभाग्यो बाबरपुत्रोऽरण्याऽरण्यान्तरं
पर्यटनक्रमेण अमरकोटस्थानिनं शाणमगच्छत् . सोऽपि तस्मा
अभयं दत्त्वा स्वसमीपेऽस्थापयत् . तत्रैव तस्य दुर्दैवशास्त्रिनो
हुमायुनस्य पत्नी परिपूर्णदिवसा तेजस्विन पुत्रं प्राप्त . स ए
पयनादिषु पुत्रजन्य निराभ्य मानन्दोऽपि वितर्कितः . केच
कस्तूरिकाण्डकोशं निर्भिद्य सर्वेभ्यः स्वमहत्तय बन्दीकृत्य
ददौ . तदासोऽद्य सर्वत्र प्रसमार . नं सुरभित्तर्षं सर्वेभ्यः प्रसत
मचलोप हुमायुनः मानन्दकाह—सामन्ता ' एवमेवाम्य

(वितृचरितम्)

मेव ते स्वात्मजा व्यतरन् इति. प्रमाणयन्ति चात्र—यदि सतोपे-
 णायं व्यवहार मंत्रुत्तमदा दिङ्दीभयवनकन्यका अपि कुतो न
 सत्रियराजे परिणीता । इति.

वन्तुतस्तु म्यात्रामेदमपि मन्वं तथापि ते सत्रियराजेमहद-
 नुचितं पृत्. यतो बन्धोन्मादमत्ता दिङ्दीभाग न नित्या तित्तु
 सगिका एव. तादृशाभगिरुदु न्यपरिहागय परमपवित्रम्य वंशम्य
 कलंकीकरणमनुचितमिति मद्बुद्धिरपि कथयेत्. नादृशान्भगि
 कान्तेशान्निपत्याकलकित पौर्णमासिचन्द्र इव अद्यापि मिमोदि
 गावंश किं न विराजते, अद्यापि तस्य पुण्यश्लोकस्य प्रनाप-
 मिहस्य यदास्तोमो न प्रकाशते, अस्तु

एवं विशेषतो राज्यकर्मणि परमदश न दिङ्दीभगे अकबर-
 म्नारण्यमदशाली परममान्यानि अनिपविप्रतुलमभरसितिपदा
 मितानि राजमानवर्षानि सत्रियराज्याज्यमहमान स्वराज्यम
 र्गोदां वर्षमितमिच्छंस्नान्यापन्तु मति चक्रे. तदर्थं च स स्वमेना
 वर्षयत्तवर्षमादेव राजन्मभूमौ परमजातीयानेष राजद्रोहिण
 श्रुत्वा प्रथमतस्तान्द्रष्टवित्तु प्रायतत

निर्तीर्य स्वपश्यांश्चक्रे, तेऽपि लौकिकी बुद्धिमनुसृत्य परया
अभवन्.

अथ कृत्स्नामपि सेनामादाय दिह्रीपति अकबर क्रमेण
नानाराज्यान्यात्ममात्कुर्वधितोऽदुर्गम्य सलिषी समानगाम,
खोष च तद्दुर्ग, यद्यपि—उदयमिहश्च अकबर इव महताकेटेन
छब्बराज्यस्तथापि स राज्यलाभेनात्मानं कृतकृत्यं मन्यमान इत-
रजनवह्नीकियानि सुरान्यनुभवन्सीणनेना इषाभन्, अकबरम्य पिता
हुमायूनः सदाचारसंपन्न कर्तव्याकर्तव्यविवारदत्त आसीत्, स च
विपत्तावपि महता सावधानेन पुत्रमशिक्षयन्, तेन वात्स्यण्य अक-
बरोऽलीकिकं युद्धकौशलं प्रादर्शयन्, उदयसिंहस्तु महता प्रय-
त्नेन पत्तादेव्या बाल्ये रक्षित धावकम्य गृहेऽवर्धत, तेन तस्य
शिक्षाऽपि श्रावकस्वभावममाऽजायतन पुन क्षत्रियस्वभावोचिता,
किं च—अकबरम्य मुदेवतो पारतवासिना च दुर्देवमम्य
सहाया अद्वितीया आसन्, अकबरम्य बहिरामताननामो गृह-
स्पतिरिष राज्यकार्यकुशल्योऽमात्य आसीत्, पश्चाच्च 'अबुल-
फजल' नामा यवनमन्त्रवित्, अयमेव कृत्स्नामपि राज्यकार्यनि-
यमान् अत्युत्तमान्ययान्.

उदयमिहस्तु केवलं राजनित्यनुसारिभिर्योभिषि पुरुषै
समावृत्त कथमपि राज्यकार्यमकरोत्, न मेना निरीक्ष्य प्रोत्सा-
ह्यनिम्न, नापि महत्कार्यसाधनभार, नापि चासुगौ शत्रुवृत्तान्तं
विज्ञानवान्, तेन अकबर सर्वेषामिं वृत्तान्तं ज्ञात्वा मेशाटदेश
विजेतुं समामगाम, किं च यथा हि कृत्स्नेऽपि भारतवर्षे राज-
स्थानमेव प्रकृष्टयोधुशालीनि सर्वे जना मन्यन्ते तद्वारि मेशाट-
देशोऽतिज्ञयेन, तथैव सर्वेषु राजस्थानवासिषु मेशाटपतिमेव सर्वो

योद्धुं समागच्छन् किंतु क्षत्रियकुललक्ष्म्यो भारतललना अपि.
ताश्च ते समेता युध्यमाना अवेक्ष्यः दिहोपतिः अकबर-
मुतरां न्यस्मयत.

प्रथमतश्च तैः पुरुषसिंहेराक्रान्ता सा यवनसेना पलायतेस्म.
अकबरस्तु तस्याः सेनाया निवर्तनेऽशकः स्वयमपि न्यवर्तत.
मेने च वितोडविजयो दुर्लभ इति. निवर्त्य च दूरंगते निराशे
दिहोपतौ अकबरे सर्वेऽपि सामन्ता उदयसिंहसमीपमागत्य
विजयवार्तामकथयन्. स तु कर्तव्याकर्तव्यविचारदाक्षिण्याभावशा-
ली कृत्स्नस्य जयस्य कारणमियं मे गणिकेति व्यपादिशत्. यद्यपि
सा गणिका अकबरसेन्येन समं चिरमयुध्यत तथापि तावदेव सैव
कारणं जयस्येत्यन्याप्यं. अस्तु.

तत्तस्यापमानकारकं षचो निशम्य क्रुद्धान्ने मानधना रजपूत-
क्षत्रियसामन्ता झटिति समुत्थाय ता कर्तव्यदक्षामपि गणिका
श्लोथेन यमालयं प्रैषयन्. निरुत्सुकश्चाभवन्.

इमां वार्ता निशम्य संजातोत्साहः अकबर पुनरपि स्वसेनां
न्यवस्थाप्य योद्धुं न्यवर्तत. तं च निवर्तमानं प्रेक्ष्य मग्नेत्साहा
अपि ते क्षत्रियश्रेष्ठा. वितोडदुर्गरक्षणार्थं सन्नद्धा अभवन्.

अचिरादेव भयंकरं युद्धं प्रावर्तत. अपयशोमलिनीकृतमुत्सास्ते
यवनसैनिकाः संरंभेण यशोलामार्थमयुध्यन्त. रजपूतक्षत्रिया अपि
प्राणान् तृणाकृत्य वितोडदुर्गं रक्षितुमचेष्टन्त. सूर्यद्वारपालः साहि-
दासोनाम क्षत्रियश्रेष्ठो धैर्येण युध्यमानो भीष्मइव यदा धरणी-
तले सुप्त्वाप तदा निर्भीकः केवलं षोडशवर्षदेशीयः केळव्याधिपः
षट्पानामक्षत्रियश्रेष्ठः तद्द्वारमपालयत्. स तु बालतया षचो निह-
नन्त्य पितुः शोकेन निरुत्साहो माभूदिति तं प्रोत्साहयितुं स्वयं तदीया

स क्रूरो दिह्रीपतिर्दीनानां नगरवासिनां जनानां शिरांसि प्लेच्छं स्वसैनिकानशात्. ते वेमामाज्ञां छन्द्या सानन्दाः क्रूरमतयः क्रोधेन सर्वान् जनान् हन्तुमारभन्त. तस्मिन् समये त्रिशत्सहस्रसंख्याका जनाः प्राणास्तत्पुत्रः. तदानीं तु न केवलं नागरिका एव शत्रुसदृशमभ्या अभवन् किंतु रामकुलसंभवा अपि नराः सप्त-दशशतानि पंचत्वं प्रापुः.

एवं निरतिशयं हिंसककर्म विधाय दिह्रीपतिरकबर आर्य-पूजितानां देवतानां मुप्रसिद्धानि दर्शनयानि देवालयाणि निर्भिद्य भूमिसादकरोत्. तथा मंदिराणि रामप्रासादानपि. तेषां स्थाने श्वोपासनामंदिराणि व्यरचयन्. चित्तोददुर्गस्थाया नगरदेव्याः पट्टहान् दीपानलंकारान् कषाटान् श्वोपासनामंदिरस्य शोभार्थं स्वरानघानीं निनाय.

वाचकाः यो हि अकबर समशीलोऽद्वेषा सकललोककल्याणदक्ष इति प्रायः सर्वैरेवेतिहासकारैर्वर्णितस्तस्यैव पश्यत क्रूरानि कर्माणि. निरतिशयद्वेषशालिनो निर्विशेषमवलानामपि घातकस्य कीदृशं समशीलत्वमिति त एव जानन्ति. ये तल्लु शत्रूणां पत्नीरपि मातृवद्भिनन्दन्ति, ताश्च निरतिशयमादरयन्तः सानन्दं स्वस्थाने प्रेषयन्ति, ते मूर्ता नीत्यादर्शा रजपूतक्षत्रियवाऽऽदरणीया अथवाऽऽसहायानां रामद्वीणां घातेन प्रवर्टीकृतपौरुषोऽकबरो वाऽदरणीय इति यूयमेव विचारयत. तस्माद्यदितिहासकारैरेकवरगुणवर्णनं कृतं तत्र समीचीनमिति न तत्रादरः सतां.

वस्तुतस्तु—प्रकृतियुष्माणां परांगनालोलुपानां यवनानां साधुत्वमप्यार्गजनदुर्जनसाम्यं न भवते. यथा हि शैत्यं लम्बितोऽप्यग्निर्न तप्तस्य जलस्य स्वभावं प्राप्नोति. एवमपि सज्जनसंगत्या

६ प्रतापसिंहस्यजन्म.

- १ ज्ञानावंशः
- २ जन्म बाल्यं च.
- ३ शिक्षणम्.
- ४ प्रतापसिंहःशक्तिसिंहश्च.

(१)

शक्रा ! एतावत्पर्यन्तं मया लिखितः कथावि-
भाग केवलमुपोद्घात एव. अधुनाचाम्मच्छ-
रित्रनायकस्य महाराजप्रतापसिंहस्य चरितवृत्त-
मारब्धं. तत्रश्च तत्सविस्तरं निरूपयामि.

अस्ति बहोः कालादतिप्रसिद्धं, अनेकपवि-

त्रशूरसमरवीरजन्मपरिप्लवं, पुण्यश्लोकमेवाद्याधिपतिभिरपि सन्मानितं, राजस्थाने ज्ञानानामकं प्रसिद्धं कुलं. तत्र शोणित्गुरुनामकः कश्चन क्षत्रियश्रेष्ठोऽभायन. स एवाऽस्मच्छरित्रनायकस्य माता-
महः. अस्तु. अस्मिन्कुले संभूताः सर्वेऽपि क्षत्रियश्रेष्ठाधिपतोदा-
धिपसामन्ताः समये समये तं साहाय्ययन्तिन्व.

एकदा हळदीघाटनामकेऽरवलीपर्वतोपत्यकायां धर्मदाने स्थले यवनानां क्षत्रियैः समं महद्युद्धमभूत्. तत्र क्षत्रियैर्निहताभवि यव-
नाः संख्याजित्कोत्र मात्रजदन्. ते सर्वेऽपि यवना महाराजं प्रता-

यशोदुन्दुभिः सर्वत्र स्वनादं कुर्यादिव. अस्तु. एवं क्रमेण काले गच्छति सा कन्यका भारतवासिनां मुदेवतो दिव्यं गर्भं वपार. दुर्मदयवनभारमसहमानाया वसुंधराया विज्ञप्तिं निशम्य साक्षाच्छंकर एव तस्या शोणीगुरोः कन्याया उदरे परमपवित्र उवा-
मेति मन्ये. तदानीं च सर्वेऽपि यवना यथेच्छं वर्तमाना देवाल-
यानि घ्नंस्यन्त आर्यमहिला दासीः कुर्वन्तः स्वराज्यानि आत्म-
साद्विदधतः सुतरामसह्या अमवन्. तेन पीडिता जनाः परमा-
त्मानं स्वपीडापरिहारार्थं प्रार्थयन्त. सर्वेऽपि भूभारावताराय
शंकर स्वयमवतरिष्यतीति भक्त्य जना अमन्यन्त. अस्तु.

अथ स दिव्यो गर्भं क्रमेण वर्धमानोऽलौकिकीं लावण्य-
श्रियमपुष्यन्. तदानीं च तस्या गर्भिण्या मुखमण्डलं दिव्यतेजो-
मण्डलालंकृते प्राभातिकरविमण्डलसाम्यं दधी. दोहदा अपि
अग्निमहाराजप्रतापसिंहचेष्टितमदृशा एवाभायन्त. मानुः प्रसिद्ध
मालावंशसंभूतत्वेन विनुश्च संग्रामसिंहापत्यत्वेन तयोर्गर्भोऽपि
तद्गुणशाली बभूवेत्यत्र नाश्वर्यं. उदयसिंहोऽपि प्रीत्या स्वका-
न्ताया दोहदानपूरयन्. साऽपि दोहदैः सर्वाभिवि प्रजाजनाना-
मानन्दयत्.

अथ परिपूर्णेषु मासेषु सा शोणीगुरोः कन्यका उदयसिंहस्य
पत्नी प्राचीबान्धकारनाशकं सूर्यमिवातिनेत्रम्विनं विशालभाल
पट्टसूचितभाग्यं, कमलदीर्घनयनं, शुकचंभूनाभिकं, बलिष्ठं, वांस-
लमर्षावयवं बालकं प्राप्त. तदानीं च सुत्रिजगृहलक्षणा नेत्रोद्-
ण्डलेन प्रतिहतनयनप्रवृत्तयस्तं बालकं द्रष्टुमपि न शक्नुः. रामो-
दयसिंहोऽपि पुत्रलाभमज्ञातानन्दः प्रमोदमगानां स्वप्रजाजनानां
संतोषार्थं नाना पारितोषिक्याणि विनयार. एकादशेऽहनि तदीय-

प्रहारेण दर्भीकुरानिव कदलीस्तंभानिव शोहसण्डान्कुलाव, दृढैर्मु-
ष्टिवन्धप्रहारेः पापाणानपि भूणीचकार, किं बहुना—सामान्यत-
स्तदानीतनाः सर्वेऽपि क्षत्रियवारास्तस्य बलं शस्त्रप्रहारवीशलं
घोटकारोहकीशलं वीक्ष्य सुतरां न्यस्मयन्त, एवं क्षत्रियजात्यु-
चितां शिक्षामादायासमा श्रियं पुषोष प्रतापसिंहः.

वाचका. ' इदं सल्लु बाध्यं शिक्षणं, तच्चान्त.करणसंस्कारक
न भवति, विनाऽन्त शिक्षणं तत्सल्लु न स्वकार्याय प्रकल्पते, अ-
न्यथा मानवाधिकबलशाली बन्धो मातंगः कथं सल्लु स्वल्पबलेनाऽपि
मनुमेन स्वदासीक्रियते / कथं पातिकूरा अपि सिंहव्याघ्रादयोऽ.
रण्यचराः पशव, सुद्रबलेन नरेण बिडालादिव फीटांगणे शिक्ष्य-
न्ते ! तस्माच्छारीरशिक्षणमपेक्ष्य प्रबलं सल्लु बौद्धं शिक्षणं, तच्च
कथमलमत प्रतापसिंह इति वयं क्रमेण पदयामः—

सर्वत्र हि बौद्धिकशिक्षणस्य प्रधानं कारणं परिस्थितिरेव,
परिस्थितिश्च भिक्षा भिक्षा प्रतिसमयं मानवबुद्धिं संस्करोति,
योऽहि परिस्थिति सम्यङ्निरीक्षते सोऽवश्यं मुशिक्षितमना
भवति, प्रतापसिंहश्च जात्यैव तैलबुद्धिः स्वदेशस्य तथा स्वजा-
तीयानामवनतिं वीक्ष्य शिक्षमना मानृभूमिं स्वातंत्र्यमुक्कटाळंकृतौ
विधातुं निश्चयमकरोत्.

श्रीप्रतापसिंहस्य बौद्धिकं शिक्षणं बन्दिजनगीतिः प्राचीनपु-
ण्यश्लोकनृपगणचरितैरेव कृतं, राजस्थाने च सर्वत्र प्रशंसनीया
रितिर्दृश्यते—यत्—तत्रत्याः सर्वेऽपि बन्दिजना पुण्यशलां
सिमोदियावंशसंभवानां राज्ञां चरितानि काव्यमयानि विधाय
गायन्ति, तेन च साधारणा जना अपि कृत्स्नं पूर्वजानामितिहा-
समवगच्छन्ति, श्रीप्रतापसिंहश्च राष्ट्रिदिवं पराक्रमशालिनां पूर्व-

प्रहारेण दर्भाकुरानिष कदलीस्तंभानिष लोहस्रण्डान्कुलाव, दूदैर्मु-
ष्टिबन्धप्रहारे पाषाणानपि तूर्णोचकार. किं बहुना—सामान्यत-
स्तदानीतनाः सर्वेऽपि क्षत्रियवीरास्तस्य बलं शस्त्रप्रहारकौशलं
घोटकारोहकौशलं वीक्ष्य सुतरां न्यस्मयन्त. एवं क्षत्रियनात्यु-
चितां शिक्षामादायासमां धियं पुषोष प्रतापसिंहः.

वाचकाः ! इदं खलु बाह्यं शिक्षणं. तच्चान्त-करणसंस्कारक
न भवति. विनाऽन्त-शिक्षणं तत्खलु न स्वकार्याय प्रकरते. अ-
न्यथा मानवाधिकबलशाली बन्धो मातंगः कथं खलु स्वल्पबलेनाऽपि
मनुनेन स्वदासीक्रियते ! कथं चातिकूरा अपि सिंहव्याघ्रादयोऽ-
रण्यचराः पशव. सुद्रबलेन नरेण विदालारव प्रीदांगणे शिक्ष्य-
न्ते ! तस्माच्छारीरशिक्षणमपेक्ष्य प्रबलं खलु बौद्धं शिक्षणं. तच्च
कथमलमत प्रतापसिंह इति पयं क्रमेण पदयामः—

सर्वत्र हि बौद्धिकशिक्षणस्य प्रधानं कारणं परिस्थितिरेव.
परिस्थितिश्च भिक्षा भिक्षा प्रतिसमयं मानवबुद्धिं संस्करोति.
योऽहि परिस्थिति सम्यग्निर्वासते सोऽवश्यं सुशिक्षितमना
भवति. प्रतापसिंहश्च जात्यैव तैलबुद्धिः स्वदेशस्य तथा स्वजा-
तीयानामवनतिं वीक्ष्य शिक्षमना मानृभूमिं स्वातंत्र्यमुक्कृत्यालंकृतां
विधातुं निश्चयमकरोत्.

श्रीप्रतापसिंहस्य बौद्धिकं शिक्षणं बन्दिजनगीतैः प्राचीनपु-
ण्यश्लोकनृपगणचरितैरेव कृतं. राजस्थाने च सर्वत्र प्रशंसनीया
रितिर्हृदयते—यन्-तत्रत्या सर्वेऽपि बन्दिजनाः पुण्ययशस्ता
सिमोदियावंशसंभवानां राज्ञां चरितानि काव्यमयानि विधाय
गायन्ति. तेन च साधारणा जना अपि कृत्स्नं पूर्वजानामितिहा-
समवगच्छन्ति. श्रीप्रतापसिंहश्च रात्रिदिवं पराक्रमशालिनां पूर्व-

जनां शौर्यस्वातंत्र्यमयमितिहासं शृण्वन्सकलमेवाडमेदिन्या राज-
स्थानस्वातंत्र्यदेव्या वा मुकुटायितं चितोडदुर्गं परकीयैर्यवनैरा-
क्रान्तं पश्यन्नितरामखिद्यत. परममान्यस्य श्रीरामचन्द्रनन्मपरि-
पूतस्य सूर्यवंशस्यांशजमात्मानं निशम्य यवनपारतंत्र्यमग्रमवलो-
क्य सुतरामदुःखायत. स्वातंत्र्यप्रियाणामार्यसत्रियाणां कीर्तिघवलं
विविधपराक्रमकार्यमण्डितमितिहासं समाकर्ण्य दिल्लीपतिसेवोत्सु-
कान्स्वकीयानवेक्ष्य नितरामतपत्. स्वपाकिञ्चरक्षणार्थं वैश्वानरमा-
श्रिता स्वकुलागनाः श्रुत्वा साम्प्रतं स्वसंबन्धिभिः केवलमैहिक-
सौख्यलामाय यवनेभ्यो वितीर्णाः कन्या अवलोक्यात्यन्तं संतप्तो
ऽभवत्.

प्रतापसिंहश्च स्वदुर्दशावलोकनखिन्नमना बाल्य एव सर्वत्र
मेवाडदेशे पर्यटन् सकलानि दुर्गमानि म्थानानि पश्यन् अतिसरलम-
र्तान् स्वामिभक्तान् वनेनगन् स्वमग्वान् व्यधात्. स्थाने स्थाने
शशुप्रतिक्रियासमर्थान् सामन्तान् स्वमतवर्तिनोऽकरोत्.

श्रीप्रतापसिंहश्च नाप्पारावळपराक्रमान् सारंस्तत्पूजितमेकलिंग-
महादेवं परमादरेणापूजयत्. यद्यपि स स्वपितरमुदयसिंहमाद-
रेणापश्यत्तथापि तस्य कर्मण्यकौशलं वीक्ष्य दुःखायतेसम्. अ-
दृष्ट्वा सर्वानपि सामन्तान् यदि संग्रामसिंहवरसर्वेऽपि क्षत्रियाः
स्वकर्तव्येऽनष्टमा अभविष्यंस्तदा यवनाश्रितोडदुर्गं नाजेप्यन्.
मेवाडमेदिन्यपि न परतंप्राऽमविष्यन् इति.

स प्रतिदिनं यवनानां कर्ममानमैश्वर्यं विलोक्य लिप्तो यथा-
शक्तिं तेषां नाशाय स्वस्वानंत्र्यरक्षणाय च शपथमकरोत्. अ-
न्यान्पि तथाकरणाय विज्ञापयामास.

एवं मानसिकशारीरिकशिक्षणं लब्ध्वा स वीरः प्रतापसिंहो
 ग्रीष्मसमये प्राभातिकं सूर्यइवोमं तेनो वभार.

(४)

महाराजोदयसिंहस्य शक्तिसिंहो नाम अन्यएकः पुत्र आसीत्.
 सोऽपि प्रकृत्या साहसिकः शौर्येणाऽपि आद्वितीयः परन्तु कर्त-
 व्याकर्तव्यविवेकचतुरो नासीत्. स प्रतापसिंहस्य सन्मानं वीक्ष्य
 मूयान्वितो बालोऽपि अमूया बबन्व. तस्य स्वभावं वीक्ष्य सिन्नो
 महाराजोदयसिंहोऽपि तस्मिन्प्रीतिं नाकरोत्. जातमात्रस्यैव तस्य
 शक्तिसिंहस्य मेवाडमेदिनीस्वातंत्र्यघातकान्महान्वीक्ष्य चिन्तापुरः
 स महाराजोदयसिंहस्तस्मिन्वैराग्येणैवावर्तन.

एवदा प्रपातकाले राजशिल्पिभिर्विरचितं समायामानीतं
 खड्गं परीक्षितुमुदयसिंह सामन्तै समं सिंहासनमव्यतिष्ठन्.
 तदा मेवकैरानीते तन्तुसंघाते खड्गप्रहारं कृत्वा धारापरीक्षायां
 क्रियमाणायाम् सत्यां शक्तिमिहः स्वयं विचारयतिल—यः खलु-
 खड्गः समरे शत्रुकण्ठनालच्छेदनाय प्राद्यम्नस्य परीक्षा तन्तुसं-
 घाते कथं स्यादिति. विचार्य चेत्यं स सहसाऽग्रे गत्वा तेन खड्-
 गेन स्वांगुलिमच्छिनत्. प्रावर्तनं च्छिन्नाया अंगुलेः सकाशादति-
 र्तावो रुधिरप्रवाहः. महाराजोदयसिंहश्च तस्येदं साहसं विलोक्य
 विस्मितः क्रुद्धः समीपवर्तिनं सामन्तं तस्य शक्तिमिहस्य शिर-
 श्छेदुमादिदेश. तामिमामाज्ञां विचित्रां निशम्य मिलिता. सर्वे
 सामन्ताः कोपरघनयनं तं महाराजोदयसिंहं सान्त्वयामासुः.
 सोऽपि पुत्रवधघातकं परिहरन् आमहं तत्याज. परन्तु शक्ति-
 सिंहस्य साहसैकप्रियां मतिमवलोक्य नितान्तं सिन्नो बभूव.

७ सिंहासनाधिरोहणम्.

- १ उदयसिंहस्यकुकृत्यम्.
- २ सिंहासनाधिरोहणम्.
- ३ मृगया.
- ४ प्रतापसिंहशक्तिसिंहयोःकलहः.
- ५ पुरोहितस्य देहत्यागः, शक्तिसिंहस्य देस-
निर्वासनं.
- ६ भीष्मपतिज्ञा.

(१)

हारानोदयसिंहश्च चितोडवियोगेन वा
स्वातन्त्र्यनाशेन वा परानयदुःखेन वा वार्ध-
क्येन वा क्षीयमाणचलः स्वस्य स्वर्गगमनं
समीपमागतमिति निरचिनोत्. यद्यपि स

चितोडदुर्गं गते सत्यपि यवनानां सामन्ततां नाभजत तथापि
सकल्यमान्यानां पुण्यश्लोकानां बाप्पारावळमंमामसिंहादिभूपाला-
नामन्त्रये संभ्यापयशोमलिनं मुग्धं मे संश्रुतमिति चिन्तैव त-
मधिकम्पयौदयन्. तेन च क्षीणायुर्महारानोदयसिंहो गोगुंडानाधि-
पामे स्वर्गवासी बभूव. तत्पूर्वं स सर्वानपि स्वसामन्तानेरुप्रीकृत्य

मर्षी राज्यन्यवस्थां कथयित्वा मम सिंहासनं मदीयस्तनयो नव
महोऽश्वकरोत्विति जगाद च. तादृशीमाज्ञामनुसृत्य जगत्स
एव मेदिनीपतिर्देविष्यतीति मन्त्रान्. धीमतापसिहो निराज्ञो
राज्यलाभे स्वभायं परीक्षितुं देशान्तरं गन्तुं मनश्चक्रे.

वाचकाः । महाराजोदयसिंहस्यैवं कर्म न न्याय्यमासीत्,
यतो यदा राज्ञ् निम्नं आवकस्य गृहे महाराजोदयसिहोऽवर्षेण
तदानीमेव शोणीयुः स्वकन्यां तमी ददौ. तस्मिन्नेव समये स
उदयसिंहः स्वद्यालाय जालावाहरावनाम्ने सामन्ताय ' अस्यां
कन्यायां यं पुत्रोपवेत्तमेशहं राज्याधिकारिणं करिष्यामि '
इति प्रतिज्ञते. न्यायतोऽपि स एव जेष्ठदेव्या पुत्र आसीत्तदेव
स्मर्त्तमपि अगणयित्वाऽन्ततमये मयत्त एव मम पश्चाद्वाज्या
धिकारी करणीय इति कथयामास. यस्मिन्नुत्ते बहव सस्यप्रति
ज्ञा राजानोऽजायन्त. यत्न कृत्वा भगवत् सस्यवचनस्य श्लोम
मनन्दस्य सूर्यवशाद्भूत तत्र पवित्रे सिंहादिशावदो जमिन्वा
महाराजोदयसिंह. स्ववचन मिथ्यावकार. साजना. ! वचनभगा
हि यवनानामेव शोभने न साधियाणा. साधियाश्च स्वाम्नु. वै
अगणयन्त. प्रतिज्ञां पालयन्ति. अम्नु.

राजस्थाने चायं नियमो यदि कश्चन राजा स्वयं गच्छेत्तदा
तस्य प्रेते तत्रैव निशिष्य इत्यमनो महतोऽस्मवेन तद्गुणं राजान
नेऽभिषिष्य पश्चात्तस्य सृजाय राज्ञ् शवसंस्कारो करणीय इति.
एतादृशाऽशौचनियमे बीजमपि -- त्रिं राजसिंहस्येन प्रेतेष
कदाचिदमनामु बलहत्यान्. कथनान्य एव राजाऽस्मिन्मन्त्रे
राज्यमाकमेव. कथन स्वयं एव राज. सिंहस्यमन्त्रकथयन्तु
मर्षीकामपि प्रजाजनानां शान्तेःस्ववहरोदिप्यदि. इत्यनेन.

(२)

एतन्नियमानुरोधेन सर्वे सामन्तास्तथाऽन्येऽपि प्रमुखा नागरिका जना राजसभामागता जयमल्लाभिषेकार्थं प्रायतन्त. सोऽपि अज्ञातविशेषवृत्तो मंगलाभिषेकार्थं छानादिकं विधाय राजसभामागाम्.

अत्रान्तरे कृष्णरावतो ज्वाल्हेरनरेशोऽन्ये मंत्रिगणाश्च सहसा तत्सभास्थानमागत्य तं जयमल्लमवदन्—राजकुमार ! त्वदीयः पिता महारानोदयसिंहो यदा सोनीगडाधिपस्य कन्यां परिणिनाय तदा तदीयं पुत्रमेव सिंहासनाधिकारिणं विधातुं वचनं ददौ. तच्च कथं खलु विस्मृतवानिति न जानीमहे. यद्यपि त्वां राज्ये स्थापयितुमस्मान्महाराज उदयसिंह आज्ञापयत्परन्तु तस्व ज्येष्ठत्वेन स एव संप्रति राज्याधिकारी भवितुमर्हति. यस्मिन्वंशे रामचन्द्र खलु पितृगङ्गाया राज्यं विहाय वनवासी बभूव तेनैव वंशेनाऽयमपि परमपवित्र सिमोदियावंश सचद्ध एव. तत्त्वमपि भरतमनुकुर्वन्स्वजेष्ठबन्धुं प्रतापसिंहं राज्ये स्थापयितुममेसरो भव. पितुः प्रतिज्ञापालनेन प्रापय तमपि महामागं पितरं सद्गति. अर्जय च त्वमपि यावच्चन्द्रदिवाकरं स्थापि पार्वणचन्द्रमरीचिरोचिर्यश इति.

सोऽपि पितृपुल्यानां वृद्धानां प्रधानामात्यानां तथा तातमिश्राणां राज्ञामाज्ञामगीहृत्य प्रतापसिंहस्य राज्याभिषेकविधानेऽनुमतिं ददौ.

वाच्यः ! ये सतः जीवन्तं पितरं निहत्यैव राज्यछामार्थं स्वबन्धुभिः कटहायन्ते. अथवा वृद्धैरुपायैः स्वमनसमपि यमाकृत्यानिधि विधाय राज्यमाक्राम्यन्ति. ते दुर्निवारराज्योभाकान्ता

यवनाः क,--क च केवलं वितृवचनपालनार्थं कृत्स्नमपि स्ववि-
 षयसुखं विहाय राज्यलोभमपि विनाशयन्तस्तादृशा जगमहप्रभु-
 तयः पुरुषश्रेष्ठाः. यद्यपि सम्प्रति न सन्ति ते रजपूतप्रियश्रेष्ठा-
 नापि यवनाः परन्तु यावदयमितिहामोवर्षते तावत्परलभना मा-
 नवहान्तप्रियश्रेष्ठास्तुयाद्यवनाश्च निन्देदेव. सज्जनाः! यथा धी-
 ष्यस्य स्वपितृमन्तोपार्थमात्रमवस्यस्य, यथा वा भानकीभानेर-
 रण्यवासास्तथैव जगमहमेव वितृदेवतापरिपूजा. ययं तु मम —
 वितृवचनपालनार्थं राज्यमुत्सृजना जयमहेन मेशदमेदिनीसिंहाम
 नादपि शोकोत्तरं सिंहासनमर्जितं. यत्कोऽपि न ग्रहीतुं शक्नो-
 ति. अस्तु.

असिन्धिवये जयमहम्य सम्प्रतिमवलोकय ते सर्वेऽपि मंत्रिण-
 सामन्ताश्च ते प्रशंसन्तो महाजानन्देन महारामं प्रतापसिंहं
 राज्याभिषेकार्थं विशापयितुं प्रतापसिंहम्य प्रामादमयु. सोऽपि
 अशम्मादेव समागतं मंत्रिगणं तथा सामन्तगणं बिलोक्य विस्मिन्ः
 सर्वं वृत्तं तेभ्यः ध्रुत्वा जयमहमाश्लिष्य सानन्दं राज्याभिषेको-
 त्तवविधानार्थमाज्ञापयामास.

अचिरादेव सर्वेऽपि नागरिकजनो मिलित्वा सर्वं नगरं शंभ-
 लनर. स्थाने स्थाने नागरिकलज्जा मिलित्वाऽग्रायन्. अत्रिभगुच्छं
 च मंजुलज्जनिदिर्गायनालापैः समं पयहा अचरन्. राजपुरदे
 रधिष्ठिता मलमेकशमितपूजयो राममार्गाः विशाकरैर्मनेभ्यः
 नूतनाय राजे जयमर्तु सादिमदले स्वाधिकारिणा समं राजरा-
 सादीगणमलयशरोन्. पशतिदलमपि कसुत्येन समं निदपं स्वल-
 मासगाम. सर्वे सामन्तगणा अवि स्वगणदोगनापिञ्जानि पयद-

प्रति राजनिष्ठयाऽवर्तन्त तथैव वयमपि वर्तिष्यामह इति उक्त्वाचेत्थं स्वयं सिंहासनं सृष्ट्वा शपथमकरोत्तथैव सर्वेऽपि सामन्ताः.

सर्वेषु सामन्तेषु शपथं कृत्वा स्वस्वस्थानेषु समुपविष्टेषु मत्सु महाराज प्रतापसिंह स्वपूर्वजान्मनसिकृत्वास्वैरिदमभाषत.

मामन्ताः । प्रधानामात्याः । प्रियप्रजाननाः । अद्य खलु अह परमेश्वररूपया मम पूर्वजानामाज्ञया परमपवित्रे सिंहासने समुप-
विष्टः. अहं तु यावज्जानाम्यत्र न केवलं विश्वामार्थं विषयोपभो-
गार्थं वा परमात्मना संनिवेशितं किंतु कर्तव्यपालनार्थं. राज्ञ
कर्तव्यं हि पुत्रवत्प्रजानां पालनं. तदपि द्विधा, चाप्यशत्रुभ्यस्तथा
दारिद्र्याद्युपद्रवादिभ्यः. सम्प्रति हि प्रबल्ये दिर्घायतिर्वचनोऽस्म
दूर्ध्वविरुद्धधर्मा मेवादमेदिन्यामाक्रन्तुमिच्छति. जीवन्तु तानपा-
देषु मेवादमेदिन्या मुमुक्षुमिव स्वातंत्र्यदेव्या निरासमिव भारतलट-
नापातिवत्यस्य साक्षिणमिव तिनोऽदुर्गमात्ममादकरोत्. तत्प्रथमतो
यावच्छक्तिः अयं यवनराज पराभेयम्मतः स्वराज्यं स्ववम्भापयि-
ष्याम. राज्ञश्च यथा प्रजापालनं कर्तव्यं कर्म तथैव प्रजानामपि
राजाज्ञापरिपालनमेव. यो हि राजा प्रजाम्यः स्वात्मानमनिरिक्तं
मन्यते स न विजयते. नापि प्रजाश्च तथैव मन्यमानाः. यत्र च
राजाऽऽत्मानं प्रजाभ्यो नानिरिक्तं मन्वानमनासा अध्यभे प्रयत्ने
तत्रैव सर्वाः सम्पदो निवसन्ति परस्परविश्वासप्राकाररहिते रा-
ज्येऽतिबन्धुस्योऽपि राज्यं प्रोक्तुं न शक्नोति. तद्वयमपि परम्परा-
नुरागशालिनस्ते त्रिहीधर यवनाधिपति जेतुं प्रयतिष्यामहे.
अचिरादेव भगवानेकस्मिन् सर्वेषां नो मनोरथान् सफलं करिष्यतीति.

श्रीमहाराजप्रतापसिंहस्येदमोजसि पराशमपरिपूर्णं भाषणं

सामन्नाथ सत्वरमेव तद्वनं प्रविश्य महानिक्षेपेण वन्यकरणं,
तीक्ष्णेन सङ्गप्रहारेण स्याथं, वेगेन धावमानं कृष्णमारं बाणेन,
निहत्य स्वस्य शस्त्रप्रहारकौशलं प्रदर्शयामासुः. रजपूतक्षत्रिया-
श्चाधमाख्य महाता वेगेन धावमाना लोक्रेतरमधारोहणकौशले
प्रवन्दीचक्रुः. एवेनैव सङ्गप्रहारेण वनकुलायं द्विषाकुर्वन्-सङ्ग-
प्रहारपाटवं निदर्शयचक्रुः. तीव्रमंतापेन मुक्तं समुद्रवाद्याभिमुख
मागच्छतो व्याग्रस्य मुक्तं बाणमंचयपूरेण तूणीरतायापयामासुः.
तीक्ष्णबाणै पश्चाद्बृहस्प्रीतमाननां चलितुमममर्थांना सूकराणां
व्यर्थं क्रोधावेशं वीक्ष्योच्चैर्नहमुः. सर्वेषु वनपृगेषु कुरानधहेपार-
शानाकर्ष्य पलायमानेषु मक्रोधं मर्षेयं स्थित्वा सर्वानध्यवन्लोक-
मानानां सिंहानामवलोकनमपिननन्दुः. प्रशशंसुश्च तेषां परा-
क्रमम्.

४

एवं सर्वेषु सामन्तेषु रजपूतक्षत्रियेषु समं राज्ञा प्रतापमिहेन
मृगधाविनोदं कुर्वन्तु मत्सु अकम्मात्प्रनापसिंहस्य पुरतः खंटकल-
तागुल्मान् तीक्ष्णदंष्ट्रं, पौराराववापालितमकलारण्यः, क्रोवोत्तन-
सटापटलः, तीक्ष्णाग्रदन्तप्रहारविभिन्नानेकवृत्तगणः, पल्लवपद्म-
लिनपरिपुष्टशरीरगष्टिः, अतिभयंकरवेगशाली सूकरराज प्रादुरा-
सीत्. तं चाकम्पाक्षिर्गनं वीक्ष्य सर्वेऽपि क्षत्रिया क्षणमाधं
न्तड्वा इवाभवन्. अन्ये च सुद्रा हरिणादयो वनपशवस्तस्य
घोरां घोषणामाकर्ष्य वनपि पलाय्य दरीषु न्यलीयन्त. अथाथ
भयाकृत्वा दीर्घान् हेपारवान्निमसर्जुः.

अत्रान्तरे तं सूकरराजं हन्तुकामः धीमहारानप्रतापसिंहस्य

मनुमृत्युं प्राणिभूमधमचोऽयन् । माहमप्रिय शक्तिमिहोऽपि
 स्यात् । तौ च स्वामुह्यगाय पापमानौ श्रीगणेशोऽयं धनिप्रस-
 मना सुकरोऽविगेन पशामनेम् । तौ च प्रनविने भाषणने सु-
 करानमनुजम्भयु । स च सुहृग्गज प्रहृविकलिष्ठो मत्त पर्व-
 तमण्डशिरोऽययान्नुद्धीय गच्छन्तःशनिदृश्य कदाचिदृश्य
 कदाचिदृशानि हृजेषु निरीतः कदाचिदृशयिषुर्गेषु पदस्तेषु निनप्र-
 संप्रागवत् । दावपि तौव पापमानौ तं न मुमुषुत् ।

अयं दूषावनकेनिलमुगं, स्वामाभितयविदीर्णवदनं, निर्वल्य-
 येतस्त्वतोनिपतन्ऽरार, धावनाममर्थ, तं सुहृग्गज वीक्ष्य तन्
 समावस्थावपि तौ महारारी युगपदेव तस्य प्राणहृग्गाय बाणाव-
 मुंचताम्, तौ बाणावपि अहमहाभिक्रया तस्य लक्ष्यस्य प्राणहर-
 णोद्यतौ स्वामिनाविव शीघ्रं गच्छन्तौ ममेव तस्य सुकरस्य
 शरीरं प्रविशिशतुः । तस्मिन्नेव क्षणे स बलाज्योऽपि सुहृग्गजो
 रुधिरार्द्रशरीरः कानिचित्पदानि गत्वा घूर्णयित्वा भूमितले पपात् ।
 तदीयाः प्राणा अपि स्वमरणशंकेव दृढमपि तदीयं शरीरं वि-
 हायान्यत्रागच्छन् । स च त्वेषेण मरणसमये तीक्ष्णेन दन्ताग्रेण
 भूमिं खनन् धूलिमयं तत्स्थलं चक्रे । घोरेण प्राणगमनवेदनाभयं-
 करेण रवेण सकलमप्यरण्यं बाचालयामास । सुलशरीरपातेन
 भूमिमपि कंपयामास । क्रोधातिरेकविदीर्णमुखनिर्गतकेनपटलेन स-
 कलमपि घर्णीतलं घवलं चक्रे । बलिष्ठस्याऽपि मदोन्मत्तस्य
 कथं क्षणभंगुरं जीवितमिति सर्वेभ्योऽदर्शयन् ।

तं च सुकरराजं स्वबाणविद्धं प्राणिपतन्तमवलोक्य सानन्दौ
 स्वपरिधमं सफलं मन्यमानौ तौ प्रतापसिंहशक्तिसिंहौ सनवम-
 श्वाभ्यां धावन्तौ सममेव तत्रागच्छताम्, निरीक्ष्य च तं भूशरेश्वरं

बाणयुग्मनिहनं विम्मिती कस्य बाणेनायं निहनइति निर्णेतु व्यवदे-
ताम्. प्रतापसिंहोऽवदन्—अहमेवेमं प्रथमपश्यम् बाणेनाहन च.
तस्मादयं मूकरो ममेवेति. माहमिक शक्तिसिंहश्चेत्यमेव वदंस्तं
मूकरो हातुं नैच्छन्. तौ च क्रमेण कर्षमानविवादौ बुद्धी हृद्ध-
युद्धेन कस्य बाणेनायं पूर्वं निहत इति निर्णेतुमैच्छताम्. पश्चा-
त्समागता सापन्ता मंत्रिगणाश्च तौ स्वान्वयितुं प्रायतन्त परन्तु
स्वलक्ष्यत्याग. क्षत्रियाणा महानपमान इति मन्यमानौ तौ न
विवादविषयं तत्त्यजन्तु .

(५)

अत्रान्तरे वशिष्ठ इव तपस्वी महामान्य धृतिशास्त्रविद्याकु-
शल स्वयममानकल्याणदक्ष . सिमोदियावंशजे प्रार्थनार्थपाले-
सम्मानित , कलपुरोहित सर्वेषु रजपूतक्षत्रियेषु मामन्तेषु मन्त्रेषु
मत्सु सहमाऽग्रे गत्वा तौ नगासिलनालंकृतहस्तेन कोपारक्तनयनौ
प्रतापसिंहशक्तिसिंहौ भावेशमवदन्. महाराजप्रतापसिंह 'शक्तिसिंह'
किमिदं भवद्भि. प्रारब्धं. सुदृश्यवराहम्य शृते परम्परभातार्थमुद्यतौ
युवां किं वितोददुर्ग मूकरोदपि हीनं मन्येथे ! महाराजप्रतापसिंह !
इदानीमेव त्वं पूज्यं पैतृकं मिहामनमारूढ कथं स्वबन्धुषाते-
नात्मानं कलंकयितुमीहमे. शक्तिसिंह ! त्वमपि पितृवद्वृद्धस्य स्व-
ज्येष्ठबन्धोः प्रहरणेन परमपवित्रं मूर्धवंशं. दिवंगता महाराजना-
प्यारावळप्रभृतयश्चितोददुर्ग शत्रुहस्तगतं महाराजं प्रतापसिंहमुद-
यपुरवामिनं विलोक्य ग्विला. साश्रुनयनाः सुदकारणेन कलहाप-
मानौ युवां किं वदेयु ! अद्यापि स्वर्गवामिनो महाराजोदयसि-
हस्य विलोदकं न शुष्कं. तावतैव परस्परभातार्थमुद्यतासी युवां

धमेणामितं तत्स एवोपभोक्तुमर्हति. तन्नुद्वं वा महार्थं वेत्यन्य-
देवन्. सर्वे हि पीडयितारं ददाति तत्र रक्तज्वाभार्थं किन्तु पैर-
निर्यातनार्थमेव. तदयं कल्हः शम्भेणैव निवार्यो भवु षषनशने-
नार्थानि.

स च कुलोवाध्यायो महानेजम्भी भदिदं तयोत्पमानकारकं
मदेन्माद्मदर्शकं च प्रत्युत्तरं ध्रुत्वा कोषारत्तनयनयुगलोऽगिष-
र्षिण्या विक्रान्तया दशा तौ पश्यन्, दहासिच, शाप दिग्मसिच, पाद-
हतभूमितल. सरभमं बाहूदम्याप्रोशसिच रोपातिरेकच्छेन घो-
रेण घोषेण बभाषे.

प्रतापीसह ! शक्तिमिह ! अहं चानेन युगयोः प्रत्युत्तरेण सवि-
रोपमधिसिद्धोऽस्मि. योऽहं पविप्रसिमोदियाकुलमंभवान् विप्रदर-
तम्पगान् महापराधमशालिनं स्वार्थं च देवीकण्ठहारम्पृष्टीकानप-
दयम् सोऽहं युष्मादशो कुलकारकयोभिरम्कारवचनेनापमविनो-
र्जीविन्तुं नेच्छामि. रामरथानभूमेध्यायं विशेष — यत् तस्याः दुःख-
कदाऽपि कुपोऽपि निरह्वारं प्राप्य न जीवति. स च प्राणेभ्यो-
ऽपि मानं गरीयासि मन्यते. तत्प्रमथयमुकाज्वाभाष कल्हासानयो-
र्गुणयोर्द्वेषेऽयमपि ब्राह्मणेदेहो हृदयं भवतु. भगवति मेशादमे-
दिनि ! चिताराल मय महम्याशाऽमीयपुत्राणि दुर्गदपरनहाम्ने
अपमथा मुत्त ! पूर्ववत्सन्निवधेष्ठ. परिपालिता इत्यर्थानि, सा तु
मदीयदेहेनेव मयं मला. प्रथो एकश्लेषः ! विदित्पदेव त्वं
मेशादमेदिनी पालयामि ! भगवन् गोवर्धनोद्धारतत्पर ! अतिथः
त्वमपि विदिति तुष्णीयनिष्ठः ! दुर्गराज ! चितोद ! अहं चपु-
नेव देहं स्वकाया पुत्राणि अस्मिन्नेव राजस्थाने जनिष्वा ततो
द्वारार्थं प्रदत्तमानानां सविद्याण्यवसरं माहायं बरिष्यदि.

गृहीत्वा तं महारानं प्रतापसिंहं नमस्कृत्य निर्गतो दिल्लीनगर
भागत्यावचरं ननाम.

सोऽपि च्छिद्रान्वेषी तं सन्मानेन सत्कृत्य स्वसभाया स्था-
पयामाम.

(६)

यत्र च प्रतापसिंह सिंहासनमलमकरोत्तदा तस्य कोशे
द्रव्यं नासीत्. यथाकथंनित्सर्वे रामसेवका वेतनं लब्ध्वा राम-
कार्यमकुर्वन्. विशेषतश्च ये रालु सम्पत्ता मेवाडभूमेर्दिभागास्तान
कचर. पूर्वमेवापाहरत्. तेन राज्यस्यायोऽपि न्यूनीकभूत् तथापि
प्रतापसिंहो न निरुत्साहो बभूव. स हि मेने-पुनरपि चितोडदु-
र्गविजये नाम्नि तावती द्रव्यस्यापेशा यावती मानवाना. ते च
राजम्भानेऽत्रिविपुला . मा च चितोडाक्रमगार्थं समुद्यतमवलोक्य
स्वपूर्वप्रदत्तसर्वथा साहाय्यदिप्यन्ति. यद्यपि अकरो मत्तो घना-
प्यो बलाद्यश्च तथापि मर्दायमेना तन्मेनापेशया श्रेष्ठैवेति निर्वि-
वाद्. तथा चाहं त्वरितमेव तं यवनाधिपं निर्जित्य मेवाडमेदिनी
पुनरपि स्वानंध्यमुखभानं करिष्यामीति.

अवधार्य सर्वं स सत्वरमेव स्वसेनां सखाहयामाम. सर्वाश्च
राजम्भानगतान् भूतपूर्वमुद्दो मान्यान् क्षत्रियरानान् साहाय्यार्थ-
माह्वयतेम. परन्तु नैव जानातिम्म जयप्रभृतिराज्याधिपान् केवलं
नाम्नः क्षत्रियान्. ते च तीव्रमतिनाऽकचरेण समं संघाय पूर्वं
तत्सामन्तानां म्नीचक्रुः. ते तु चितोडाक्रमणे साहाय्यदानाय
र्थप्रतापसिंहेन प्रेषितमार्मत्रणं निशम्य हसन्तः शुद्रास्तपाकर-
णाय विमुक्ता अभवन्. स हि अकरो न केवलं बलाप्यो घना-

धिपः प्रमुक्त आसीत्. तं हि महाराज स्वदक्षिणहस्तत्वेन
व्यपादिशन्.

यत्र प्रभृति मिसोदियावंशजाभिर्नोडदुर्गोत्तिःसारिता अक-
बरेण, तत्र प्रभृत्येव चितोडनगरी विध्वामकगयन् सर्वेऽपि बन्दि-
जना . तेषां नीजश्विगीतानि निशब्ध्यातिभिलः महाराजः प्रना-
पसिंह इत्थं शपथमकरोन्—यावद्दहमिमा मेवाडमेदिनी पारतं-
ध्यनरवासोद्धारिष्यामि. यावच्छेदं चितोडदुर्गमात्महस्तगतं न
करिष्यामि तावद्दहं सर्वान् विलासाम्भ्यश्यामि. स च तद्दिनमा-
रम्य भुवर्णपाश्र्वाणि विहाय दीनवत्पर्णावलीप्यभुक्त. तथैव
तुलमयानि मृदुलानि शयनानि विहाय तृणमयेऽशेत. तपस्विज-
नोचितं जटाकलापमप्यध्वान्. एवं महोत्सवेऽपि षट्हादीनि
मंगलवादनानि वादयितुं प्रत्यादिदेश. अद्यापि हि तामेव रीति
मुदयपुरार्थीशा अनुसरन्ति. अस्तु.

एवं श्रीमन्महाराजप्रनापसिंह सर्वविलासमुत्तानि विहाय
मातृभूमेः स्वातंत्र्यलाभाय तीव्रं तपस्तप्तुमारभन्.

तस्यारथ जयपुरार्थीशस्य दत्तकं पुत्रो मानसिंहः । अथ च
निर्गन्त एवातिशूरः । तस्मिन्मये वृत्त्येऽपि राजस्याने मान-
सिंहस्यो तस्यो नाम्नीदेवः । गद्यचरम्य सहायो मानसिंहो नाम-
विध्यतः । इत्येवोऽपि भारतवर्षस्य सहायः भूपालः कदापि नाम-
सिंहः । अथ च यथा पराजयी तस्यैवार्थमीहरपि ।

एकदा कमेज सर्वे भूपदेशं विजयमानोऽथ मानसिंहोऽटक-
नर्दीतीरमाश्रयी । सहायः नद्याः लङ्घने शास्त्रनिषेधमुपलभ्य
विन्तानुरं विकर्तव्यतामूढः स्वाधिपतरथमट्टञ्ज । स तु पूर्व-
दिशोमलिप्तशानीमेव —

वृत्त्या भूमिर्दीशस्य । निषेधोऽप्राप्तने कुत ॥

मन्वने प्रतिषेधः यः । प्रतिषिद्धः स एव तु ॥ १ ॥

इति श्लोकः । परमरोष्यः शास्त्रिणोः तदन्तिके प्रेषयामास ।
वस्तुनस्तु इदं विपरीतमिवाभावे यो हि मरुत्या वा भूमिर्दीशो
गोमासभस्येभ्योऽदात्म एव गमनागमनविधिप्रतिषेधविपरिगति
विन्ता करोतीति । अन्तु

मानसिंहो हि दिक्षिष्वे मेनापनिर्नाम भूत्वा वृत्त्यामपि
प्रतीची दिशं व्यसदनः । पूर्वस्यां दिशि वर्तमानान् वंगराजानपि
जित्वा दिक्षिष्वेयंशः प्रसूनमकरोत् । प्रायश्च जयपुरनरार्थःशा
अतिशूरः स्वामिभक्ता एवागन् । अद्यापि हि जयपुरराज्यप्रमा-
जनाः शीघ्रेण समन्विता एव ।

(२)

वाचसा ! इदं सन्तु मरुतभारतवर्षेतिहासेऽपूर्वं वृत्तमिति सथा-
शक्तिः सविस्तरं निरूपयामि ।

भारतवर्षेऽत्यन्तं भिन्ना भोजनादिविषये ततोऽपि विवाहविषये रीतिः प्रचलति यादृश्यन्यत्र जगतीतले कुत्रापि न दृश्यते, यद्यपि पाश्चात्यदेशेषु प्रायः समेरेव कुलीनैः पुरुषैः समं पुण्या भुञ्जते विवाहादिसंबंधं कुर्वन्ति च, तथापि तत्र साम्यं वित्तमूलकं क्वचिच्च विद्यामूलकमपि, तथापि यथा कुलीनत्वमकुलीनत्वं परंपरागतमेवात्र गृह्यते न तथाऽन्यत्रेति महदस्ति वैषम्यं. प्रायो मानवा दृश्ये. सत्संगादिककारणेर्बाह्यविद्यासु प्रगल्भतां दधते परंतु अन्तःकरणशुद्धिं कदाचिदेव लभन्ते. बाह्यशुध्यपेक्षयाऽन्तःकरणशुद्धिरतिकठिनाप्यधिकश्रेयसी. सा च प्रायः परंपरागतमंस्कारैरेव लभ्यते. यथाहि दूषितं पंकिलं जलमेकस्मात्तडागादन्यमिमन्तडागे नीत्वा संश्लिष्यते ततोऽपि अन्यत्र नीत्वा पुनरपि तन्मंश्लिष्यते. एवं त्रिः संपाद्य तज्जलं शुद्धं भवति. तथैवान्नः करणानां वा तन्म्यमंस्काराणां वा गतिः. अम्नु.

भारतवासिनो जना बाह्यवस्तुनाशापेक्षयाऽन्तःकरणधर्माणां शीलार्दीना नार्दा हानिग्रहं मन्यन्ते. ते च पारतन्त्र्यनरके पतिप्यन्ति; सर्वस्वहानि स्वीकृतिप्यन्ति, समये च स्वशासनपि रक्षयन्ति. परन्तु ते शीलरमागं कदापि नेष्यन्ति. एतदेव मनसि कृत्वा ते जानिभिर्भागं रक्षयन्ति. वर्तन्ते च तमनुगम्य. कथमेतत्संभवतीति तयं संक्षेपेण विचारयामः.

कस्याऽपि वस्तुनो गुणान्तरमंक्रमणे तरसाक्षिभ्यमेव कारणमिति मयंममत्वं. तद्दि प्रतेऽप्यनितानि पत्राणि जत्र दूषयितुं प्रवृत्तिः. एतन्मिने तस्मात्क्षिभ्यं यथा यथाऽधिकं भोजनया गवा मय्य गुणास्तन्निमंक्रमणम्. एतदर्थमेव नीचेम्यो मयादिदमपि त्रं कृद्मि. अम्नु. सर्वेषु मत्क्षिभ्यदार्ग्येषु निराहः एवं साक्षि-

भ्यश्चरणं. यतो बध्वरौ मिलित्वा नूतनमपत्यमुत्पादयत.. तस्मि-
 क्षपत्ये लभयोरपि अज्ञयोः सत्त्वेन प्रायः पितृगुणकमेव तज्जायते.

एनं सर्वं मृष्टिनियममवधार्यैश्वर्यो भारतवासिनो जना विरुद्ध-
 गुणस्वभावेर्मनै समं विवाहं न कुर्वन्ति. यैश्च समं कुर्वन्ति ताना-
 स्मनोऽभितान्मन्यमानाः सर्वथा तद्दशनाय प्राणानपि अगण-
 यित्वा प्रयवन्ते.

इमं च भारतवासिनां स्थिरं स्वभावमवलोक्य दूरदर्शिनो
 यवनभूपतयोऽपि स्वीयं राज्यं स्थिरीकर्तुं प्रयतमाना वान्याना
 मानधनानां क्षत्रियाणां वन्यकाभिः समं विवाहमकुर्वन्. ते च
 मन्यदेवेभ्यममन्यन् — अत्यन्तं भिक्षाचारेषु शूरजनसन्निपु परम-
 प्रार्थनेषु अगणितजनादरपात्रेषु षण्णु क्षत्रियकुलेषु द्वेषपरेषु जीव-
 स्म्यु मत्स्यु कदापि शपस्यापि राज्यं स्थिरं न भवेत्तस्मात्प्रथममे-
 तेषामस्माकं च भेदो विनाशनीयः. स च भेदो विवाहसंबन्धे विना
 न नश्येत्. नष्टे च भेदेऽस्मद्दंशजान् स्वकन्यासु जायमानत्वेन. स्वी-
 यानेषु मन्यमानास्नर्षं सर्वदेव दत्ता भवेयुः. दत्तेषु भैतेषु राम-
 कुण्डेषु कोऽपि शत्रुरान्तरो वा बाह्यो वा नास्माकं राभ्यमाकन्तु
 शक्नुयान्. इति.

वाचदाः ! इदं सर्वं विचार्य क्षत्रियकुले स्वसंबन्धे विधानुं
 प्रयतमानास्ते यवनाधिपाः प्रथमतो न यशोऽलभन्त. कथं स्वतु
 क्षत्रियराजा
 पशवस्त्वैयवनेः
 सर्वे भारतवर्षिणानुत्पन्नतः क्षत्रियराजानां तत्राटयामासु. क्षत्रिय
 राजेऽपि केचन विहारदत्ता विषयोवभोगेनैवात्मनः साफल्यं मन्य-
 माना य आसन्ते सत्त्वरं यवनपीडापरिहाराय शरीरसंबन्धे विधानुं

पिपत्तथा बुन्दीकोटाभिर एव केवलं स्ववंशपाविध्यमरक्षनाम्, यथा तथा वा भवतु यावदयं भारतवर्षस्येतिहासो वर्तते तावाद्द वृत्तं पठित्वा सर्वेऽपि निम्गृहा मना क्षत्रियराजैरिदं महद्गुचितं-
कृतमिति यद्युच्ये, अमु. किं गतानुशोधनेन, प्रकृतमनुसराम..

(३)

मोऽयमद्वितीयपराक्रमशाली राजा मानसिह एकदा दिह्मि-
पतिनाऽकबरेण भूमिविजये नियुक्तो दक्षिणां दिशं विजित्य
दिह्मिपतेरकबरस्य दिव्यं यश, प्रसारयन्, अनेकान्भूविभागान्वि-
जित्य तदीयां राज्यसीमामप्यवर्षयत्.

वाचकाः । भारतेतिहास इदमपूर्वं वृत्तं यत्--ये सन्तु नूतनागता-
न्विभित्तानारान्परकीपान्दाश्रुन्मन्यमाना अयु-यन्त त एव पुनरपि ता-
नेव स्वामित्वेन स्वीकृत्य तदाशा प्रतिपालयन्ति, इमे महमदीया
यवना यदा हिमालयदरीमार्गैरध्रामतामन्तदा तेषां क्षत्रियराजै
सम महान्ति युद्धान्यभूवन् तेषु क्षत्रियकुल्यानां कियान् क्षयः
कृतः, तेषां भ्रातृषु कतिभिरार्यमहिलाभिरगिराधिन इति सर्व-
स्मिन्वृत्ते जामति सति तदीया एवार्यवंशनाम्तानेषु यवनान्
स्वामित्वेनामन्यन्त, तेषामेव यदाः प्रसारार्थं स्वनापधाना स्वातं-
ध्यमप्यदाहरन्, अस्मिन्विषयेऽस्मिन् एका कथा.

ये जना हस्तिशयविक्रयव्यवहारं कुर्वन्ति ते प्रथमतः पंचषान्
हस्तिनः स्ववशान् कुर्वन्ति, तत्र हस्तिन्योऽपि काश्चन सन्ति, नूत-
नेषु हस्तिषु निघृष्टितेषु सत्सु सा हस्तिनां प्रथमतोऽरण्ये विद्युज्यते,
सा कुटिलांऽग्नेषु मशेन्मतं हस्तिराजं स्वप्रेमपाशैर्मथ्नाति, आनयति
सादृशस्थले यत्रान्ये चत्वारो हस्तिनो निभूतं स्थिताः, ते च

श्लोहशृंगलाः शुण्डादण्डेषु धारयन्नस्तं समागतं निरीक्ष्य तामिः
 शृंगलाभिर्निबध्नन्ति. सोऽपि च वन्यगजः स्वस्वातंत्र्यं रक्षयितुं
 प्रयतमानः पारतंत्र्यमनिच्छन्नयाशक्ति तैः समं युज्यते परन्तु
 यदा स्वमशक्तं मन्यते तदा तेषामाजामनुवर्तते. यदा च न
 नवीनो गजो जलं पातुमिच्छति तदा ते सर्वेऽपि मुशिसिना
 गजास्तत्पादनिबद्धाः शृंगलाः शुण्डादण्डैस्सहन्तो यामिका
 इव चतसृषु दिशामु व्यवस्थित्या प्रयान्ति.

अथ स गजो मासपर्यन्तमेवं शिशितः स्वभावं विहाय तेषा-
 मेव मतमनुसरति. ततश्च तमपि स्वस्मिन्मेलयित्वा स मुशिसित-
 हास्तिमुद्राय पुनरपि परस्मिन्वर्षे नूतनमेव हस्तिनं बन्दीकरोति.
 शिशित्वा च वशीकरोति. आश्चर्यं त्विदं यदपरवर्षे य स्वातंत्र्य-
 मुत्खार्थमकलहायत, स एव हस्ती अस्मिन्वर्षे परस्य स्वातंत्र्य-
 हरणाय प्रवर्तते. न स्मरति कदापिदं—यत्—अहं तु दुर्देवतः पर-
 तंत्र संवृत्त परन्तु ये म्वलु स्वातंत्र्यमानस्तानपि परतंत्रान्वि-
 धातुं किमर्थमहं प्रयत इति. अस्तु.

इत्थमेव राजानो मानसिंहप्रभृतयो दिल्लीपति स्वामिनं मन्य-
 मानास्तदीयराज्यविस्तारार्थं रात्रिदिवं प्रायतन्त. सज्जनाः!
 अन्योप्यस्ति भारतवर्षवासिनां जनानां विशेषतश्च राजस्थानवा-
 सिनां क्षत्रियाणां स्वभावो यत्ते यदीयमन्नं भुंजते श्वानइव तदे-
 कचित्ता एव ते भवन्ति. न कदाऽपि कृतघ्ना भवन्तीति. अयं
 च स्वभावः परकीर्यैर्यवनैर्विशेषतश्च राज्ञाऽकबरेण सम्पज्ञातः.
 तत एव मानसिंहसदृशान्क्षत्रियवीरान्सेनापतीन्विधाय तद्वारा
 स्वराज्यविस्तारमकरोत्. अस्तु. प्रकृतमनुसरामः.

स च मानसिंहो दक्षिणापथस्थं सोलापुरविभागं विजित्य

दिलीपनगर गच्छन् उदुपुत्रासिनं सकलसिद्धयुक्तमुकुटमणिं महाराज-
 प्रतापसिंहं द्रष्टुं चच्छत् । मदेशवाहवद्वारा तथा न्यवेदयन् ।
 महाराजप्रतापसिंहस्तु यवनसंबंधिनो यवनाधिपमेव हस्य तदाज्य
 विष्णुगार्धं सश्रिदिष स्वबान्धवानां स्वानन्दमपहरतो देशजो-
 दिण स्वबाधवदृष्ट्य मानसिंहस्य दर्शनेऽन्यन्तमनुत्समना आ-
 सीत् पान्नु कृतो । बालारिममोदियाकुलशाशानां भूषणनामनिधि-
 मरुतरे निरसिद्यमादरं वीक्ष्य तन्मामाननार्थमुत्तरो बभूव,
 महान्तं सट्टपं निर्दाय तत्र मूर्धं स्वमामन्तं समं यमागच्छन्तं
 त मानसिंहमुदयरागगतदागपर्यन्तं प्रस्युद्धस्य मारुं यथानीय
 तस्य सन्कारमशरोत् ।

(४)

गमा मानसिंहाऽपि स्वतय त क्षत्रियकुलमुकुटमणिं सूर्यमिव
 देदीप्यमानः परमेशानन्यराजकानाच्छादित निष्कलः । महाराज-
 प्रतापसिंह प्रेक्ष्य गमालानन्दोऽनिषिद्योग्यान् सर्वानप्युपमागन्त-
 प्राह । द्वितीये दिने—महाराज प्रतापसिंहो मानसिंहस्य भोजन-
 मदान् । तस्मिन्भोजनसमये यदा सेवकैः सुवर्णपात्राणि निहितानि
 परिवेदिमानि च । तदा तस्मत्स्वकारार्थं प्रतापसिंहः स्वयं नागतः
 स्वपुत्रं उमरावं भ्रूयन् । तेन भोजनार्थं विज्ञप्तो मानसिंहस्त
 मवदत्—अथ भोजनार्थं महाराजः प्रतापसिंहः पुत्रो नागत
 इति । उमरावस्तु—महाराजस्य शरीरे स्वास्थ्यं नास्ति । तस्य
 शिरसि प्रवृत्ता वेदना जायते । तद्विच्छेदं विहाय भवद्भिर्भोक्तव्य-
 मेवेत्यवदत् । गमा मानसिंहस्तु सहभोजनामावकार्षणं ज्ञात्वा
 शिलो जगाद । सुवराज ! मद्रूपनान्महाराजं ब्रूहि—मया सह

ह्रीपतिः. अस्मिन्नसारे संसारे सारः स्रष्टु मानेन जीवनं. तत्राः
 न लभ्यते तदा शुनोऽस्माकं मध्ये कियदन्तरमिति त्वमेव विचा
 रय. यथा शंखानिगडितपाद्युगलस्य चारतंयनरकपतितस्य
 हस्तिनः मुवर्षभूपणानि न मुत्तदापीनि, एवमेव परतंत्रस्य वः
 पराक्रमो राज्यविस्तारश्च. अहं तु स्वप्नेऽपि न प्रार्थयामि एता
 दृशमपमानं. अहं च मुक्तेन नष्टेऽपि राज्येऽरवलीगुहायां स्वा
 स्यामि न तु श्वेव मुकुलितहस्तयुगलः सिंहासनाधिवासिनोऽकश्च
 रस्य पुरस्तादुन्नतं शिरो नमायितुमिच्छामि. किंचहुनोक्तेन—
 चस्य वंशस्य परंपरयाऽपि यवनकुलसंबंधस्तेन कुलेन महाराज
 प्रतापसिंहः संबंधं कदापि न करिष्यतीति प्रतिजानामि. येन
 प्रतापसिंहस्य हृदयमकबरस्तथा तदीयाः प्रजाः सम्यक् जानन्तु,
 अस्मदीयाश्च लोभोपहतचेतस इति.

इदं च निःसंशयं मानहानिकारकं सर्वेषा क्षत्रियाणां पुरतो
 भाषणं निशम्यातिसंतप्तोऽश्वमारोहन्नुवाच मानसिंहः—यद्यहं तव
 मानं न हरिष्यामि तदा मानसिंहो न भविष्यामीति. तदानी-
 मेवोन्नतेजाः स्वतंत्रः प्रतापसिंहः—रे क्षत्रियाधम ! मानसिंह ! यदा
 त्वं मदीयं मानमपहर्षुमागमिष्यसि तदा स्वभागिनेयमपि गृही-
 त्वाऽऽगच्छेति सरोपमन्नूत.

(५)

अथ तत्रावस्थानमनुचितं मन्वानो मानसिंहा महता वेगेन
 दिङ्घीनगरमभिलक्ष्य प्रययौ. महाराजप्रतापसिंहश्च तेन पतितेन
 मानसिंहेन संलपनादात्मानं पापिनं मन्वानः स्वयं प्रायश्चित्तम-
 करोत्. तथैव यत्र यत्र च मानसिंहोऽतिष्ठतां सर्वामपि भूमिं गं-

स्यात्. इय ममा मम परममित्रस्य मान्यम्यालौकिकपराक्रमनि-
धेर्नेयपूराविषम्य मानसिंहस्यापमानदुःखनिराकरणोपायनिन्तनार्थं
माहृता. अस्माभिश्च मानवयानानुत्सुकैः केवलं दयया समुपेक्षितः
स प्रतापसिंहो गजानं दुरुक्तिभिर्मपमानयतिस्मि. माहृशा बलात्
राजानं स्वमेवकापमानमात्मन एवापमानं मन्यन्ते. यदा त्वेवं
तदा द्वितीयस्य हृदयस्येव परमप्रियस्य श्यालस्य महामान्यस्य
मानसिंहस्यापमानं कथं मर्षयिष्यामि.

वन्तुतन्तु अयमपमानो न मानसिंहस्य किंतु ममव. यवनसं-
बंधात्स्वल्प्रतापसिंहेन राजा मानसिंहोऽपमानितः? अहं चे-
मपमानं यदि महिष्ये तदाऽन्योऽपि मामपमानयेत्. तितित्ता
हि मुने शोभते न राज्ञः.

किंच—प्रतापसिंहः स्वकुलपावित्र्याभिमानं धत्ते. परन्त्वहं
ब्रवीमि—कुलपावित्र्यं नान्यसंबंधेन विनश्यति. यदि च तन्नश्ये
तदा दूषिते कुले न खलु पराक्रमशालिनः पुरुषाः प्रादुर्भवेयुः,
नैवं दृष्टचरं. अथ हि मदीयो युवराजः किमहमिव न पराक्रमी,
यदि च पवित्रे कुले सर्वे एव जना. शौर्योदार्यशालिनो जायन्ते
तदा प्रतापसिंहस्य पितोदयसिंहः कथमनायतेत्यपि कथनीयं.
तस्मात्कुलस्य पावित्र्यापावित्र्ये केवलं मनसा कल्पिते. यो हि
यस्मिन्ममात्रे सजातस्तस्मै तत्समाजकृता एव नियमा रोचन्ते
नान्ये. एवमिथे यत्खलु यस्मै रोचते तत्तेन ग्राह्यं यन्न रोचते,
तस्याज्यं अस्मिन्नर्थं आग्रहो न कार्यः. राजा भारमल्लो मान-
सिंहस्य पिता सतोपेण मया सह शरीरसंबन्धमकरोत्. अत्र प्रता-
पसिंहस्य हानिरपि न लामोऽपि न. एवं स्थिते वृथा राजानं
मदीयमपसव्यहस्तं मानसिंहमपमानयतः प्रतापसिंहस्य कथमु-

पेसा करणीया. अहं च परमेश्वरबालकेषु जीवेषु यो नीचोच्च-
 भावं मन्येत तं परमात्मद्रोहिणं मन्यमानः शासितुं प्रयतएव.
 इदमेव हि राज्ञः प्रधानं कर्म यत्सर्वप्रनासु बन्धुभावं वर्धनं. अस्मा-
 मु महता प्रयत्नेन बन्धुभावं वर्धयत्सु सत्सु वृथाभिमानेन कश्चित्त
 विघातयेत्तदाऽहमिष यूयमपि नं शत्रुमेव मन्येष्वमित्यत्र नास्ति
 संशयः. तन् बाधवा. न एवं रीत्या सर्वत्र वर्धमानं बन्धुभावं
 मानसिंहापमानविघानेन प्रतापसिंहो हन्तुमिच्छति. अधुना च
 सर्वेऽपि मिलित्वा तं प्रतापसिंहं परानित्य परमेश्वरप्रियं बन्धुमा-
 व वर्धयध्वम्. अगदीशश्चास्मानेव विजयिनः कुर्यात्. राजस्थाने
 च येऽस्माकं सामन्ताः सुहृदोऽपि निवसन्ति तेऽपि युष्मान्युद्धे
 साहाय्ययिष्यन्ति. एष प्रतापसिंहादन्यून शक्तिसिंहोऽपि तं
 चिरशत्रुं प्रतापसिंहं जेतुमागच्छत्येव चिनोटाविपः सागरावतो-
 ऽपि युष्मान्सर्वथा साहाय्ययिष्यत्येवेति.

तदिदं सोपपत्तिकं दिह्नीश्वरस्य भाषणं कपटमधुरं निशम्य
 सर्वेऽपि सामन्ताः कोपाकुल्या अहमहमिकया प्रतापसिंहं जेतुं
 प्रत्यजानन्.

राजनीतिकुशलोऽकबरस्तां समां विमृज्य सायंकाले प्रधाना-
 मात्यानां गुह्यम्यले सभामकरोत्. तत्र चापमाननिराकरणाय सर्वा-
 नुमत्या मानसिंहमेव मुख्यं सेनापतिमकरोत्. द्वितीयं सेनापति
 स्वपुत्रं सुवरानं व्यधात्. तांस्तांश्च सेनाविभागाध्यक्षान्सेनापति-
 मानसिंहस्याज्ञानुवर्तनार्थमादिदेश. सेनाव्यवस्थार्थं महान्तमपि
 कोशमदात्. ये खलु प्रतीतशौर्याः सेनाविभागास्त्वानेव मानसिं-
 हाय ददौ. राजाऽकबरश्च रजपूतसत्रियाणां शौर्यं प्रत्यभिमान-
 सत्युत्तमामेव सेनां ससाहयामास.

१ हळदीघाटयुद्धस्य सन्नाहः

- १ राज्यव्यवस्था.
- २ साहाय्यस्वीकारः.
- ३ निवासस्थानव्यवस्था.
- ४ कुमळनेरदुर्गम्.

(१)

हारानः प्रतापसिंहश्च सरोपं गते मानसिह
एव निश्चितदिल्लीश्वराक्रमणः कर्तव्यनिश्च-
यार्थं स्वसहायानां सभामकरोत्. यद्यपि
दिल्लीश्वरस्येवास्या सभायां हीरकमयवस्त्रा-

लंकारभूषिताः सुवर्णदण्डधारिसेवकैरुपदिष्टमार्गा इभ्यां सामन्ता
नासन् केवलमत्र साधारणा एव ग्रामाधिपा महाभागस्य मेवाढ-
सूर्यस्य प्रतापसिंहस्य साहाय्यार्थमागताः. परन्तु सञ्जनाः!
दिल्लीश्वरसभायां तिष्ठतां सामन्तानां प्रतापसिंहसहायानां ग्रामा-
धिपानां मध्ये महदन्तरं विद्यत इति मूढमतिरपि वदेत् किमुत
कुशाग्रमतयः. इमे ग्रामाधिपाः केवलं स्वातंत्र्यार्थं तथा स्ववंश-
पावित्र्यार्थं प्रयतमानस्य महाराजप्रतापसिंहस्य साहाय्यार्थमाग-
गताः. ते तु अधिकभूविभागलाभेच्छया वा यवनाधिपकृपालोभे-
च्छया वा तत्रागच्छन्. अस्तु. महाराजः प्रतापसिंहः स्वसहा-

यानाह—विप्रवरा । इमे हि वारा वदन्ति—मानसिहापमानेन
 कुपितो दितीश्वरो महता सैन्येनाम्मान्शासितुमागच्छतीति,
 अम्माभिध मानसिहोऽपमानितः किंवा मानसिहेन वयमपमा-
 निता इतीश्वर एव जानाति, यथाऽम्माभिर्गनिभिर्निकिरोपं मेवि
 तो यथाशक्ति यथामति सम्मानितश्च, परन्तु यदा स आत्मन
 कुलं कलं कियिन्वा न कुलं कलशयितुमुद्यतो बभूव तदा मया
 निषिद्ध . मग्गना । नीवेदवने समं शरीरमंबधो न मे रोचत
 इति सार्वजनानि.

तथैव मया सर्वस्मिन् राज्य उद्घोषितं च, एवं स्थितेऽपि
 स मानसिह स्वयमत्रागत्य ध्वेन सह भोजुमाग्रहमवरोदिति
 प्रतीयत एव तस्याशय . केनापि उपायेन वयं स्वमाहृत्य प्राप-
 णीया इति गतु तस्य हेतु . स च पार्श्वे यवनोऽवकाशकन्याप
 मानं निषिद्धीकृत्याम्माभि सममभिरादेश कुयेन, तदप्य वयं
 विचार्यताम्, दितीपतिध्याम्मदपेशया वनेन ध्वेन च श्रेष्ठ इति
 निर्विशदं, तेन समं समप्रदेशे कुशमाता वय न जेष्याम इति
 निश्चितकल्पमेव, तदधुनाऽम्माभि, महमाऽररणीपर्वत एवाधव
 णीयः, स च पर्वतस्योऽनेदेविकऽमायेभ्यंशरीभिध दुराभिः
 अदेशाभिःपुत्रानिभिः शत्रुं प्रतिबन्धनत्तदभिःदेवनेषां प्रपुराण
 मूलदिधिर्निर्मलनिर्गमलिंरमानुषव विष्यति.

विप्र—वयं यदा सर्वोभिः प्रजाभिः समं पर्वतस्योऽनेदेविक-
 व्यामशराऽवे प्रदेशो निर्वैगुप्य म्यात्, तथाचानन्दनेकानेन
 कार्येण यथाहोऽपि हस्यात्, तदेव च यथाहो मेविकेपु वास-
 मलधमानेषु सामु स दुरायाऽवकाः श्लिबले वाम्बधं, सहवी
 इति कुर्वात्, तदस्मिन् विद्ये धवत् विमनुष्यदिशि.

राजराजेश्वरे महाप्रतापे प्रतापसिंहे एवं वदति सति सर्वे तदीयाः सहाया रोमांचितगात्रा महताऽऽनन्देन ससिंहनादं प्रत्य-
वदन्—स्वामिपादाः ? ययमस्माकं स्वामिनः. सेवकानामयं धर्मो-
यत्स्वामिनियोगानुष्ठानं. तदयममृति भवद्भिर्निःशंकमाज्ञा करणी-
या. वयं च तां शिरसा पालयिष्याम इति.

महाराजः प्रतापसिंहोऽपि तेषामुत्साहं वीक्ष्य सन्तुष्टः सर्वाः
प्रजा उद्दिश्य प्रसिद्धिपत्रं प्रकाशयतिस्म—प्रजाजनाः ! दिल्ली-
पतिरकवरो मानसिंहापमानं निमिर्त्तीकृत्यास्माभिः सह योद्धु-
मागच्छति. तत्सेनायां च प्रायो यवना एवाधिकाः. यवनानां
चित्तवृत्तिर्भवद्भिरनुभूतपूर्वैव. तद्यदि भवदंगनानां पावित्र्यं प्रियं,
भवतां धर्मो वा प्रियस्तदा सहसाऽरवलीपर्वतसमाश्रयः कर्तव्यः-
यो हीमां राजाज्ञां न पालयेत्सोऽवश्यं कठिनेन दण्डेन दण्डि-
तो भविष्यतीति.

निशम्येमां पितृतुल्यस्य परमेश्वरसमस्य महाराजप्रतापसिंह-
स्याज्ञां सर्वे प्रजाजनाः प्राणप्रियाण्यपि स्ववसतिस्थानानि विहा-
यारवलीशैलमध्यं गता वृक्षाणामधस्तात्स्वनिवासान्करुपयन्तिस्म.
इभ्या जना अपि केवलं साधारणा जना इव विस्मृतेभ्यमावा
अवर्तन्त. महाराजः प्रतापसिंहश्च स्वनियोगानुवर्तिनः प्रजाजना-
न्वीक्ष्य संतुष्टः स्वयं सादिमंडलेन समं तस्मिन् प्रदेशे पर्यटन्नव-
शिष्टानपि जनान् पर्वतमध्ये प्रेषयामास.

अचिरादेव स रमणीयोपवनमण्डितः प्रासादततिभिरलंकृतः
सुव्यवस्थितरानवीर्यसहित उदयपुरस्य परितो वर्तमानो भूवि-
भागः कंटकवृक्षमण्डितः क्रूरव्याघ्रादिपशुनिवासोऽभूत्. यद्य
सदैव निर्भयः प्रवासिनयनान्वानन्दयत्सोऽधुना दिवाऽपि साह-

सिकानामपि मनोऽभीषयत्, महाराजः प्रतापसिंहश्च स्वयमश्व
मारुतं सादिमण्डलेनान्वितस्तं प्रदेशं पर्याटत्,

एकदा नित्यनियमानुरोधेन पर्यटति प्रतापसिंहे कश्चनानापा-
लकधिर प्ररूढे वासे स्वानायुषं विमृज्य मधुरं गायततिष्ठत्,
तस्य च दूरतो गानध्वनिं निशम्य विस्मितः शीघ्रमेव तत्स्थल-
मागत्य तं निधितमनापालमपश्यत्, तं राजाज्ञाभंगकारिणं
विलोक्य क्रुद्धः स चण्डदण्डं प्रतापसिंहस्तं प्राणदण्डेनायो-
जयत्, राजाज्ञाभंगकारिणा किं शासनं भवतीत्यन्येभ्यः प्रदर्श-
यितुं तस्यानापालकस्य कलेवरं वृत्तेऽस्थापयत्.

एवं स्वराजं प्रतापसिंहं शूरदण्डमवलोक्यावशिष्टा अपि
प्रनामना अरवल्लिपर्वतमाश्रयन्त, वनेचराश्च तेन मार्गेण व्यव-
हरतो वणिजोऽलुण्ठन्, तद्भयादपि सर्वे व्यवहारिणो व्यवहार
ममुंचन्, तेन दिल्लीपतिरत्यन्तं चिन्तामग्नो बभूव.

(२)

एवं राज्यव्यवस्थां विधाय महाराजः प्रतापसिंहः साहाय्य-
लाभाय सर्वेषां ग्रामादिपानां तथा राज्यस्थानवासिनां शूराणां भूषा-
लानां मर्मणे विज्ञापनां प्रेषयामास, सान्नेत्यम् राजस्थानमातृभूमिकाः
क्षत्रियश्रेष्ठाः ! एष दिल्लीपतिर्यवनोऽकबरो मदीयपरानयमिषेण
कृत्वा नो मातृभूमिमात्मसात्कर्तुमश्रमच्छति, यद्यपि अन्य-
यवनराजापेक्षयाऽयमकबरो नीतिमांस्तथापि स यवनशरीरसंबंध-
विधानेन क्षत्रियाणां कुलानि दूषयितुमिच्छति, प्रयत्ने च, के-
षानिद्रमदीयानां साहाय्येन यशस्वी च, प्रायो राजस्थानवा-

मिन प्रधाना राजानस्तस्य सहाया एव. तद्यदि युष्माकं स्वमा-
तृभूमिम्वातंज्यं प्रियं यदि वा जननीनां वा भगिनीनां वा शीलं
प्रियं तदा शीघ्रमागत्य मम माहाय्यं कुरुत. अहं तु यावज्जीवं
स्वानज्यस्य पावित्र्यस्य रक्षणे कृतशपथोऽस्मि. भगवानेकल्लिगो
गुणमध्यमुचितामेव मतिं ददातु इति.

मान्यस्य शौर्यगणे पुण्यश्लोकस्य प्रतापसिंहस्य विज्ञप्तिं
स्वीकृत्य बहवः तल्लु मानधना स्वातंत्र्यप्रिया राजस्थानोत्पला
स्तरुणाम्ब माहाय्यगिनुमागयुः. तान् म महात्मा महाराज.
प्रतापसिंह परममानयति स्म. ते च नानाशस्त्रप्रहरणाः स्वा-
मिभक्ता महताऽनन्देन स्वातंत्र्यविन्हमित्वा मातृभूमेः, पवित्रसिसो-
दियाकुरुद्वीपनिर्दोषणमित्वा मदीदयशालि समुदयमानराविकिरणा-
कित सुवर्गतनुमय वनमप्रे कृत्या युद्धोत्सुका भविष्यन्.

एते च गन्तुं न महात्मान प्रतापसिंहं स्वस्वामिनं मन्यमानाः
स्यान् स्यान् परशो मिलित्वाऽरण्यासामर्थं राजाज्ञया ममागता-
त्तामग्निकाशानाविषेऽप्यायैरमाहाय्ययन्. समये समये च नाना-
नगराणि पर्यटन्त शत्रुमूढावासेषु कृतप्रवेशा सर्वे रिपुत्तं
प्रतापसिंहं प्रापयन् यद्यपि प्रतापसिंहो दुर्भिन संपन्नो नामीन्.
अन्ते च मयपुराविषययो दिह्नीधरकृत्या परमसपत्ना आसन्
परन्तु तस्य माहाय्यकारिण केवलं तस्य मन्यनिष्ठा स्वातंत्र्यधि-
यता चावलोच्य ममागच्छन् न ते कदापि सुखमवाप्स्यन्. तेषु
च माहाय्यकारिषु कस्ये प्रतापसिंहस्य धःतुःपुत्रा एव प्रमुखा
भामन्. दिह्नीधरोऽकबरस्तान्मपरायतिनो विधातुं महान्तं प्रय-
त्नकरोन् परन्तु मन्यवतामे प्रतापसिंहसं कापुंषन्. प्रताप-
सिंहस्य बन्धुन् सागरतीरामा दिह्नीधरकृत्या अन्वयिनोऽपि-

पत्यो बन्धुद्रोहमकरोत्. तथा साञ्ज्वाधिपस्य दिवंगतस्य पट्टरा-
जस्य पुत्रा अप्यागच्छन्. किञ्चहुना—राजम्यानवासिन स्वातं-
व्यप्रिया सर्वेऽपि क्षत्रियध्रेष्ठा भ्वदेशस्वातंवरक्षणार्थं प्रयतमा-
नस्य मेवाडाधिपस्य साहाय्यं विधातुमर्तलन्.

(३)

वाचका ! वीरशिरोमणिर्भारतल्लामभून् स प्रतापसिंह इत्थं
महायाह्वय्या तेषामनुमत्या निवासस्थानव्यवस्थामकरोत्. स च
प्रथमतो यत्र स्थले प्रजाजना अवसन्तस्य स्थलस्य परितः पाषा-
णमयं महान्तं दुर्भेद्यं तटं व्यरचयन्. तादृशस्थानं प्रति समा-
गच्छत्सु मार्गेषु दुर्गमस्थानविरचितान् निरीक्षकभैतिकनिशासान्
स्थापयित्वा शत्रुप्रवेशं प्रत्यवधान्. शत्रुमेनाप्रवेशप्रतिबन्धार्थं
महद्भिः पाषाणनिचयेस्तथा विशालैर्वृक्षैः प्रमुखात् राजमार्गान्
संरंक्तान् विधायान्यानेव च दुर्ज्ञेयान् मार्गान् प्राचारयत्.

निवासस्थानं परितः शूराणां स्वामिभक्तानां सैनिकानां समू-
हान् स्थापयामास. खड्गार्दनां शूराणां तथा सर्वविधम्यास-
स्यापि पर्याप्तं संग्रहमकरोत्. निवासस्थानेऽपि यथाशक्ति युद्धा-
नर्हान् गाथकादीन् विलासिकहेतून् जनास्त्रास्थापयन्. केवलं प्रसंगे
स्वरक्षणसमर्थान् प्रायो वृद्धहीनान् जनानेव स्थातुमादिदेश. जल-
प्रवाहाभिभृतांश्चके शत्रुकूटपारसंपर्कभयान्. निवासस्थानस्य परितः
प्रदेशे यानि दुर्गाणि आसन्तेषु अपि सर्वा युद्धसामर्थ्यमेकर्त्त—
चके. स्थाने स्थानेऽतिदूरनिरीक्षणार्थं निरीक्षकावस्थितयेऽत्युच्चान्
पाषाणमयान् स्तंभांश्चके.

एवमेव बनेचरानपि संघशो दरीमुखेषु अत्युन्नतपर्वताशिखरेषु नदीनामुद्गमेषु विकटस्थलीषु नानालताश्लिष्टवृक्षराजिषु स्थापयित्वा तत्प्रजानिवासस्थानं निर्भयमकरोत्. तेऽपि प्रजाजना निर्माकाः स्वामिनः प्रजाहितदाक्षिण्यमवलोक्य सानन्दा महतोत्साहेना वर्तन्त. प्रथमत एव स्वामाविकशौर्यशालिनोऽपारधैर्यसपत्ना जना आसन्. साम्प्रतं तु प्रतापसिंहमग्रेसरं लब्ध्वाऽकुतोभया एवाभवन्. ते सर्वेऽपि प्रजाजनास्तस्मिन्स्थल निवसन्तः सुखेन काल मयापयन्.

(४)

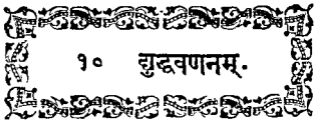
महाराजः प्रतापसिंह इत्थं प्रजाजननिवासस्थानं निर्भयीकृत्य स्वनिवासं समनहन् उन्नितमपीदं. यतो राज्ञश्च राजत्वं प्रजास्वास्थ्यमूलकमेवेति सर्वाणि शास्त्राणि वदन्ति. सोऽपपत्तिकमपीदं यतो यो हि राजा प्रजासंतोषार्थं न प्रयतते उदास्ते वा, तं प्रजा अपि तत्समावस्था न साहाय्यगन्ति. प्रजासाहाय्यहीनो नृपो बलाढ्योऽपि गुणवानपि शीघ्रमेव विपन्नो भवति. राजा नाम प्रजासमाष्टिः. यत्र च समुदायस्यानुग्रहो नास्ति तत्र कथं संपदो निवसेयुः. नेतावदेव—परन्तु समये समये प्रतीपं वर्तमानो नृपः प्रजाभिः सिंहामनाक्षिप्यन्त्यने हन्यते वा. अस्तु.

प्रतापसिंहश्च स्वप्रजा अरवटीपर्वतमध्ये निवासयित्वा स्वयमपि उदयपुरं स्ववत्थाऽतिबलाढ्यं सर्गतो विशालेररवल्लीशैलशृंगैराच्छादितं कुमठनेरदुर्गं राजधानीनगरं व्यधात्. यथैव राज्ञः प्रजाधीनत्वं तथैव राजधान्यधीनो जगत्ताराज्यो. यदापि राजा शतशः पराधीनेन तथापि स तावन्न पराजित एव यावदस्य राम-

धानीनगरं विजयशालिना शत्रुणा नाक्रम्यते. तस्मात्सर्वेऽपि स्व-
तंत्रा राजान स्वराजधानीनगरं सविशेषं रक्षन्ति.

किञ्च, प्रायो राजधानीनगरे राजा स्थित्वा सर्वे राज्यव्यवहारं
पश्यति. तेन तत्र सर्वेऽपि अनास्थादयो मंत्रिणो निवसन्ति.
राजा तैः संमन्त्र्य राज्यकार्याणि करोति. एवंश्रिते शत्रुर्मंत्रिभिः
समं राज्ञो निग्रहार्थं प्रथमं राजधानीमेवाक्रामन्ति. यदि च सकु-
टुंबो राजा मंत्रिभिः समं शत्रुणा गृह्यते तदा सर्वमपि राज्यम-
नायामेन हस्त्वगतं भवति. एनां राजनीतिमनुरुच्य शत्रवः प्रच-
लन्ति. अतः सर्वेऽपि राजानो राजधानीरक्षणे तत्परा भवन्ति.

महाराजः प्रतापमिहथोपरिनिर्दिष्टां राजनीतिमनुच्यन्त्य निस-
र्गत एव दुर्जयं कुमलनेन्दुर्गं पुनरपि सविशेषं संचरकर. तस्य
दुर्गस्य शैलदुर्गनया परिवाभावेऽपि सामन्तात्पारिवर्तिषु गिरिभू-
विभागेषु नूतनानि प्राकारवलयानि व्यरचयन्. तेषु च राज्ञो
निरीक्षणस्थानान्यकरोत्. तेषां च प्राकारवलयानामन्तः शूरभैनि-
कानां समूहानस्थापयत् यथामभवं शतनीरपि स्थाने स्थाने
न्यवेशयत्. ये च परमविधामशालिनो सौम्य भेषहा आमंस्ता-
न्विशिष्य तस्मिन्दुर्गे न्ययात्. गुप्तमार्गानपि संस्कृत्य तेषु स्वद-
यानीं च विशदयान्भूत्यान्पयोजयत्. दुर्गोत्तमनराममार्गवर्तिषु नि-
रीक्षणस्थानेषु प्रभूतान्भैनिगानुसयुक्त. स्वयं च गार्धिदिवं शू-
र्विधस्तः सादिभिःसुगन्धमानः सर्वैः प्रचरतिगिन्मपि स्थान-
पदयत् न्युने चापश्यत्. भैनिर्कथं प्रोदमाहयत्. चारांश्च शत्रुवृत्त-
निवेदनार्थं प्रेषयत्. शास्त्रा च तन् प्रविनिवृत्त मां तेषां सुखेभ्य स्वयं
वृत्तांतपशुणोत्. किञ्चतुना—यत्तच्छत्रये वर्तुं ताम्बर्गदि दानुभूमेः
स्वानन्दरक्षणार्थं स्वपाविभ्यावनार्थं च चक्रे महाराजः प्रतापमिहः.

१० शुद्धवर्णनम्.

- १ यवनसेनागमनम्.
- २ युद्धम्.
- ३ युवराजसेल्लिमाक्रमणं.
- ४ प्रतापसिंहस्य समरत्यागः.
- ५ शक्तिसिंहस्य बन्धुप्रीतिः.

(१)

हामानी दिल्लीशरो यवनापिपतिरकबरश्चा-
रमुगेन सर्वं प्रतापसिंहचेष्टितमरगम्य सा-
न्धान स्वमेनां मम्यत् सत्ताहयामाम. स
च प्रथमतो मयं दिल्लीनगराभिर्गत्य राज-
ध्यादममीपे पुन्कतमरसो नातिदूरेऽजमौर-

नगरे कृतवमनि. सर्वा सेनामेरुप्रीचकार. तदानीं जाजमीरनगरं
द्वितीयं राजधानीनगरमिव सुरसिनमामात्. तत्र स्थितः सः सर्वो-
नदि राजस्थानशामिनो नृपान् स्वमाहाय्यायैमागमनाय दूतद्वारा
श्रुत्वापश्यत्. तेऽपि च यथाशक्ति स्वमेनिकानजमौरनगरं प्रति
द्रेषयामामुः. तत्र मन्देशाचिवो माटदेशो मुक्त्य अःसित्. ययं च

मालदेवो न केवलं रिक्तहस्तोऽकबरमपश्यत्किञ्च स्वपौत्रीमपि युवराजायादात्, तेन संतुष्टो दिह्दीपतिः प्रभूतं धनं तन्मै वित्तियं विसर्जिं भूविभागं ददौ. अग्न्यु.

एवं सर्वानपि राजस्थानवासिनस्त्वाऽन्यस्थानवासिनः स्वमा-
मन्तानुपस्थितानवलोक्य दिह्दीपतिरकबर सेनापतिं मानसिंहं
विधाय तदनुमत्या वर्तनार्थं सर्वानपि सैनिकानादिस्य विनयाय
प्रेषयामास. निभृतमवदच्च मानसिंहं प्रति यथासंभवं महाराजः
प्रतापसिंहो जीवग्राहं ग्राह्य इति.

सा तु सेना हिपवतो निर्गता गंगेव मेवाहदेशमुद्दिश्य बेगेन
धावमाना मार्गस्थानि नगराणि नामशेषाण्यकरोत्. सर्वे नग-
रिका जानकदाध जना यवनस्यभावं जानन्त सत्वरं निवास-
स्थानं त्यक्त्वा पणम्यान्यत्रामच्छन्. यद्यपि यवनसेना प्रभूत-
धनकोशशालिन्यार्मात्तयापि क्षीप्रमेवात्तमगभमाना तु. येन श्रुत्वात्,
तस्या मेनायां च प्रमुखा राजपुरषा धीमहाराजप्रतापसिंहस्य
बन्धु शक्ति. सिंहस्य भाग्यरजीनामको महं पदीयधर्मोद्युगायिका
मोहवन्वयाननाराया दुष्टेण समं द्वितीयोऽपि बन्धुरामोर् अन्येऽपि
वीरपुरुषा आसन्.

एभिश्च पुरुषैरे. समं सा मेना मेवाहदेशं प्रविशेत्. समर-
णपुरः स मानसिंहः स्वमेना विगर्भेषु यन्तुमादिदेश. येना
स्वीयमी सेना वीर्य युद्धार्थं स्वयममे ममागते महाराज. प्रता-
पसिंह सुमेयो भविष्यति. महाराजस्य स्वयं रणविद्याविशारद
इमा युक्तिं जानन् पारविदिशतर्षुण. तन्मध्ये यवनाना पराभवे
ससंको विषमस्थ एव स्थिता योऽं नवयो. यवननेना च

महाराजप्रतापसिंहं दुर्गमारण्यमध्यवासिनं निशम्य तत्र गन्तुकामा
सावधानेनारवल्गुपर्वतमध्यं प्राविशत्.

वाचकाः! तदानीं श्रीपद्मसमयोऽतिप्रखररविसंतापेन, तद्यायो-
रसवर्षिभिरिव रविकिरणैः, अत्युष्णवातैः, प्रतापशुष्कसरोवरैः,
शुष्कलतासहस्रैस्तां मेवाडस्यातंत्र्यहरणार्थं प्रवृत्तां यवनसेनामत्य-
न्तमपीदृश्यत्. सैनिका अपि रविकिरणप्रखरसंतापमसहमाना अन्नं
ज्वलं चालभमाना क्षुब्ध्याकुलाः पिपासाशुष्ककण्ठा भूयोभूयो
निभूतं समागच्छतां परमचपलाश्वानां, ज्ञातगमनागमनमार्गाणां,
स्वदेशाभिमानभयंकराणां, स्वातंत्र्यरक्षणतृणीकृतजीवानां महा-
राजप्रतापसिंहस्य वीररसप्रधानैः स्वातंत्र्यपावित्र्यरक्षणमयैर्दिव्यै-
र्मापितैः प्रोत्साहितानां रजपूतक्षत्रियाणां तथा स्वामिभक्तानां
वनेनराणामाक्रमणैरुद्वेजिताः, प्रबलवात्याक्षिप्तधूलिधूसरनेत्राः,
अज्ञातगन्तव्यमार्गाः प्रायः प्राणान् विससर्जुः. अन्ये च कतिपये
क्राणां वनवासिनां व्याघ्रादीनां पशूनां भक्ष्यतामयुः. केचन
महाराजप्रतापसिंहस्य वन्दिनोऽभवन्, अध्याथ घासमलभमानाः
क्षुत्परिहारार्थं शुष्काण्येव पत्राणि मक्षयन्तः कालमुत्तनपश्यन्.
अन्ये चावशिष्टा अस्त्रिशरीरा'अनायन्त. हरितिनः सूर्यसंताप-
तश्चा अक्वाहनमलञ्ज्वा मृताः स्वीयैः प्रचण्डैः शरीरैस्तां मेवाड-
भूमिं प्रथमत एव पर्वतसंकटितां पुनरपि संकटयन्तिस्म. सेना-
मुख्या अपि महद्भिः शैशैरुद्वेजिता दिल्लीपतेः कोपभिया कथ-
मपि तस्मिन्दुष्करे देशेऽतिष्ठन्. कोशाथ वर्धमानैर्व्ययैः प्रताप-
सिंहमैनिद्राक्रमणैरपहृता रिक्ता अभवन्.

रामा मानसिहध स्वसेनाया दुर्दर्शां विछोक्थ्य दुःरितोऽपि

अपमानरोपकल्पितान्त.करणोऽगणयन् स्वदुःखं सेनाविपद्भ्य
दिष्टीधरात्साहाय्यमानाय पुनरपि महता वेगेनाग्रे आजगाम.

शीघ्रमेवोत्तुंगशिखरैर्युद्धदर्शनाय प्रकटितमस्तकौरिव विशालै-
र्बृक्षराजिपरिच्छादिनगाग्रैः पर्वतैः परिवेष्टितं, विषमभूमिकं, कर-
व्याघ्रादिगणनिवासीभूतं, सकलरानम्यानेतिहासप्रसिद्धं हळदी-
घाटनामकं स्थलं प्राप. तत्र च बल्लभस्कंधावारो मानसिंहो युद्धा-
र्थं स्वसेनाया व्यूहान् विरचयामास. तस्मिन् स्कंधावारे मध्ये
शुब्रानम्य निवासो राजर्वजयन्तीसमेत आसीत्. मानसिंहोऽपि
तत्रैवावसन्. तस्य च परितः सामन्ताना निवासा आसन्.

महाराजप्रतापसिंहोऽपि शत्रुसेनां हळदीघाटस्थले बल्लभनि-
वासा निशम्य योद्धुकामो महतोत्सवेन कुमठनेरदुर्गाधिर्गत्य
कण्वभनायनाम्ना दरिमुखेन वेगेन शत्रुसेनाभिमुखो बभूव. तच्च
दरिमुखमत्यर्न संरुचितमामीत् तेन मार्गेण कथंविदेकं शकट-
सगच्छन्. म्याने म्याने विकराडमुग्गा गुहाममूहा अपि आसन्.
अस्तु.

अथ श्रावणमासस्य सप्तमे दिने प्रभाकर उदयाचञ्जमारोह.
तं चोदितं स्ववंशमूलपुरुषं सन्वितारं नमस्कृत्य महाराजः प्रताप-
सिंहः स्वसेनाव्यूहान्वयरचयन्. प्रथमतः पुरोभागे सादिमंडलं
स्थापयित्वा तस्य पश्चात्पदातिमण्डलमभ्यापयन् सैन्यमध्ये च
स्वयं शूरेः सामन्तैः सममतिष्ठन्. स्वसर्वापि एव राजर्वजयन्ती
स्थापयामास. तथैव रणांगसर्वापिषु वृक्षेषु धानुष्कान् चाल्लभ्य-
वेधकुशलान् वनेधरान् न्यवेशयन्. तेषां वृद्धतूर्णारमासलांसाः सा-
नन्दं कणपद्मं लीलयेव वृक्षानारय्य श्रीमहाराजप्रतापसिंहम्याज्ञां
प्रत्यपालयन्. प्रतापसिंहश्च भूमिगतमुच्चैश्च भूमिभिव प्रनक्ति

विद्युत्प्रतापपत्यमिव चपलं स्वामिनियोगपालनदक्षं स्वामिभक्तसे-
वकमिव मूर्तं यशश्च सर्वतोऽगामिनं वानिराजं चेतकनामकमारूढः
सर्वामपि मेनां युद्धार्थं सन्नाहयामास. कोशांश्च स्वसन्निधावेव
निधाय तेषां परितः स्वामिभक्तान् सामन्तान् न्ययोजयत्.

जयपूराधिपो राजा मानसिंहो महाराजं प्रतापसिंहं युद्धो-
पतमवगम्य योद्धुं स्वसेनामपि सन्नाहयत्. यद्यपि यवनाधिपसेना
संख्यया क्षत्रियसेनामपेक्ष्याविक्रैवासीत्. तथापि शौर्येण न्यूनैव
सा. यथा हि स्वयमेव सानन्दं रजपूतक्षत्रिया यवनेः समं योद्धुं
महाराजप्रतापसिंहेन मिलिता नैवं ते यवनसैनिकाः. ते च केवलं
वेतनलाभार्थं सैनिका अभवन्. मानसिंहः सर्वमिदं जानन्नपि मह-
ता शौर्येण स्वसेनाया व्यूहान् विरचयामास. सेनामध्ये युवराजस्य
सेलिमारुहस्य महान्तं हास्तिनं निधाय तत्रैव राजधेजयन्तीं न्य-
घात्. तत्समीपे च स्वयं स्थित्वा परितः सर्वानपि सामन्तान्
स्थापयामास. यवनसेनायां च शतन्त्रीविभागः समीचीन आसीत्.
तस्य रक्षणार्थं सादिमण्डलं न्ययुक्तं. तद्वृत्तज्ञापि सादिमण्डलं
नूतननीक्षणाग्रभट्टमण्डितमानीत्. शतन्त्रीविभागोऽपि प्रबलाभ-
वण्डलसंयुक्तः राङ्गधारिभिः शूरैः पुरुषैरसितः.

(२)

महाराजप्रतापसिंहयोः दिवं मन्दप्रकाशं भाविष्णुवृन्दनगराजप-
ज्ञानादिव गिन्नमिव शोकसंघुल्यं, विशालगरिविमण्डलमण्डितं
मच्छलप्राणिकर्ममातिगं मूर्धनारायणं प्रेष्य गिन्नोऽपि अमुक्तपैयः
प्रचलन्तीयवानोन्मथितवैत्रयन्तीकुलोऽपि सोतसाहो ममदृश्य स्व-

(तयुद्धवर्णनम्)

ताम्य जनयितारं तथा म्वेष्टदेवता उच्चारितहरहरमहादेवशब्द
 तयुद्धमलाहेन स्थित यवनाधिपमैत्र्यं शनैः शनैराचक्रमे.
 अनिरादेव परम्पर मिश्रितयोम्ययो सेनयोरनवरतनिपत-
 च्छत्राघातशकलीकृतवीरदेह, रोपकपायितविस्फारितनयनभांपण-
 सैनिकगण, कोपानिरेकचर्चिताधरोष्ठनिपतद्रुधिरसिक्तश्मश्रुलवदन-
 यवन, प्रतिभटवद्गन्धमानयवनभेनिकरुण्हाच्छादितसमरभूतल,
 उभयमैनिकमिहनादमिधवाजिह्वेयागवमकुलपटहृस्वन, प्रलयकाल-
 इव क्षणभंगुरजीवित, पर्जन्यममयइव विपुलकवन्धमकुल, मेघ-
 ममुदायइव विद्युत्ताप्रकाशसनिभशतज्जीवन्निभयकर, वज्रापात
 इवानिवेगनि.सच्छतज्जीनसाम्योगोलककृतच्छिद्रमयभूमितल, ती-
 क्ष्णामिधाराविहताश्वशरीरसन्ध्यास, निहतमादिभयविहलययेच्छ-
 षावमानघोटकगणसाबाध, शत्रुघातविह्वलपिपामुयोधुगगमकुञ्ज-
 प्रपाम्थल तद्गच्छितहस्तमयोजनव्यग्रवैद्यसमूह, निहतभटश-
 रीरभूमिमात्करणव्यग्रमेवकरन, अज्ञानम्वर्कयपरकीय, सेना-
 ध्यक्षप्रोत्साहनोद्योतितदुरगण, शतज्जीगोलकहतगजदूषसकटित,
 वमन्तसमयइव प्रिय मुग्मुन्दरीणा.परीक्षासमयइव मुक्षितितहरता-
 ना धानुष्काणा, स्वाभिभक्तिशौर्यादिगुणाना निरूपो भयंकर.
 संग्रामोऽजायत.

प्रवृत्ते च युद्धे प्रतापसिंहः प्रथममेव स्वमैनिकान् प्रोत्साह-
 यत्तज्जवेन स्वशौर्यशशिका दीपिकाभिश्च रात्रवैजदन्ती पुरतो
 नयन् महता वेगेन यवनमैत्र्यमाचक्राम. यवनमैत्रिकाश्च शूर-
 अवि स्वजीविते निरिच्छना, अनिगाटभटप्रहारखुशालाना, मात-
 भूमिस्वातंत्र्यरक्षणतत्पराणा तेषा क्षत्रियानामाक्रमणेन भूयोभ-
 निहता भीतिव्यमाः शनैः शनैः पश्चाद्गच्छन्. ताश्च भटस-

न्याह्नानवशोकस्य मनानोन्माहा शत्रियगिः मय एव तद्विष्णा-
भिरमिच्छताभिर्हेन्नुमारभन्त यवनमैत्रिकाश्च प्रथमत एव मद्ग-
णानन्वर्तयित्वा गदगानानानमहमाना शत्रियैर्निह्नानमणितान्-
स्वमज्जगीयन् पश्यन्त तत्रमपि न गणांगे स्यानुषशास्त्र-
मानमिहश्च मो-माह यवनमानोऽपि निवर्तमानान्तात् पुनरपि न
प्रार्थयित्वा मज्जन्त महागणप्रतापमिहन्तु विजय हन्तगन्त मन्थ-
मने महतो-मांजनाय यत् ताश्च रीगन् मोन्माहमयोधयत्.

तदानीमेव परित्रो वर्तमानेषु वृक्षेषु निर्दिता वनेचरा बाणान्
शरिणुमारभन्त युगपदनिस्सृजन् विमष्ट्याम्निष्णाप्रा विपदिष्वमुक्त्वा
बाणा महमा यवनमेताया निपतन्तोऽगणितान् मैत्रिकात् प्रागे-
व्ययोजयन्

ते च वनेचरा भ्रमोघवाणा प्रथमतो मुक्यान्निह्नारिण एव
प्रजन्तु तेचन मधिषु शरैर्निह्ना स्वय भूमितले निपतिताः परा-
नरुन्वन् न्ये च बाणद्वजाम्ब पृथिवीतले निपतन्तः स्वकीया-
नेव गदगं प्राहन् परे च मिहनाद्विवृतमुक्त्वा इषुभिर्हता अर्षो
च्चारिनवाच एव न्यरमन्.

एव सर्वेन शत्रियमैत्रिकैराक्रम्य पराभूयमानाश्चिवर्तमानान्
स्वमैत्रिकाश्रिगैश्च क्रुद्ध म मानमिह स्वमैत्र्यस्य निवर्तन-
मशक्त्य मन्थमान महमा स्वमैत्र्यस्य पुरतः शतस्त्रीविभागस्था-
पनाय स्वमर्मापरार्तिन सेनापतिमादिशत्.

अचिरादेव विकरालमुखाना विधूमितसकलदिङ्मण्डलतयाऽ-
दृश्यमानाना सर्वतः स्थितमादिमण्डलमुरक्षितानां नशासिलतालं-
कृतकै शौर्यैव नसैनिकै कृतावनानां शतशः शतस्त्रीनां मुखे-
भ्यो निर्गतैर्नूतनैर्हेमन्तसूर्यैरिव तास्त्रैरतितैरयोगोलकैराहन्यमानाः

क्षत्रियभैनिका. शलभाइव प्राणान् विससर्जुः. वाचकाः ? प्राचीन-
क्षत्रियेषु सह्येन वा भेदेन वा युद्धमेव धर्मयुद्धपदवाच्यं प्र-
ल्लितमासीत्. यो हि अन्यथा कयाऽपि युक्त्या परान्हन्यात्त च
घातकं मन्यमाना सर्वे मना अनिन्दन्. तेन शतपत्नीविभागम्भाष-
नेऽन्युदासत राज्यस्थानवामिन क्षत्रियराजा. यवनास्तु घेनापि
प्रकारेण शत्रुनयमेवापिलपन्त स्वभैनिवहानि च परिहरन्त-
शतपत्यादीनि मायकाणि शय्याणि निर्माय तैः परेषां राज्यानि
भस्ममात्कृषन्तः स्वराज्यमीमामवर्धयन्त अस्तु. प्रकृतमनुसराम .

यवनसैनिकरक्षितामु शतपत्नीषु महता वेगेन ल्योहगोलकान्
शिपन्तीषु गर्तीषु प्रतापसिंहभैनिकाः प्रायो धरणिजले निप-
तिताः परलोकमगच्छन्. अन्ये च तैरसंख्येणोहगोलकैर्मरिताः
पश्चात्तिवर्तितुमनुभुक्ता अपि भयंकरी लोहगोलकवृष्टिमगह-
माना अशक्तान् न्यवर्तन्त

अथ राजसैन्यन्तीगमीषम्य स प्रतापसिंह स्वभैनिकान्
शतपत्नीसिद्धैर्लोहगोलकैः पराभूताःतिवर्तमानानवेष्य स्थित सो-
त्साह भेषनाशमेन गंधारेण ध्वनिना मर्षानुत्तेमयन् स्वयमेवात्रे
गत्वा तास्तान् शतपत्नीगणनियतान् सैनिकान् हत्वा तां तां श-
तपत्नीमात्महन्ममनामकरोत्. स्वयमपि तां निवर्तितमुगी विधाय
शत्रुभैनिकान् लोहगोलकैरवधीत्.

३

एवं भूयोभूयः प्रयत्नमानोऽपि महाराज. प्रतापसिंहोऽमप्य-
तया यवनभैन्यस्य शाश्वतं विजयं लब्धुमशक्तुवान् स्थिरमतिः
सेनापतिरेवाकथ्य हन्तव्य इति मनसि चचे. निहते च सेनापतौ

सारथिरहिता अश्वा इव सैनिका यथेच्छं वर्तमानाः क्षणादेव पराजीयन्ते. यद्यपि यवनसेनायाः प्रधानः सेनापतिर्युवराजः सेलि-
मनामाऽसीत्. स च वयसा नाधिकस्ततः सेनापतिकर्मकारी
राजा मानसिंह एव. तथापि तस्य दिह्रीश्वरसेवकतया तद्धननेन
न कोऽपि लाभ इति मन्वानो महाराजः प्रतापसिंहो महता ज-
वेन यवनसेनासागरमध्यस्थं हस्तिस्कंधगतं यवनाधिपतेरकबरस्य
पुत्रं सेलीमाख्यमभिलक्ष्य प्रचचाल. तस्मिन् प्रचलिते तदीयाः
सामन्ता अपि स्वामिमनोरथं विज्ञाय तमन्वसरन्. महाराज-
प्रतापसिंहशरीररक्षका अपि अप्रमत्ताः स्वामिनमपालयन्. सैनि-
काः क्षत्रिया अपि स्वस्वामिनं यवनसेनापत्याक्रमणोद्यतं जानन्तः
सानन्दं तमसाहाय्ययन्. यवनसैनिकस्तथा मानसिंहप्रभृतयो रा-
जानोऽपि तं सेलीमाक्रमणाय प्रयतमानं ज्ञात्वा सावधानतया-
ऽयुध्यन्त.

शीघ्रमेव तयोः सेनयो. पुनरपि महान् संग्रामः प्रावर्तत-
यथाहि क्षत्रियसैनिका यवनसेनाव्यूहं निर्भिद्यान्तःप्रवेष्टुमैच्छन्त-
थैव ते यवनसैनिका अपि स्वसेनापतिपालनार्थं तथा स्वव्यूहरक्ष-
णार्थं परं प्रायतन्त.

अथ तीव्रान् श्रीमहाराजप्रतापसिंहस्य तत्सैनिकानां च खड्ग
प्रहारानसहमाना यवनसैनिकाः पुनरपि पश्चान्निवर्तमाना व्याकुला
अभवन्. ताश्च व्याकुलान् वीक्ष्य महाराजः प्रतापसिंहः पुनरपि
महता वेगेनोच्चारितव्यशब्दो भीतं मेघसमुदायं व्याप्रश्य मह-
सा तद्यवनसैन्यं प्रविश्य मानसिंहमशोभयत्. स्वस्वामिनं निर्भि-
क्षयवनसेनाव्यूहमवलोक्य संग्रामानन्दं द्विगुणितोत्साहं तत्कृत्यमपि
स्वामिनोऽपि तेनैव मार्गेण प्रविश्य तां यवनसेनां द्विधाचक्रे. कृत-

व्यूहान्त-प्रवेशः प्रतापसिंहो बहुषु स्थलेषु मानसिंहमन्विष्य तम-
लभमानः क्रोधान्धनयनः सत्वरं समीपस्थं युवराजहस्तिनमेव
तीव्रैः सङ्गेन प्रमहार.

तस्य युवराजस्य शरीररक्षका सामन्ता अन्ये च शूरा यव-
नास्तं कालामिव विकरालनयनं, विन्तीर्णकेशपाशं, अतिपरिश्रम-
स्वेदाङ्कुरमांडितभालप्रदेशं, अनेकशरदिरच्छेदवित्तया, रुधिराक्तया
ऽसिलतया सालंकृतकरं, तेनसा द्वितीयं सूर्यमिव, सम्यमेव प्रता-
पिनं महाराजं सिसौदियावंशदीपं प्रतापसिंहमवलोक्य भक्त्या
किर्तनव्यमूढा अभवन्. केचन च युवराजं रक्षितुं कामाः सहसा
प्रतापसिंहमक्रमन्त. स च रणधीरन्तान्यवनान् कदलीगन्धानि-
धानायासेन दूरीकृत्य युवराजहस्तिपालकं हस्तिपकमेवावधीत्.
निहते हस्तिपके स हस्ती यावद्भयाकुल इतस्ततो धावितुमारभते
तावदेव धीमत्प्रतापसिंहः स्वाधं पेतकमुलमयतिम्म. सोऽपि परम
चतुरोऽथ स्वाभिमनोरथं ज्ञात्वा तस्मिन्नेव क्षणे स्वाग्रपादौ
हस्तिदन्तयोरारोप्य तम्पी. तदानीमेव तीक्ष्णाघ, दुःसहप्रहारं,
निहानानेकशरसमूहं, महान्त भट्टं तस्य युवराजस्य कण्ठदेशमा-
लस्य महता क्रोधेनामुंचन् प्रतापसिंहः. तस्मिन् भट्टे स्वल्पस्य
प्रति वेगेन गच्छति सत्यकस्माद्स्माकं दुर्दैवतो वा यवनानां सुदै-
वतो वा दिर्घीपते. मुकृतेन वा मेशाद्याधिपस्य दुरितेन वा स च
हस्ती ससंभ्रममवलत्. तेन पयुक्तस्य स भट्टस्तस्य हस्तिस्वंध-
गतस्य युवराजस्य वाहनं निर्भिद्य तम्पी. त लक्ष्यच्युतमवेद्य
पुनरपि प्रहर्तुं कामे महाभागे प्रतापसिंहे तावतः प्रवृत्तस्य पेतक-
नाम्नोऽथस्य भारं दन्ताभ्यां बाहुमसहमानः शूलचत्विशरशङ्खोऽ-
प्यवस्थितं सेनापामितस्ततोऽधावन् युवराजगजः.

सामन्तश्रेष्ठ ! यद्यपि यदुक्तं त्वया तत्सर्वमपि सम्यं तथापि नाहं
समरांगणं त्यक्ष्यामि. येनां कुलेऽहं संनातस्नेयां मन्ये कोऽपि अ-
यशोमलिनमुत्तो न निवृत्त्यानीवन्. तदहमेव क्षुद्रम्य गामिनः
क्षणभंगुरम्य जीवम्य लोभेन सर्वमपि कुलं कलंकयामि ! सर्वं स्वर्ग-
यामिनो मदीयाः पूर्वना मां च रणाश्रित्तमानं वीक्ष्य दुःखाकुल
अन्धरपहसिनाः कगचिज्जीविष्यन्ति. महाभाग ! इनाऽपमृतम्य
मे निरजीवित्वं यदि स्यात्तदा वर. तत्त्वसंभवि. तदा कुनः स्वकु-
लकलंकम्य लामेच्छा.

किंच, यदि युष्मानम्मिन्ममरदावानले निक्षिप्य स्वशरीरसौ-
ह्यलाभाय राजप्रामादं गमिष्यामि तदा सर्वेऽपि जना मां किं
वदिष्यन्ति. सर्वे मेवसाश्च मा वक्ष्यन्ति. मम हि राजत्वं किं
सुयोपभोगार्थमेव ? अशक्यमिदं यद्युष्मासु मर्त्ये युज्यमानेषु स्त्री-
वत्प्रतापसिंहः स्वकीयान् मामन्नान् सेवकांश्च समरे निक्षिप्ये-
काकी यतनाक्रमणमसहमानो युद्धात्पलायनेस्मेति प्रवादश्चरणं.
किंवहुना—मामन्तराज ! मम हि युष्माभिः मह महना शौर्येण
यवनमैनिकान् स्वस्वदृग्बलीन् कुर्वतोऽगमितशत्रुप्रहारालंकृतदे-
हस्य, जयेन वा पराजयेन वा यथादिवं भूषितस्य, परमप्रिये पर-
मसौभाग्यप्राप्ये मातुरंकइव मेवाइमेदिर्नाविभागे शरीरं शेष्यते
नतु अपजयाकीर्तिमलिनस्य तूलमये मृदुले शयन इति.

एवं ब्रुवाणस्य श्रीमन्महाराजाधिराजस्य श्रीप्रतापसिंहस्य
स्वसामन्तेषु तथा सेवकेषु निरतिशया प्रीतिमवलोक्य झालाराव
आत्मानं धन्यं मन्यतेस्म. अस्तौच्च परमात्मानं स्वस्वामिनो
रक्षणाय.

अत्रान्तरे पुनरपि लब्धसाहाय्या यवनाः क्षत्रियसेनां जवेना-

अन्तुमारभन्त. क्षत्रियसैनिकश्च तस्मिन्वर्णनार्थं प्रयत्नमाना अपि
 आसहाया नाशकन्, तेन ते क्रमेण शनैः शनैः पश्चादपासरन्.
 तांश्चापसरतो यवनांश्च वर्षमानबलान्वीक्ष्य स झालाराव समीप-
 वर्तिनं महाराजं साम्प्रतलिबन्धं विज्ञापयामास.

श्वामिन् ! मेवाटाधिपते ! पश्येमान् वर्षमानान् यवनान् क्षीय-
 माणांश्च क्षत्रियान्, साम्प्रतं विजयोऽस्माभिर्न लभ्यत एव. तद्-
 धुना युक्तयुक्तविचारः क्रियतां. यद्यपि स्वदुष्टं सर्वमपि सत्यं
 तथापि समरादपसरणं न स्वद्वितार्थमहं वदामि किन्तु जन्मभूमे
 मेवाटमेदिन्या लोभेन. एतस्या दीनायाम्बदेकशरणाया वराक्या
 मेवाटमेदिन्या लोभो मामित्थं मुग्धयति. अस्मात्समरालिर्गत्य
 जीवन्भवानिमां पुनरपि स्वांतध्यशालिनीं कर्तुं प्रभवति. अस्मान्
 च सर्वेषु स्वर्गं गतेषु सत्सु एषा वस्य मुग्ध परदत्तु. वक्ष्येनां
 पुनरपि स्वांतध्यभागिनीं करिष्यति.

राजन् ! अस्मान् निहतैष्वपि यदि नाशरो जीवेत्तदा पुनरपि
 स स्वदेशेणार्थं प्रयत्नेतैव. एतस्मै जानन् एतेमे यदनाम्बद
 क्षियाश्च राजद्वयमितिह्य प्रमुञ्चयन्ते. तन्ममीदं. नाथ ! अस्मान्
 तथा न च क्षियायां मेवाटमेदिन्या यद्यद्विष्टं प्रेम तदा क्षीयमेव
 रणादपसृन्दाऽमानं पालय. अहं च स्वराजस्योद्यमान् विपुल-
 रम्यानेभिश्च आत्मानमेव श्वामिचरणान् भावयन् शोभयामि. एष
 एवावसरो रणांगणादपसरणभवेति.

महाराज प्रयासित्श्च स्वमेनाशयविभाविजराय च पुनरपि
 जयलाभार्थं प्रयत्नं धिक्कीर्षुंश्च इत्यादिवाच्यं जानन् राजस्यैत्य
 अन्तःसामन्तानादृष्ट्वा मातुस्येव. इत्यपि स्वराजस्यै

गन्तुं चेतकमचोदयन्, स्वामिसमावस्थोऽपि विश्वासपात्रं सोऽथ-
स्तसिन्नेः क्षणे समरभूमिं विहाय कुमठ्ठनेरदुर्गं गन्तुं चचाल.

अथ पश्चिमदिगंगनाश्लेषेच्छयेव प्रभावति सूर्ये राजा मान-
सिंहः सत्वरं विजयलाभाय सर्वानपि स्वसामन्तान् सोत्साहं
योद्धुमाज्ञापयामास. तेऽपि च विजयाशाशालिनो जवेन युध्यमाना
दुर्निवार्या अभवन्. क्षत्रियाश्च यथाशक्ति विहितप्रतिक्रिया अपि
विजयं नाशासतेस्म. ततश्च संख्यासमयात्पूर्वमेव विजयलाभेच्छया
प्रोत्साहितास्ते यवना ऐकमत्येन राजच्छत्रमुद्धिश्यैवाक्राम्यन्.
क्षत्रियवीरसिंहैर्विफलीकृतेष्वपि तेष्वक्रमणेषु पुनः पुनरप्याक-
ममाणं तद्यवनसैन्यं श्रीमहाराजप्रतापसिंहस्य च्छत्रं परितः प्रादु-
र्बभूव. शालारावप्रभृतयः क्षत्रियसामन्तश्रेष्ठा स्वस्वामिच्छत्रपाल-
नेऽत्युत्का व्यूहाकारेण तत्परितस्तस्युः. स्वामिभक्तो शालारावः
प्रतापसिंहस्य स्थाने स्थित्वा सर्वानपि शत्रून्मोहयामास. शत्रुसै-
निकाश्च तमेव शालारावं प्रतापसिंहं मन्यमानाः कोपाकुला जवि-
लम्बेन स्थितान्युध्यमानान् सामन्ताग्निहत्य तमपि महाभागं प्राह-
रन्. सोऽपि च यथाशक्ति यवनसैनिकाग्निहत्य स्वमुकृतैर्ऽज्यं स्वर्ग-
मगात्. तं च त्यक्तकलेवरं प्रेक्ष्य सर्वे यवनसैनिका लब्धानिनया-
सिंहनादान्विससर्भुः. कश्चन सामन्तस्तद्राजच्छत्रं निभूतं गोपयित्वा
गृहीत्वा राजधानीं कुमठ्ठनेरदुर्गं जगाम. वाचकाः १ तदानीं भग-
वान् सहस्ररश्मिरपि स्ववंशमानां पराजितं तथा प्राणहानिं च
निरीक्ष्य दुःसाकुल इव पश्चिमे तीर्थराजे स्वप्राणानपि हानुं प्राया-
. सज्जना. ! इदं राज्यं शालारावस्यालौकिकं कर्म, असाधा-
रणा स्वामिभक्तिः, निरातिशया मातृभूमिप्रतिर्यावधन्द्रदिवकरं
ग्याम्यत्येष. अस्तु. घन्या सा राजस्थानम्, घन्याश्च तद्भवा नराः

(५)

यदा च महारानः प्रतापसिंहस्तस्य प्रियमित्रस्य झालारावस्य वचनमंगीकृत्य समरभूमेर्निर्गतस्तदा स द्वाभ्यां यवनसैनिकाम्यां दृष्टः. तौ च तदानीमेव समरं विहाय तमन्वसरताम्. यद्यपि महारान प्रतापसिंह पराजयेन खिल स्वसामन्तमण्डलत्यागे-
नोद्विग्नः पथि न किञ्चिदपि विभावयामास तथापि स्वामिकार्य-
चतुरा विश्वासी चेतकस्त बहलतिवेगेन प्राधावत्. मार्गे च समा-
गतान् जलप्रवाहान् वा शैलवण्डान् वा कंटकानुशान् बोह्यय
स्वहृदयमिव महारानं जुगोष सोऽधरामः. स च सकले दिनेऽ-
गृहीतभक्ष्यजलो विविधानां स्थलानामुद्धीनेन एषनाच्छान्तोऽ-
तिविस्तीर्णनासिकापुटविगन्धकेनरटलो म्लानो घर्माविजांगः कथं
कथमपि स्वामिप्राणरक्षणार्थमधावत्. यद्यपि तौ यवनसादिनौ
समीचीनतया महारानं प्रतापसिंह जानन्तौ तस्य चन्दीकरणाय
महता वेगेनाधावतां तथापि चेतकस्याऽतिज्वित्वेन न ताभ्यां स
गृहीतः.

अथ नूतनाभौ तौ सादिनौ परं वेगेन धावन्तौ कथमपि ते
क्षीयमाणफलमपि प्रचावन्तं चेतकं दृष्टिविषयमरुहनाम्. तयोरधा-
वपि ज्ञातम्यामिमनोरथाविरोधैर्हेपारकं चक्रन्ः. विषादनिमग्न-
मना प्रतापसिंहोऽवत्प्रादागतं तं रवं निराभ्य प्रहृतिस्य वधा-
दागच्छन्तौ तौ यवनसादिनाश्चदयन्. तौ च निरीक्ष्य संताप-
मितः स मनस्यचिन्तयन्—अहो मे दुर्दैवविन्दसितं. मया हि
मेशाटमेदिन्युद्धारार्थं मित्रवचनमंगीकृत्य समरभूम्बद्धता. अचङ्गी-
र्क्षित्वा संपादिता. तथापि मामनुगच्छत एवमौ. अहं हि सम्प्रति
मित्रविषेगेन परामयदुःखेन रक्षिरावमरणेन च क्षीणवतः कथ-

माम्यां प्रबलाम्यां योद्धुं समर्थोभवामि. इयमेव हि सत्वपरीक्षा नाम. माता मेवाडमेदिनी मम मनः परीक्षते. धन्यासि मातः! एष त्वयि बद्धश्रेहः प्रतापसिंहः प्राणात्ययेऽपि न त्वां विस्मरिष्यतीति सत्यमिति.

एवं चिन्तयतो वेगेन घावमानस्य तस्य प्रतापसिंहस्य पुरस्ताद्धिस्तीर्णा सरित् समायाता. तत्रैव तावपि यवनसादिनौ सजवं समागतकल्पावेव. महाराजः प्रतापसिंहस्तौ समीपमागतौ निरीक्ष्य चेतकं नद्युलंघनार्थमचोदयत्. सत्वशक्तोऽपि स्वामिनियोगानुपालनतत्परो लील्यैव तां सरितं समुल्लंघ्य परतीरमगात्. प्रतापसिंहश्च तस्मात्संकटात्क्षणमात्रं मुक्त ईश्वरमस्तौत्.

तदानीमेव रुग्णस्यौषधमिव दरिद्रस्य धनलामविवाकलादमृतवाणीमिव 'बन्धो! मेवाडाधिपते! प्रतापसिंह! मा विभीहि. अहं खलु त्वदीयो बन्धुः शक्तिसिंहोऽज्ञानेन विहितयवनसाहाय्योऽपि त्वदीयं निरतिशयं प्रतापं समरांगणेऽवलोक्य विस्मितः संजातोपतापः क्षमायाचनार्थमागच्छामि. तद्धुना क्षमादानेन मामनुगृहाण' इति वाणीमशृणोत्. तां च वाणीं कर्णपुटाम्यामाकर्ण्य नितान्तं विस्मितो महाराजः प्रतापसिंहः परमात्मन इमां कृपामेव मन्यमानः पराजयदुःखं विस्मृत्य श्रान्तात्तस्माच्चेतकाश्चाद्वतीर्य तस्यागमनं प्रतिपालयंस्तस्यौ. अचिरादेव शक्तिसिंहः समीपमागत्य स्वाश्चाद्वतीर्य श्रीमहाराजप्रतापसिंहस्य पवित्रयोश्चरणयोः पपात. निरतिशयप्रेम्णा पापक्षालनार्थमेव नूनं बहिःसमागच्छद्भिरश्रुपटले स्तं चरणसरोजयोरसिचत्.

. महाराजः प्रतापसिंहोऽपि तमुपतपन्तं विपदि साहाय्यकारिण-

मुत्थाप्यातिदीर्घाम्या पीवराम्यां स्वभुजाभ्यामाश्लिष्य मस्तकेऽ-
 निघ्नन्, अबोधश्च—बन्धो ! शक्तिःसिंह ! अस्मिन्समये भगवता
 मम साहाय्यार्थमेव त्वं प्रेषित इति मन्ये. यदि त्वं नागमिष्य-
 स्तदा ध्यान्ताश्च. क्षीणबलः कथमहमेकाकी आभ्यां यवनाभ्यां
 योद्धुं शक्तेऽभाविष्यम्. अस्मिन्समये साहाय्यं कुर्वता त्वया मह-
 दुपकृतमिति. शक्तिःसिंहश्च तादृशी दीनां वाणीं निशम्य व्या-
 कुलः—महाराज ! मेव.टाधिपते ! कर्तव्ये कर्मणि कृते क उप-
 कारः. मया हि त्वदाज्ञावर्तिनाऽधुना यवनेः समं योद्धव्यमा-
 सीत्. तद्विहाय स्वदेशाननगुरुद्रोहिणा मया यवनाः साहाय्य-
 यिताः. राजन् ! तावन्मम कुटिले हृदये त्वदीयो द्वेषोऽवसत्चाव-
 त्स्वमातृभूमिस्वातंत्र्यार्थं सामन्तमण्डलसमन्वितं यवने. समं युध्य-
 मानं त्वां समरेऽहं नापश्यम्. त्वां हि भीष्ममिव पराक्रामन्तं
 शत्रुवीरसम्मानितवीर्यं, मानसिंहप्रभृतियवनपत्नीयवीरैः प्रस्तुतं
 वीक्ष्य खिलं पुनरपि क्षमायाचनार्थमप्रागतोऽस्मि. यदा हि त्वं
 तम्य महाभागस्य शाल्यारावस्य वचनात्समरभूमिं विहाय निर्गत-
 स्तदानीमेवोमावपि निर्गतो यवनसादिनो त्वां बन्दिनं विधातुं.
 अहमपि तदैव ध्यान्तःश्वं त्वां च वीक्ष्यामिष्टं भाषयन्तस्त्वरं ताव-
 नुजगाम. जन्मत आरभ्याद्यैव त्वदीयेन पवित्रेण शरीरस्पर्शेन
 विनष्टपापः पवित्रीकृतोऽस्मि इति.

महाराजः प्रतापसिंहः स्वबन्धोः शक्तिःसिंहस्येवामद्भूतामधु-
 तपूर्वा वाणीं निशम्य संमातानन्द उवाच—बन्धो ! अद्य सन्न
 न मया परामयो लब्धः किन्तु दिलीपतिना. यतस्त्वादृशो आ-
 ताऽस्मिन्समये मामसाहाय्ययत्. धन्याऽसि मातः ! मेवादमेदिनि !

त्वत्कृपयाऽहं पुनरपि दिङ्घीपतिं शीघ्रमेव पराजेष्य इति. एवं जल्पनिमग्नौ तावकस्माद्भयंकरं वाजिरवमशृणुताम्. श्रुत्वा च साश्चर्यां सत्वर धावमानौ चेतकमश्वं भूमौ निपतितमपश्यताम्. स च स्वामिभक्तोऽश्वस्तम्मिन्दिने प्रभातकालमारम्य नानाविधानि दुष्कराणि कर्माणि कुर्वन् अतिश्रान्तोऽभूत्. जलधिन्दुमपि नापिबन्. शम्बाघाताकितदेहो रुधिरक्लिन्नगात्रस्तपैव स्वयजमानं शृष्टे वहन्ननिवेगेन पलायमानो मार्गस्थान्नदीपापाणानुदलं वयत्. तेनाऽपि क्षीणबल स्वबन्धुना शक्तिसिंहेन समं संलपितुं भूमिस्वतीर्णे प्रतापसिंहे महता कष्टेन द्वित्राणि पदानि गत्वा भूमिनिपतितः प्राणान्तिका वेदनामन्वभवत्. महाराज. प्रतापसिंहः स्वस्याश्वस्येवामवस्थामवलोक्य नितान्तं दुःखितोऽभवत्. चेतकोऽपि स्वस्वामिन मरुक्षितं बन्धुना सह मीलितमवलोक्य संतुष्ट इव दीर्घविम्वृताक्षः किमपि ' स्वामिन् ! अहमधुना स्वर्गं गच्छामि तदनुजानीहि मामिति ' संलपन्नैव प्रस्फुरदौष्ठपटलः, ' इमां मातृभूमिं पारतंत्र्यनरकादुद्धर ' इति दर्शन्नैव पादाहतभूमिः, शान्तेन मनसा स्वयजमानस्य मुखं निरीक्षमाणो निश्चेष्टोऽभवत्. दुःखितोऽपि महाराजः प्रतापसिंहस्तस्य मुखे स्वकरेण जलं निक्षिप्याशोचत्. स तु चेतकोऽश्वः स्वामिकरकमलस्पर्शसुखं मस्तकेऽनुमन्म्वप्राणानजहात्. प्रतापसिंहश्च प्रियवान्धवेन विमुक्तइव दीर्घकाल शोचन्नन्ते तं चेतकं तत्रैव भूमिसात्कृत्य तदुपरि चतुष्कमबध्नात्.

अथ प्रतापसिंहः स्वबन्धुमामंत्र्य तदीयमोकारनामानमश्वमाख्य स्वराजधानीं प्रत्याययौ. शक्तिसिंहोऽपि यवनसादिनोऽश्व

मास्व्य मानसिहस्वन्धावारं प्रत्यागच्छन् युवराजश्च तमेकाकिनं प्रत्यागतं समीक्ष्य साध्यैः सहसाऽपरयोस्तयोर्यवनसादिनोर्बार्ता-मपृच्छत्. स शक्तिसिंहो यवनानां चित्तवृत्तिं जानन् ' निहनौ तौ समरसिंहेन प्रतापसिंहेन ' इति मिथ्यैवावादीत्. राजा मान-सिंहस्तथा युवराजः सेलीमस्तयोर्यवनसादिनो शौर्यं तथा प्रता-पसिंहस्य सत्कालिकीं निर्बलतां मनसि कुर्वाणो शक्तिसिंहस्य भाषणं मिथ्याऽमन्येताम्.

अथाभयं दत्त्वा पृष्ट. स शक्तिसिंह सत्यं वृत्तमकथयन्. त-क्षिशम्य युवराजो नितान्तं कुपितोऽपि प्रदत्ताभयवचनो न किम-पि कर्तुं प्रामवत्. ततश्च मानसिहानुमत्या युवराजः सेलीमस्तं शक्तिसिंहम् ' शक्तिसिंह ' अम्मत्पक्ष्मणेन त्वयाऽम्माकं शत्रुः प्र-तापसिंहो रक्षित एतदनुचितं कृतं. तत्राप्यम्मदाधिसिंहत्येति म-हदनुचितं. तदत्र तेऽवस्थानमस्मभ्यं न रोचते. तस्मात्त्वमधुनेवे-मं स्वन्धावारं विहायान्यत्र गच्छेति ' आज्ञापयामास. निस्पृह-शक्तिसिंहोऽपि तदानीमेव श्वीयमश्वं गृहीत्वा तस्मात्स्कंधावारा-न्निर्गत्य कुमळनेरदुर्ममागच्छन्मनस्यकरोत्. यद्यपि देवसमो महा-प्रतापी प्रतापसिंहो मया पूर्वं दृष्ट एव तथापि न तदादरेण द-र्शनं किंतु विपत्तिवारणार्थमेव. अधुना च तं महात्मानं यत्नपक्षं विहाय निर्गनोऽहं कथं रिक्तहस्तो राजसभायां द्रक्ष्यामि. तत्स-म्प्रति शौर्येण किञ्चिन्नूतनं संपाद्य तदेवोपायनीकृत्य मेवाहाधि-पतिर्द्रेष्टव्य इति. चिन्तयित्वा वैवभधिरादेव मार्गस्थं यवनाधिप-तिरक्षितं भाईन्सोरनामकं दुर्ममाकभ्यात्मसादकरोत्. तदेव दुर्म-नूतनाभितैरन्यैर्गामैः सममुपायनीकृत्य राजसभायां ज्येष्ठबन्धुं

मेषादपि प्रणाम महागण प्रनामविह्वलेऽपि महाऽनन्देन
 स्वीकृतोपायनस्तदीयान्मर्तान्पुत्रगणान्दन्व्या तं म्यमेनापिमुस्य
 महगोत्र नरुर्गमन्याभ दामन्यामितोपिस्त्वेन तस्या भदान्
 शनिविह्वलेऽपि तदीयामाज्ञा शिष्या स्वीकृत्यानन्देन तस्यौ.

११ अरवलीशैलसमाश्रयः.

- १ यवनानां क्रौर्यम्.
- २ वर्षासमयः युद्धसञ्चारः.
- ३ राजधानीदुर्गाक्रमणम्.
- ४ इतरदुर्गहरणम्.
- ५ पयताथयः.

(१)

य समुदिते भगवति भास्करे, अपनीतमालिङ्गामु दिशामु, ते सर्वेऽपि विजयिनो यवनाः स्वपक्षस्यमवेश्य क्रुद्धाः पुनरप्यम्नाद्युद्धाद्वाशिष्टा रजपूतक्षत्रिया महाराजं प्रतापसिंह मा साहाय्ययान्निवृत्ति मन्यमानाः पराजयरित्तानां सर्वतः परिवर्तमानामु लतासु निर्लानानां, कश्चिदवनतनदीतीरेषु तथा वृक्षेषु निविष्टानां क्षत्रियाणां शिरःच्छेदं विधातुमच्छन्.

यद्यप्यस्मिन्निपये जास्या क्षत्रियो मानसिंहो नात्यनुक्ल आसीत्तथापि स सेवकतया न तासिपेद्दमश्चकन्. मुख्यो युवराजश्च प्रतापसिंहाक्रमणेन भीत. क्रुद्धश्च तपाकर्तुमन्वमोदत.

अविरादेव युद्धमरोन्मत्ताम्ने यवनसैनिकाः प्रपमतः पुरतः स्थापिनो युध्यमानान्क्षत्रियान्हत्वा ततः सर्वस्मिन्परितः प्रदेते

यमर्किकरा इव समचरन्. अस्मिन् शिरःच्छेदप्रसंगे राज्ञो मेवा-
 हाधिपतेः संबन्धिनस्तथाऽन्ये सम्माननीया जनाः पंचशतानि
 स्वर्गमगच्छन्. ये चाप्राणान्तं युध्यमानाः क्षत्रियश्रेष्ठा यवनसेना-
 क्षयमकुर्वस्तेषां भुविपतितानां दिवंगतानामपि शरीराण्यन्विव्य
 शिरासि विच्छिदुः. तथा यो ग्वाल्लेहरनराधीशो बाबराकान्तरा-
 ज्यः प्रतापसिंहसमीप एवावसत्, सोऽपि स्वपुत्रेण तथा स्वकीयैः
 शतत्रयमात्रैः पुरुषैः सह समरभूमावशेत. एवं सन्मान्यः स्वामि-
 भक्त्यादर्शः क्षत्रियकुलतिलको झालारावस्तथा तर्दायाः सामन्ता-
 श्च सार्धशतसंख्याकाः समरांगणे त्यक्त्वा देहं स्वर्गमगच्छन्.
 वाचकाः! अस्मिन्पुद्धे सैनिका. कियन्तो मृता इति संख्यैव
 नास्ति. अनेन युद्धेन कृत्स्नोऽपि मेवाढदेशः प्ररोदनपरसकल-
 जनः, बालवृद्धावशिष्टजनः स्त्रीमयोऽदृश्यत. यवनसादिनश्च सर्व-
 श्च पर्यटन्तो मार्गं निवसतो ग्रामवासिनोऽपि अघ्नन्. दिङ्घीतो
 हलदीपाटगमनमार्गं खलु बाला वा युवानो वा वृद्धा वा क्षत्रिय-
 कुलसंभवा जना ये ये समुपलब्धास्तान्सर्वानपि यवना यमालयं
 प्रेषयामामुः.

वाचकाः! यद्यपि युद्धेऽन्यायमूलके नास्ति नीतेर्वा तत्त्वज्ञा-
 नस्य वाऽवसरः. यतो बलाज्येन राज्ञा बलातिरेकेण वा युक्त्या वा
 यत्र दुर्बलो विनीयते तत्र युद्धापरपर्याये कर्मणि न्याय्यान्याय्यवि-
 धारसंभव एव कुतः! परन्तु यथायथा विषयेच्छा प्रवर्धते तथा
 तथा भूतदयादयो नीतिप्रकारा दूरीभवन्ति. अत्र च निदर्शनं
 क्षत्रिययवनयोर्युद्धे एष. क्षत्रिया अपि राज्यस्य लोभेनायुध्यन्त
 परन्तु न ते युध्यमानजनातिरिक्तानुदासीनानघातयन्. परदारांश्च
 नास्पृशन्. नापि बांछान् दासीपशुकुः. ते तु एतानि पापान्यमन्य-

न्तः तेन च युद्धप्रसंगस्तावान् भयंकरो नाभवत्. यवनाम्तु लो-
भातिरेकदूषितान्तःकरणाः शत्रुदेशमाक्रम्य युध्यमानाः सर्व-
मप्यवाहरन्. विशेषतश्च परदारसंसर्गलोलुपास्तेऽन्यधर्मपत्नीरेव
स्वमोम्या अकुर्वन्. ललितैव बालानपि शूलोत्तंसानकुर्वन्. वृद्धा-
नपि निरुपद्रवास्तेऽवधिषु..

सङ्गनाः । अत्र क्षणमात्रं ताटस्थेन विचार्यमाणे युद्धे क्ष-
त्रिया एव श्रेष्ठ इति भाति. यतो युध्यमानस्य नायं हेतुर्यङ्गन-
हत्या, किंतु प्रबलानामन्यायेन वर्तमानानां दुष्टानां शासनं. तद्यु-
द्धेन लभ्यते. तथाच निष्कारणननाहिंसया कोवा लामः. क्षत्रि-
याश्च न कदाप्येवमकुर्वन्. तेन विज्ञासो जना अवश्यं युद्धनीतौ-
क्षत्रियापेक्षया हीना एव यवना इति वदेयुः. यथा तथा वा भ-
वतु. हृददीपाटयुद्धे नि मंदायं पशुवच्चोष्टितं यवने .

(२)

अथ ता यवनसेनां राजधान्याक्रमणायाम्ने गच्छन्ती क्रूरैर्ष-
नगर्गिनैःमर्त्सयन्तिव, वृथा बालवृद्धघातनेन घन्यमन्यां तां से-
ना करवावृष्टिभिर्निषांसन्तिव, विकरालाऽचिरद्युतिसङ्गलताचेष्टि-
तैर्भाषयन्तिव, सततनिपतदासारसलिलताडनेनादशादुष्मत्तां नि-
वर्तयन्तिव, महाराजप्रतापसिंहपक्षपातीव विशालशरीरः कृष्णो
वनेचर इव प्रतिबन्धको बभूव वर्षासमयः. तदानीं च ते यवनाः
शूरा अपि शूरा अपि तस्य मयंकरं, सर्वतोन्लातिरेकाच्छादि-
तमार्गचिन्हं, सततनिपतज्जलासाराह्निषसर्वमानुमीकं, सदा प्रावृ-
तसूर्यमण्डलं, स्वरूपं निरीक्ष्य कातरा अभवन्. विशेषतश्चारव-
लीशैलमध्ये ते यवनाः परमनिम्नासु ऋत्परिपूर्णसु वनस्पतीषु

यमर्किकरा इव समचरन्, अस्मिन् शिरःच्छेदप्रसंगे राज्ञो मेवा-
 हाधिपतेः संबन्धनस्तथाऽन्ये सम्माननीया जनाः पंचशतानि
 स्वर्गमगच्छन्, ये चाप्राणान्तं युध्यमानाः क्षत्रियश्रेष्ठा यवनसेना-
 क्षयमकुर्वस्तेषां भुविपतितानां दिवंगतानामपि शरीराप्यन्विध्य
 शिरांसि चिच्छिदुः, तथा यो ग्वाल्हेरनराधीशो बाबराकान्तरा-
 ज्यः प्रतापसिंहमपि एवावसत्, सोऽपि स्वदुश्रेण तथा स्वकीयैः
 शतत्रयमात्रैः पुरुषैः सह समरभूमावशीत, एवं सन्मान्य स्वामि-
 भक्त्यादर्शः क्षत्रियकुलतिलको झालारावस्तथा तर्दायाः सामन्ता-
 श्च सार्धशतसंख्याकाः समरांगणे त्यक्त्वा देहं स्वर्गमगच्छन्,
 वाचकाः ! अस्मिन् युद्धे सैनिकाः कियन्तो मृता इति संख्यैव
 नास्ति, अनेन युद्धेन कृत्स्नोऽपि मेवाहदेशः प्ररोदनपरसकल-
 जनः, बालवृद्धावशिष्टजनः स्त्रीमयोऽदृश्यत, यवनसादिनश्च सर्व-
 त्र पर्यटन्तो मार्गे निवसतो ग्रामवासिनोऽपि अन्नन्, दिल्लीतो
 हळदीवाटगमनमार्गे खलु बाला वा युवानो वा वृद्धा वा क्षत्रिय-
 कुलसंभवा जना ये ये समुपलब्धास्तान्सर्वानपि यवना यमालयं
 प्रेषयामामुः.

वाचकाः ! यद्यपि युद्धेऽन्यायमूलके नास्ति नीतिर्वा तत्त्वज्ञा-
 नस्य वाऽवसरः, यतो बलात्केन राज्ञा बलातिरेकेण वा युनत्या वा
 यत्र दुर्बलो विनीयते तत्र युद्धापरपर्याये कर्मणि न्याय्यान्यायवि-
 चारसंभव एव कुतः ! परन्तु यथायथा विषयेच्छा प्रवर्धते तथा
 तथा भूतदयादयो नीतिप्रकारा दूरीभवन्ति, अत्र च निदर्शनं
 क्षत्रिययवनयोर्युद्धे एव, क्षत्रिया अपि राज्यस्य लोभेनायुध्यन्त
 परन्तु न ते युध्यमानमनातिरिक्तानुदासीनानघातयन्, परदारांश्च
 ज्ञास्यन्, नापि बालान् दासीषकुः, ते तु एतानि पापान्यमन्य-

न्त. तेन च युद्धप्रसंगस्तावान् भयं करो नाभवन्. यवनाम्बु लो-
भातिरेकदूषितान्तःकरणाः शत्रुदेशमाक्रम्य युध्यमाना. सर्व-
मप्यपाहरन्. विशेषतश्च परदारसंसर्गदोलुपास्तेऽन्यधर्मपत्नीरेव
स्वभोग्या अहर्षन्. लीनैरेव बालानपि शूलोत्तंसानकुर्वन्. वृद्धा-
नपि निरुपद्रवाम्तेऽवाधिषु .

सज्जननाः ! अत्र क्षणमात्रं ताटस्थेन विचार्यमाणे युद्धे स-
त्रिया एव धेछा इति भाति. यतो युध्यमानस्य नायं हेतुर्यज्जन-
हत्या, किंतु प्रबलानामन्यायेन वर्तमानानां दृष्टाना शासनं. तद्यु-
द्धेन लभ्यते. तथाच निष्कारणजनहिंसया कोवा लाभः. क्षत्रि-
याश्च न कदाप्येवमकुर्वन्. तेन विद्वांसो जना अवश्यं युद्धनीतौ-
क्षत्रियापेक्षया हीना एव यवना इति वदेयुः. यथा तथा वा भ-
वतु हृद्ददीघाटयुद्धे नि मंशयं पशुवच्चेष्टितं यवनेः.

(२)

अथ ता यवनसेनां राजधान्याक्रमणायाग्रे गच्छन्ती करैर्ष-
नगर्जितैः भर्त्सयन्तिव, कृपा बालवृद्धघातनेन घन्यमन्यां तां से-
नां करवावृष्टिभिर्निघांसन्तिव, विकरालाऽचिरद्युतिरद्गाढताचेष्टि-
तैर्भाषयन्तिव, सततनिपतदासारसलिलताडनैस्तादृशाद्गुह्यमात्तां नि-
वर्तयन्तिव, महाराजप्रतापसिंहपक्षपातीव विशालशरैः कृष्णो
वनेचर इव प्रतिबन्धको समूह वर्षासमयः. तदानीं च ते यवनाः
क्रूरा अपि शूरा अपि तस्य भयंकरं, सर्वतो जलातिरेकाच्छादि-
तमार्गेचिन्हं, सततनिपतज्जलासाराह्निजसर्वसामुग्रीकं, सदा प्रावृ-
तसूर्यमण्डलं, स्वरूपं निरीक्ष्य कातरा अभवन्. विशेषतश्चारव-
लीशैलमध्ये ते यवनाः परमनिम्नासु जलपरिपूर्णासु वनस्थलीषु

निपातेन, वर्षातिरेकनिपतच्छैलखंडाना प्रहारेण, शंखावातानिर्घि-
न्नवृक्षगणपरिपतनेन, वज्रनिपातभिन्नशंखशिखरशिखोच्चयपरि-
पातेन, अस्माद्गम्यनलपरिपूरणेन वनवर्तानां, दुर्लभेनावेन,
कुरवनपद्मव्याघ्रादीनामाक्रमणैः, सर्वैः मंत्रद्वेनचरशरसंपैस्त्रे-
जिताः स्वराजधानीं दिल्लीनगरं गन्तुं प्रारभन्त. तदानीं च तत्र
वर्तमानानामपि तेषां स शैलराजः कुमुभितकदम्बगुच्छमौक्तिक-
नालकधिराजमानमूधा, मेघस्ननिनश्रवः, नृत्यन्मयूरकलापमणिम-
धुरकागुभगः, प्रतिपल्लवविराजमानोदविन्दुमौक्तिकालंकृतसकल-
गात्रः, अचिरलनिपतनिर्झरमनोहरः, विकसितवनलताकुमुमगन्ध-
हृदयहरी, प्रधावन्मृगगणनयनलहरकिरिः, कचिन्मेघसटलप्रा-
वृतत्वादृश्यः कचिच्च प्रवररत्नकिरणभूषितो निर्गतः मुन्द-
रस्तेषा नयनानि नातन्दयन्. सा तु यवसेनाऽप्रे गमनात्तिवृत्ता
स्वावासस्थानं गन्तुं यदा प्रारभत तदा ते वनेचरास्तथाऽवशिष्टाः
क्षत्रियाश्च वनमार्गज्ञा भूयोभूयोऽविदितगमनागमना निशि वा
दिवा वाऽऽक्रमणैस्त्रेजयामासुः, तेऽपि यवना अपगतविजयमदाः
कथंकथमपि प्रवसन्तो महता कष्टेन स्वावासमागच्छन्. यथा हि
हृलदीपाटपुद्धे बहवः क्षत्रियाः स्वर्गमगच्छंस्तथैव यवना अपि.
प्रत्यावर्त्य दिल्लीमने तु आधिक्येन. तत एव यवना विजयशा-
लिनेऽपि पराजितकल्पा एवाभवन्.

इत्थं लब्धविजयो राजा मानसिंहः समं युवराजेन दिल्लीपति
सर्वं युद्धवृत्तं कथयामास. सोऽपि स्वसेनाक्षयखिन्नोऽपि बहिल-
थाऽदर्शयन्महान्तमुत्सवमकरोत्.

एवं पराजित्य महाराजमेवाढाधिपतिं प्रतापसिंहं . दिल्लीपति-
रात्मानं धन्यमन्यमानः पुनरपि चिन्तयामास. यद्यपि मम से-

नापतिना महारान. प्रतापसिंहः परामित्तन्थापि अद्यापि म
 ह्रतंप्रणव. स च पुनरपि स्वातंत्र्यप्रियाणां रामग्यानजनानां सा-
 हाय्यं लब्ध्वा पुनरपि नितं भूमिभागं स्वायत्तीकरिष्यति. अहं
 च न रामग्यानप्रभोऽस्तु. किंतु प्रतापसिंहस्य स्वातंत्र्याभिमानद्वारेण
 प्लुः. किं बहुना. याथाप्रतापसिंहो मानसिहादिरामग्यानरामग-
 न्मदीयां रामसभां नास्तेकरिष्यति तावदुत्सोऽपि जग्यो जग्यो न.
 तत्समागत्यायां शरदि पुनरपि तं प्रतापसिंहं बन्दीकर्तुं सेनापती-
 न्प्रेषयिष्यामि इति.

अधिरादेव निर्मलाकाशमनोहरा, निर्मलमेघपटलप्रादादि
 सूर्यकिरणभासुरभगतीतला, निर्निद्रवमलमतिमुन्दरतटाभामुता,
 अनिधिरल्पप्रमविशतोसदापचलमेघपटलाकिता, आश्वानवर्द्धमष्टु
 लघनमार्गधिरा, निर्मलप्रवाहमण्डितपुनिनधीदृढंभगणमणितटा,
 शास्त्रहरितसकलभूतलक्ष्मणीया, निर्मितराशामुत्ताःशुद्धमृदु
 मारी, सुमंशुनक्षेत्रधिराममानवीजांकुननदनादह.दक्षी, विदमन
 टमलपतनादृष्टपीरपुशा. सकललोकप्रतिपात्रं शरत् देवगनेष
 भूते प्रादुर्बभूव.

तां च समीक्ष्य समागतानां सानन्दो दिलीपति पुनरपि प्रताप-
 सिंहं विमेतुं सेनां समनस्यत्.

प्रतापसिंहोऽपि शक्तिसिंहसहायः समाप्त एव वर्षासमये पुन-
 रपि रामरथानाकमणाय प्रयत्नमानं तं दिलीपतिं निशम्य स्वय-
 मपि स्वातंत्र्यरक्षणार्थमवेष्टयत्.

शौचमेव प्रायसीकृतहृत्पटपुटैः स्वप्रतिभाधिरविजयीते-
 वीरसर्वधैर्यैर्बन्दिनिर्गतानि महासामप्रतापसिंहस्य पराजय-
 मयानि. मालारावस्य स्वादिभक्तिमयानि, शक्तिसिंहस्य बन्धु-
 न्नी-

तिमयानि, चेतकम्याद्भुतकर्ममयानि गीतानि निशम्य सर्वेऽपि राजस्थानवासिनः क्षत्रियास्तस्य साहाय्यविधानेनात्मानं धन्यमन्यमानाः महमा शस्त्राणि गृहीत्वा तत् कुमळनेरदुर्गमानम्नुः महाराज प्रतापसिंहश्च तान्सर्वानपि मत्कृत्य तेभ्यो भिन्नानि भिन्नानि कर्माण्यकथयन्.

स्वयं च त्यक्त्वा लपो वर्षाभ्रजपतितं दुर्गविभागं पुनरपि दृष्टं कुर्वन्तत्र तत्र गत्वा सर्वं व्यवस्थाप्य दुर्गं सर्वामन्नसामग्रीं परिपूर्णां चक्रे.

एवमन्येष्वपि दुर्गेषु सर्वं व्यवस्थाप्य शत्रोरागमनं प्रतिपालयन्तस्थौ.

दिल्लीपतिश्च स्वसेनां प्रतापसिंहस्याक्रमणार्थं प्राहिणोत्. पूर्ववत्सर्वा सामग्री तथा युवराजं मानसिंहं तथाऽन्याश्चागणितान्वीरान्प्रेषयामास.

महाराज. प्रतापसिंहः स्वमेनापतिं शक्तिसिंहं विधाय वर्षातिरेकविषममार्गेषु निभृतमाक्रमणायारवल्लीशैलोपत्यकायां प्रेषयामास. स्वयं च कुमळनेरदुर्गे स्थित्वा राज्यव्यवस्थामपश्यत्.

(३)

सा च यवनसेना क्रमेण दिल्लीनगरान्निर्गता राजस्थानं प्राविशत्. तत्र च जलदसमयेन विवर्धितकंटकलताक्रान्तेर्विषमैर्मार्गैर्गच्छन्ती महान्ति दुःखान्यन्वभूत्. शक्तिसिंहोऽपि यवनसेनामर्भस्थानानि जानन् समये समये शूरेः क्षत्रियसैनिकैः समं शत्रुसेनामाचक्राम. प्रैषयच्छासंख्यान् यवनसैनिकान्यमालयं. युवराजश्च

शक्तिसिंहस्याक्रमणेस्तथा गिरिमार्गगमनदुःखैरुद्विग्नो मानसिंहेन समं संमन्व्य प्रतापसिंहनिवासदुर्गमभिलक्ष्य प्रवृत्तः।

आजगाम च कतिपयदिवसै रात्रिदिवं प्रवसन् अगणितवनमार्गगमनदुःखैः, शक्तिसिंहस्थापितबहुसैनिकैः, वनवातज्वरितसैनिकैः, पंचकिलगिरिणदीजलपानातिमारव्याकुलपदातिः, पकनिमग्नशतश्वी-समाकर्षणव्याकुलाभकुलैः, विपुलशूरवृक्कुलनिहन्यमानाश्वैः, कथं कथमपि कुमलनेरदुर्गस्योपत्यकाः, तत्र च कृतव्रामपि सेना निवेशयित्वा प्राकारविदारकाणां शतशानिना स्थापनार्थं योग्य स्थलमन्वेपयतिस्म।

प्रतापसिंहश्च तां यवनसेनां समीपमागतामवलोक्य सन्तुष्टः शक्तिमिहं निभृतमाक्रमणार्थमादिश्य तस्या अजसामग्रीमपनहारः, एवं महति क्लेशसमूहे निपतिनोऽपि स मानसिंहोऽच्युतशैर्यो योग्यानि स्थलान्यन्विष्य तत्र शतशानिरस्थापयन्।

अथ प्रवृत्ते शतशानिना लोहमोलकप्रहारे, अतिनीक्षणबाणशैवे-र्निहन्यमानेषु शीरेषु, कथं कथमप्यत्युन्नतशिरसरश्निदुर्गाक्रमणार्थं प्रयतमानेषु यवनसैनिकेषु, तां यवनसेनां कुमलनेरदुर्गस्योपत्यकाया स्थितां सर्वतःप्रचारे, क्षत्रियश्रेष्ठैरनियतबलमाक्रम्यासि-णोत् महाराजः, ततश्च प्रतिदिनं क्षीयमाणान् सैनिकानगणयित्वा दुर्गाक्रमणार्थमादिशतः सेनापतेर्मानसिंहस्यःशामंगीकृत्य तस्या-माश्रयेण शिल्पिनां संश्रयेण वा महता बलेन तस्य पर्वतस्य शि-रसरमारोहं यवनाः प्रायतन्त, यदा च यवनस्त्वेषेणायुध्यन्त तदा दुर्गस्थाः क्षत्रिया उपरि स्थिताः पाषाणशैपैः, तमनेत्यपरिपूर्णक-टाहनिशैपैः, तीराण्यं विशैपैः, सद्गुणावतैश्च तान् यदालयं प्रैरयन्, तदानन्वेव दिङ्गिनगरतः सभागच्छन्ती शुद्धसामग्री भोजनमायसी

च शक्तिमिह शूरे मेनिहे मम निविडान्धकाराच्छने, क्र-
व्याघ्रयोराराधयभयं तरेऽग्वलीदरीप्रदेशे आक्रम्यालुण्ठन्. तेन दुर्ल-
भात्ना नानाविशेश्वानमंपन्नज्वराकान्ताः, वन्यफलभक्षणविमू-
चिकाजर्जरिना सर्वे यवनसैनिका दुःखमागरे न्यमज्जन्.

मानमिह मम युवराजेन पर्यटन् स्वमेनिकाम्यितिमवशोक्य
विन्न किंकर्तव्यतामूढो विचारमग्नोऽभवत्. अचिन्तयच्च—मया
खलु म्वापमानदुःखपरिमार्जनार्थमेतद्युद्धं प्रारब्धं. यद्यपि हल्लडी-
घाटयुद्धे पराजितो महाराज प्रतापसिंहस्तथापि तत्रास्माकं सैनिक-
क्षयोऽपि महानभवत्. पुनरप्यत्रागतोऽहं पूर्ववदेवानेकक्षत्रिय-
सामन्तैः परिवेष्टितं मधैर्यं गृह्यमानं मेवाडाधिपतिं पदयामि.
राजस्थानवासिनश्च सर्वे एव क्षत्रियास्तं देवं मन्यमानाः. सर्वथा
साहाय्ययन्ति. किञ्चहना—दिह्लीपतिसेवापरा अपि बहवः क्षत्रि-
या महाराजमनुकम्पन्ते साहाय्ययन्ति च. तदधुना युद्धेनालं.
राजनीतिवतुगश्च चतुर उपायानाहुः. तत्रान्यतरस्यासंभवेऽन्य-
तरम्योपयोगः करणीय इति नियमः. अहं तं प्रतापसिंहं नेतुका-
मः कथं साम कुर्याम्. निष्टुहे स्वातंत्र्यप्रिये तस्मिन्दानस्यापि
नोपयोग युद्धस्याप्यत्र न गतिरिति प्रत्यक्षं. तत्सम्प्रति उपजाप
एव श्रेयस्करः. अस्मिन् राजस्थाने यथा प्रकृत्यैव शूरा जना
जायन्ते तथैव परस्परद्वेषपरा अपि. ते च स्वद्वेषं येन केनाऽपि
प्रकारेण शमयितुमिच्छन्ति प्रयतन्ते च. तच्छीघ्रमेव कश्चन
दुर्गस्थो भेदनीय इति. अन्वेपयतिस्व तादृशं कुलांगारं देहद्री-
हिणं. अलभत च शीघ्रमेव तादृशं महापातकिनं. अयं च महा-
पातकी राजद्रोही अनूरपतिर्देवरास्य आसीत्. स च प्रथमत
एव लौकिकैर्धर्मैश्चतुरकवरपक्षपाती तस्य कृपासंपादनाय समयं

प्रत्यपालयन्, तं तथाविधं प्रत्यमिज्ञाय राजा मानसिंहः सन्तुष्ट
आमिषेण श्वानमिव दिह्नीपतिऋपालामदर्शनेन तं मातृभूमिद्रो-
हिणं रामद्रोहिणं व्यनानन्ति.

एकदा गाडान्धतमसच्छले भविभागे, निरीशकाधिष्ठिते स्व-
स्वस्थानजाते व्याघ्रादिमंचारमाबाधे वनसंचारे, प्रदीपिकाविधिप्रे
स्कन्धाचारे, स दुरात्मा गुप्तमार्गेण यवनसेनानिवेशमागत्य मान-
सिंहेन समममीलत् सोऽपि युवराजसहितस्तं नितान्तमाहत्य दुर्ग-
स्थवापीजले दूषयितुमवर्षात् स तु महापापस्तदंगकृत्य ततो विषं
जमाह.

वाचकाः! अग्निन् जगतीतले प्रायो विद्वांसो जना एवं म-
न्यन्ते यद्विचारादिभिर्लौकिकैः संबधैरनुमद्या जनाः परस्परं न
द्विषन्ति किंतु यथाशक्त्युपकुर्वन्ति. एतदर्थमेव राजप्रजासंबध-
मपि कल्पयन्ति. परन्तु न ते मानन्ति यदिमे संबधा लोभोपहता
अकिंचित्करा भवन्ति इति. सर्वस्य जगत इतिहासे बहवो दृष्टा-
न्ता ईदृशा येषु च लोभेन पित्रा पुत्रस्य पुत्रेण पितुर्घातः कृतः.
स्त्रीभिः स्वपतीनां नाशो विहितः. प्रजाभिश्च राजानो निहताः
इति. तस्माद्दहं मन्ये कर्मक्रोधादीनां जयाभाव इमे संबधाः कि-
मपि नोपकुर्वन्ति. नैतावदेव, किंतु समये तेऽप्यकुर्वन्ति. स्वस्परराज्ञः
प्राणरक्षणार्थं स्वप्राणाव्यिद्युजतो सालारावस्य तथा दिह्नीधरऋ-
पालोभाकुलस्यास्थापूरामस्य मध्ये कियदन्तरं किं मूलमिति सू-
क्ष्मया दिशाऽवधारणीयं. अकथने च मनुक्त्वं सत्यं नवेति स्वप-
मेव स्पष्टीभविष्यति. अस्तु प्रष्टव्यमनुसरामः.

सथापूरामो निपुनं तद्विषमादाय तेनैव मार्गेण दुर्गमागत-
स्तस्यां वाप्यां तद्दरले नितिष्य सर्वं जरुषूषयन्. सज्जनाः!

निसर्गभासनातंभ्यःक्षणार्थं प्रयत्नमानस्य महाराजप्रनापमिहृषभ्य
 मार्गे पिन्नानुत्पादयन्तोऽङ्गनप्रभृतयो मानवापमा न केवलं मा-
 नवाः किन्तु राक्षसेभ्योऽपि हीनाः. कुटिलमनसः परोन्कर्षामहि-
 ष्यन्तो नगनमा ईदृशानि कृत्स्माणि कुर्वन्ति. ईदृशावावग्णात्
 तेऽभीष्टं प्राप्नुवन्ति प्रत्युत महत्जननिष्कारास्पदा तथा या
 वत्पन्द्रिवाकरम्यापि अयराध.

अथोदयाचलमाल्दे महत्कर्मकृताना दानरि प्रकाशतिरम्कृत-
 तमःपट्ने तं पापं मलदूषकं प्रदर्शयितुमिव भगवति मन्त्रिणि
 सर्वे दुर्गवामिनस्तदेकालंबना नवानयनायागन्कन्. केचिच्च ग-
 ष्टुपविशानार्थं गुहीतनशस्तत्रैव मुच्छिन्ना न्यपन्न्. तांश्च मृता-
 नवलोभयाऽन्येऽपि जनाः संदिग्धास्तज्जलं परीक्षितुं राजवैद्यमाह्व-
 यन्. सोऽपि समागतः सम्यक् परीक्ष्य तज्जलं गरलदूषितमकथ-
 यत्. तामिमां वार्तां मेवकमुस्त्रालिशम्य विस्मितो महागजो दुः-
 स्त्राकुलस्तत्रागत्य सर्वमपश्यत्. अशोचच्च मनमि-मत्तमेवाडमे-
 दिनि ! यदि त्वदीयान्येवापत्यानि तत्र स्वातंत्र्यालंकाराणहरणार्थं
 शत्रुं साहाय्ययन्ति तदा मादृशो जन्तुः किं कुर्यात्. अहं तु या-
 वज्जीवं त्वदीयस्वातंत्र्यरक्षणार्थं बद्धकक्षः सकलीकरिष्यामि त्व-
 द्भक्तमिदं शरीरमिति.

महाराजः प्रतापसिंहश्च जलं विना तस्मिन्दुर्गे स्थातुमशक्तु-
 वानः कृत्स्नमपि मंत्रिमंडलमाहूय कर्तव्यं विचारयामात्. तेषां
 संमत्या स्वयं दुर्गातिर्गत्य ससैन्यमन्वत्र गन्तुमियेष.

महाराजः प्रतापसिंहस्तस्यामेव राज्ञौ पुनरपि सर्वान्स्वसहा-
 यानाहूय विचार्य च दुर्गाधिपत्ये सोनीगडमुख्यमभिषिच्य तदनु-
 मत्या वर्तनाय सर्वानप्यादिश्य तं भाषनामानं दुर्गाधिपमवोचत्.

सामन्तश्रेष्ठ! यथाशक्ति युधैवैतद्दुर्गं शत्रुसात्करणीयं. येन मानसिंहोऽपि कूटाचरणं निष्कलं मन्थेत. पश्चात्त्वमपि मदनतिक-
मागमिष्यसीति. सोऽपि स्वामिभक्तः सर्वं तपेति प्रतिनज्ञे. महा-
रान. प्रतापसिंहोऽपि कतिपयसेवकपरिवृतस्तूष्णीमेव कुमलनेर-
दुर्गो निर्गतध्वोऽहनाम्नि प्रदेशेऽवसत्.

मानसिंहप्रभृतयः सर्वे यवनसामन्ताः प्रभाते समुत्थाय पश्य-
न्त. पूर्ववदेव युध्यमानवीरलोकं तद्दुर्गमवलोक्य विस्मिताः कि-
मपि नानानन्द. ततश्च क्रमेण तद्दुर्गं निरुध्य तूष्णीं यवना अ-
निष्ठन्. अन्तस्था जनाभ्यः कथञ्चित्कालं यापयन्तः कानिचि-
द्दिनानि तत्रावसन्. अथ समाप्ते धान्यसमये नष्टेषु गुप्तेषु जल-
निर्गरेषु ते सर्वेऽपि सत्रिया दुर्गद्वाराण्युद्घाट्य बहिःस्थितं शत्रु-
सैन्यमाक्राम्यन्. अगमंश्च धीरोचितोऽहोकां. यवनाश्च तस्मिन्
दुर्गे कृतप्रवेशाः सर्वमप्यभ्यायत्तमद्राक्षुः.

(४)

ततश्च यवना महाराजप्रतापसिंहस्य निवासमनुपलभ्य चिन्ता-
तुरा कर्तव्यमुदा एवाजायन्त. मानसिंहश्च राजस्थानस्थानि
सर्वाणि स्थानानि नानन्नगणितान्कुशाग्रनुद्धिारान्सर्वतः श्रेष-
यित्वाऽचिरादेव तान्निवासस्थानमानानातिस्म. चोडासंस्थानाधिपः
म्यामिभक्तः स्वामिनं स्वगृहागतमवेक्ष्य प्रमोदमग्नः प्रतापसिंहम-
त्यादरेणासेवत्. सोऽपि च परमानन्देन तस्सेवामंगीकृत्यागमि-
ष्यतो यवनसैन्यस्य प्रतिकाराय प्रायतत्. ये खलु तस्मिन् प्रदेशे
शैला आसंस्तेषां शृंगेषु तथा दुर्गेषु शूराणां योद्धृणां संघानस्थापयत्.
एवं सजाहे प्रारब्धे राज्ञा मानसिंहः कुमलनेरदुर्गं स्वायत्ती-

दृश्य तेनेव मार्गेगामे समागच्छन्, मार्गे च शूरेः शक्तिः दृश-
प्रतिबन्धोऽपि नैव स्यात्प्रयत्ने शिथिलीकृतार, स च मार्गेषु एव
' भग्मेनी, गोमुंडा ' नामके दुर्गमे दुर्गे आप्तव्य म्यायर्त्तविके.

इतश्च राता मानमिहो दुर्गमस्तुमन्ठनेरप्रमृतिदुर्गावितयेन शक्ति-
नोत्साहः फरीद्वाननामानमन्यं शिथीपनिमामन्नं चोडासंभ्या-
नाक्रमणाय प्रैषयन्, मौऽपि सत्वरं गत्वा च्छापनामानं जनवद्
माक्रम्य पोरं गुह्यं व्यतानीन्.

अचिरादेव अमीरशहानामकेन यवनसेनाभिरनिना चोडाभ्यां
निरुय तस्यान्यदेशेन सह संबध च्छिन्नः. तेन तत्र दुर्लभात्तज्जे
स्थातुमसमर्था महाराजः प्रतापसिंहो हानचल कतिरयैः स्वमहायै-
सममरवलीशैलमाश्रयत्.

(५)

तदानीं तु महाराजः प्रतापसिंह केवलमेकाकी महायहान
इतरजनवद्राश्रिदिवं बध्राम, कदाचिन्निबिडवृशावलीसमाच्छादिते
ऽत्युन्नते शिखरे सूर्यप्रतिमाशालि, नवशशाकइव रामस्थानवासि-
जननयनाल्हादकरं, स्वार्तव्यमिव मूर्त, मेवाडभूमेः सौमाम्यति-
तिलकमिव ध्वजमुज्जमम्य स्वास्तित्वं प्राकाशयन्. यवनसेना च
तत्र गत्वा यावत्तमाक्रन्तुभारमते तावदेव विशुद्धिलासवत्क्षणादने-
कान्यवनान्यमालयातिर्गोन्विधायापरस्मिन्पर्वतशिखरे स्वध्वजमुद-
नमयत्, कदाचिन्निबिडान्धकारायां निर्झरजलमनोहरायामतिवि-
रलकोमलसूर्यकिरणध्वस्ततिमिरायां, शैवालमृदुलशय्यासनापायां,
अतिस्वादुकन्दादद्यायां गुहायां वसन् स्वसहायैर्वनचरैरितस्ततो
भ्रमतो यवनसैनिकाननाशयत्.

एवं सदा प्रयतमानोऽपि यदा यवनसेनापतय प्रतिदिनं तद-
न्वेषणार्थमधिकं प्रायतन्त तदाऽरवल्लिपर्वतोपत्यकायां वासमध्ये-
स्करं मत्वा नि.सहायः क्षीणबल कतिपयैर्द्वितीयैर्दृष्टयैरिव प्रति-
निम्बैरिव सामन्तैः समं वनेचरैः महातिमुन्दरमरवल्लिशैलराम्य
मूर्धानमध्यवसन्.

सोऽपि पर्वतराज स्वस्वामिनं दुर्दैवपादितं क्षीणबलं द्रव्यको-
शविरहितं सदृद्यगणत्यचं, मातृभूमिस्वातंभ्यरक्षणार्थं प्रयतमानं
मृत्युशोकगतं पाकशामनामिव सस्यमनं प्रतिज्ञापालनतत्पर धर्म
राजामिव, बल्यद्य भीममिव, आद्वितीयधनुर्धरमर्मुनामिव, पवित्रव
शसंभवं पुण्यश्लोकं मेशादाधिपतिं प्रतापीमिहं स्वावासमागतमव-
शोक्य सन्नुष्ट कुसुमितल्लासंगमधुरेण प्रकुलकमलिनीमुन्दरत-
डागतरंगसंगिना मन्दमन्दवाहिना मरुता प्रथमतः धान्तस्य तस्य
परिधमं दूरीक्रे. ततश्च प्रकुलचकुलशीपिकवन्यकामि सुरभि
कुसुमास्तरणानि विधाय तेषु तं महाराजं समुपवेशयन्. सुधा
तुरम्य तस्य हृत्ते नूनानि आश्रकलानि वा कदलीकलानि वा
जम्बुकलानि वा ममं कटुष्मेन मोक्षुष्मेन ममानयन्. मध्यान्ते च
पाटलीपुष्पमुगंधिषु तडागजलेषु कारितविहारं सूर्यनापपरिहाराय
विक्रमप्रसूनमण्डितेषु ललानिकुन्जेषु अशाययन्. माये च मुग्गा-
सानि भोजयित्वा परितो वृक्षराजिबद्धशोटरनिवासिभिः पत्तिग-
णेस्तदीयास्तुतीर्गापयजत्यादरेण तममेवत.

महाराजो मेशादाधिपतिस्तस्य मेषदा संशुष्टोऽपि मेशाटमेदि-
न्याः स्वातंभ्यविधानेऽनहम एवाऽभवत्.

१२ तत्राद्वादशवर्षमहाकष्टसहनम्.

- १ अरण्यवामः.
- २ वनेचमृत्तिः.
- ३ प्रतापसिंहम्यधैर्यन्युतिः.
- ४ पृथ्वीराजलेखः.
- ५ पुनरपिसोन्माहमृत्तिः.

(१)

वं शैलराजम्यारवलिपर्वतस्याधित्यकायां व-
सानं महाराजं मेवाडलक्ष्मीपतिं चारमुष्ता-
दिशम्य द्वेषपरो मानसिंह. स्वसेनामुपत्य-
कायां स्थापयित्वा काश्चित्मामन्तान् पर्वत-
युद्धकुशलैः सैनिकैः समं तस्य प्रतापसिं-
हस्य वन्दीकरणाय प्रैषयत्. ते च पर्वतमा-
र्गानजानन्तः सत्पक्षपातिभिरिव पर्वतराजप्रेरितैरिव व्याघ्रैर्वा वृकै-
र्वाऽहन्यन्त. तथापि स मानसिंहस्तथा दिल्लीपतिरकबरो भ्यो-
भ्यो वृथा सैनिकान् प्रैषयताम्.

तेऽपि च पारितोषिकलोभाकुलाः संघीभूय संचरन्तोऽधित्य-
कायामपि मुलभानि वनान्याकाम्यन्. महाराजः प्रतापसिंहस्तु
तत्रैव निवसंस्तांर्छांलयैव पराजिग्ये.

एकदा च करोदस्ताननामा यवनसेनापतिः प्रतापसिंहं बन्दी-
कर्तुं प्रयतमानः सावधानतया तत्र तत्र प्रतापसिंहनिवासस्थानेषु
प्रचचार. महारामोऽपि विज्ञाततदागमनस्तत्रैव बनेचरदार्शितगुप्त-
मार्गो लील्यैव शृंगाच्छृंगान्तरं गच्छन्प्रतिदेशयित्वाऽगणितान्यवन-
सैनिकगजाशयामास. सोऽपि यवनसेनापतिरगणितान् क्लेशान्
सहमानो रात्रिदिवं प्रायतन.

एकस्मिन् दिने स यवनसेनापतिः कुतोऽपि सर्वत्र संचारिणो
बनेचरात् ज्ञात्वा महारामप्रतापसिंहस्य समीपं निवासमत्युत्सुक
कतिपयैः सैनिकैः समं प्रचचाल. प्राप चाचिरादेवोपं वृक्षावली-
संकीर्णं पर्वताशिखरं. अपश्यच्च—महति शिखरंटे निषण्ण,
अतिमधुरदर्शनं, रोहमयशिरस्वागरसितशिरस्कं, विशालभाटपट्टं,
विकचनीलसरोरुहनयनं, अतिपीनमासल्यगंडमंडितमुतं, आमानु-
बाहुं, गड्गलतासेवितं, इषुधियुगलमासलितम्बन्धं, विशालचापा-
कितहस्तं, आयसकवचमुरसितमरुलदेहं, अतिपीवराभ्यां सकिप-
भ्यां बलाह्यं गृगरामविव साटोपं स्थितं तं मेवाटमूर्धं. अवलोक्य
च गहुरिव नदमाहाय स यवनसेनापतिरधावन. महारामः प्रता-
पसिंहस्तं समागच्छन्तमवलोक्य नृप्यां तस्थौ. तत समीपमागतं
तं समीक्ष्य तद्गुणायिनां प्रतिबन्धार्थं स्वसहायानसूचयन्. ते च
क्षत्रियाः श्यामिनियोगमनुमृत्य सहसा संकुचिने दरीपुत्रे तान्
यवनसेनापतिमहायानरुन्धन्. तेऽपि अकस्मात् समागतैः क्षत्रिय-
क्षैरेनिरुद्धा अज्ञातप्रदेशाः किमपि कर्तुं न प्राभवन्. गांध्य क्षत्रि-
यसैनिकैःनिरुद्धानविज्ञाय सनश्चमये गच्छन्तं तं यवनसेनापतिं
वीक्ष्य महारामः स्वमुत्तं निवर्त्यासिन्ध्यामण्डितकरस्तस्थौ.

तं महारामं प्रतापसिंहं नमामसिञ्जनां गृहीत्वा पुरतो बर्न-

मानं यवनान्नकामिव समुपस्थितमवलोक्य भीतः स फरीदस्तानो
 नाम यवनसेनापतिः पश्चात्कामिचित् पदानि गत्वा स्वसहायान-
 शोधयत्. तं च महायशोधननिरतं भयविह्वलं कम्पमानगात्रं
 यवनसेनापतिं वीक्ष्य महासमब्रवीत्—रे यवन ! किंकर ! मा वि-
 भीहि. तव सहायाश्च पुरैव मम सहायैर्वन्दीकृताः. त्वमपि
 मदीयाज्ञयैव मुक्तः. त्वं चेतोगत. म्वस्वामिनं महामानिनं दिल्ली-
 पतिमकबरं ब्रूहि. प्रतापसिंहो वदति ' नाहं मानसिंहो येन स्वम-
 गिनीं कन्यां बोपहाराकृत्य त्वदीया कृपा प्रार्थयेयम्. अहं च
 पवित्रसिसौदियाकुलसभवो मेवाडमेदिनीपतिरस्मि. त्वं च सेना-
 बलाढ्योऽपारकोशसमन्वितः म्या नाम तथापि परमेश्वरसाहाय्या-
 त्तत्सर्वमप्यत्यल्पमेव. मम हि सत्यपक्षपातित्वेनेश्वरः सहाय एव.
 तद्यद्यप्यधुना त्वया बलोन्मत्तेन मदीया प्राणाभ्रिया मेवाडमेदिनी
 समाक्रान्ता तथापि अहमनिरादेव ता पुनरपि स्वायत्ता करि-
 ष्यामि. हे अकबर ! हृददीघाटविजयेन वा मेवाडमेदिनीसमाक्र-
 मणेन वाऽऽत्मानं घन्यं मा मन्यस्व. इमे च जयपराजयाः समुद्र-
 तरंगवद्वैवार्धाना एव. त्वदीयः पिता चक्रवर्तिनस्त्वत्पितामहस्य
 बाबरस्य पुत्रः कथं वन एव त्वामलभत. तत्त्वमपि सर्वमेतन्म-
 नसि कृत्वा न्याय्येन मार्गेण वर्तस्वेति' इति. स तु दीनः सेना-
 पतिर्मैवनिनादगंभीरेण ध्वनिनैवमुक्तः किमपि नाब्रवीत्. उत न
 तं स्वमुखमुन्नमय्यापश्यत्. केवलं तदीयं सर्वं भाषणं निशम्य तेन
 गमनायानुमितः प्रत्याजगाम. सत्वरमेव दिल्लीनगरं गत्वा स्वा-
 धिपाय सर्वं वृत्तं न्यवेदयत्.

दिल्लीश्वरोऽकबरः सर्वं प्रतापसिंहभाषणं तत्कथितं निशम्या-
 त्तिबुक्रोध. अविन्तयच्च मनसि. अहं तावत् समग्रभारतवर्षा-

शिवः केवलमेवमकिनमसाहायं प्रतापसिंहं बन्दीकृतुं न प्रथयामि.
 रणपुरंगरेषु मान्येषु मानसिहप्रभतिषु मदीयगोनापतिषु प्रयतमाने-
 श्वपि कतिपयसहायः प्रतापसिंहोऽरवतिर्वर्तते यथेष्टं संपरति.
 तदेतन्न समीचीनं. अद्यैव सभामाहूय सर्वे मन्त्रीनाः सेनापतयोऽ-
 गिन् कर्मणि नियोज्या इति. अत्रिरादेव सभा विधाय मृतमान्
 सेनापतीन् प्रतापसिंहबन्दीकरणाय नियोगयामास.

तेऽपि स्वामिश्रयायास्तथा धनस्य संमानस्य शोभेन व्याकुला
 रात्रिदिवससंख्ययनसैनिकस्यसममणयन्त. प्रयतमाना महारामं
 प्रतापसिंहं शैलरामारवतिर्वर्ताभिरवकायापि आरमन्तमप्राप्तयन्.

अथ महारामो यवनबाहुद्वयतया तत्रापि वासमसमीचीनं म-
 न्यमानः स्थानान्तरं सिगमिपुस्तादृशं स्थलमन्वेषयति. तं च
 मेशाशुषिवति स्थलान्तरे गन्तुकामं निशम्य सर्वेऽपि बनेनरास्त
 प्रागस्य स्वनिवासागमनाथ विज्ञापयामासुः. महारामोऽपि ता-
 मकारणमुद्यो निरर्गभीतिमयानतिबलाज्यान् स्वातंश्वप्रियांलौकि-
 कविद्यासानभिज्ञानरण्यासिनो र्बिदय सन्नुद्यते. सप्त परमवि-
 द्वासास्यनिरिद्वेषमयासुः इत्यन्तिकमन्तरं तत्राद्यादशपर्यन्तमहाकवि-
 साहस्रम्

मुत्तममालवपारकणालंकृतनिर्मारणमण्डितं, परमविद्यालयतमम-
 न्दालमुहासहस्रभुषितं, अतिरंजीर्णपुस्तकशीघ्रनिचलनानिकराद्य-
 विदोषं, निर्भयसंचरत्तनशार्दूलचोरावभयंकरं, बनेनरास्तकसंचर-
 नरमणीयं, कूटजानाविधयक्षिमणनिबद्धकोटरमुद्गरं, स्थाने स्थाने
 निवसता बनेनराणां निरीक्षणतः शत्रुचारैर्दुष्प्रवेशः, विकरालमि-
 न्द्राभयंकरदर्शनेः रोममयशरीरेरतिवृद्धीः सारमेयैः कृतसं, अति

विरलधान्यांकुरमण्डितश्रेष्ठं, फलमारावनग्रासंख्यवृक्षगणयथेच्छसं-
चारिकपिकुलं, अतिवेगप्रवहद्विरिन्दीविपमितम्बिभागं, यथेच्छ-
संचारपरिदुष्टगोमहिष्यादिपशुगणं, उच्चशिलासण्डनिषण्णगोपा-
लबालकवाद्यमानमुरलीमनोहरध्वनिमधुरं, महद्युद्धार्थं निर्मितशा-
लाकं, स्वातंत्र्यनिवासमिवानाचारास्पृष्टं तद्वनेचराध्युषितं मध्य-
मानगाम्.

(२)

तेऽपि च सर्वे वनेचराः स्वनिवासमागतं मेवाडाधिपतिं तथा
नत्परिवारं महता प्रेम्णा संतोषयामासुः. केचन वनफलपुष्पमण्डि-
तहस्तासं नमस्कृत्य फलानि पुष्पाणि तस्मै समर्पयामासुः. अन्ये
च व्याघ्रचर्मणा, गोदुग्धभाण्डेन वा गुंजामालाभिर्वा हरिणबाल-
कयुगलेन वा महता सारमेयेन वा, शशकेन वा समागताः स्व-
म्बोपहारं तस्मा उपायनीचक्रुः.

महाराजः प्रतापसिंहोऽपि अकृत्रिमप्रेम्णा समानीतं, विपत्ति-
साहाय्यकारिणां प्रकृतिसरलानां स्वामिमक्तानां पापाचारानभि-
ज्ञानां तेषां वनेचराणां तदुपायनजातं सानन्दं स्वीकृत्य मधुरेण
संलापेन समतोषयत्. ते वनेचरा अपि अतिनिर्मलहृदयाः श्रीमता
मेवाडाधिपतिना समं संलापादात्मानमतिधन्यममन्यन्त. तस्य कर-
कमलम्पर्शनाऽपि आत्मानं पूतं. यथाहि वनेचरा महाराजमसे-
वन्त तथैव वनेचरांगना अपि महाभाग्यां राज्ञी तथा तदीयान्
पुत्रानपि सिपिकुः. महाभाग्या मूर्तिमती मेवाडलक्ष्मीरिव स्वतं-
श्रतेव राज्ञी ताः समागता वनेचरभार्या बहू मन्यते स्म.

महाराजश्च तत्र निवसन्निधासपात्रैर्वनेचरैः सममरण्यानी

पर्यटन् यवनानां वृत्तं तेभ्य एवांगीकृतचारकृत्येभ्यो विज्ञानन् महता प्रमोदेन कालं यापयन्नागणयद्राजप्रासादनिवासमुखं.

दिर्घीपतिश्च करीदखाननामकसेनापतेर्मुखाज्ज्ञातप्रतापसिं-
हभाषणः कोपायमानः पुनरपि प्रतापसिंहाक्रमणे साभिनिवेशं
प्रावर्ततेत्युक्तमेव. स च बनेचरैः समरवलीपर्वतमध्यवासिनं त
निशम्य महती सेनां मोघां मन्यमानो गणशः सादिनां मण्डलानि
तथा पदातीनां समूहान् प्रैषयत्. तदधिषांश्चारवलीपर्वतमार्गज्ञाने-
षाकरोत्. तेऽपि पारितोषिकलोभाकुला महता प्रयत्नेन प्रयत-
माना रालिदिवं सैनिकक्षयमगणयन्तः प्रतापसिंहाक्रमणाय सर्व-
मप्यरवल्लिशैलं पर्यटन्. ताश्च बाहुल्येन संशयित्वा ते स्वामि-
भक्ता बनेचरा अन्यत्र नीत्वाऽधनन्. अन्याश्च शरणागतान् शप-
यं ग्राहयित्वाऽमुञ्चन्. तथापि प्रयत्नेभ्योऽविरतान् समीपमागतान्
यवनासिशम्य प्रतापसिंहो महता वेगेन तेषु तेषु शिखरेषु संच-
रन् स्वीयं ध्वजमुत्तमय्य स्वस्थितिं निवेदयामास. तेऽपि च वरा-
धस्तां पताकावल्लोक्य तत्रागता महता कष्टेनानेकान् यवनसै-
निकान् हत्वाऽन्यत्र गतं तमशृण्वन्. पुनरप्यन्यत्रोदिता तां वैज-
यन्तीं प्रेक्ष्य क्रोधान्धाः तत्रागच्छन्. एवं तनन्ततोऽपि.

प्रतापसिंहं शिखराच्छित्तरान्तरं लीलया गच्छन्तं तमनुधा-
वितुमक्षमा यवनसैनिका अत्यन्तमश्रयन्. बनेचराश्च स्वप्राणान-
पि तृणीकृत्य तं तथा तदीयं परिवारमरक्षन्. यदा च महाराजो-
ऽधिकां यवनसेनामपश्यत्तदा ततो निर्झिमिपुर्ववनानुधावनवैक-
ल्यार्थं मार्गं प्रतिबन्धनार्थं तान् बनेचरानस्थापयन्. तेऽपि तदा-
ज्ञां देवाज्ञामिष पालयन्तो महता शौर्येण ताननुधावतो यवनान्
प्रत्यबध्नन्. महाराजमन्यस्मिन् शिखरे समुत्तमितध्वजमवल्लोक्य

पर्वतदरीमार्गैर्निर्गत्य तत्समीपमाययुः, यवनाश्च तान् मार्गान्जानन्तोऽनुधावितुं नाशकन्, समये समये तु अकस्माद्गतान् यवनान् पाषाणखण्डैर्घातयन्तो महाराजं पृष्टेन वहन्तोऽन्यत्रागच्छन्, महाराजः प्रतापसिंहोऽपि पर्वतारोहणकान्तं, दूरानुधावनश्रान्तं क्षुत्पिपासाव्याकुलं भोजनव्यग्रं तद्यवनसैन्यमकस्मादाकस्मात्क्षिणोत्.

अथ राजाऽकबरः प्रतापसिंहाक्रमणार्थं तत्परिवारं स्वहस्तगतं कर्तुं स्वसेनापतिमाज्ञापयामास, महाराजःप्रतापसिंहः स्वकुटुंबवनेचरेषु निक्षिप्य निरातंकस्तत्र तत्र यवनसेनाभिः समं युयुषे, तेन च समं प्रायः शूरा धानुष्का वनेचरा अगच्छन्, एतत्सर्वं विज्ञाय ते यवनसेनाधिपतयः स्वजनसमूहं द्विधा कृत्वा महाराजेन सममेकं सैन्यं योधयन्तोऽपरं तत्कुटुंबं वन्शीकर्तुं प्रैषयन्, वनेचरा अपि ज्ञातयवनस्वभावास्तान् दूरादेव समागच्छतो ज्ञात्वा श्रीमहाराजप्रतापसिंहपरिवारमन्यत्रानयन्,

कदाचिदनुधावतस्तान् वृद्धा वनेचरास्तपैव तद्गंगा मिलितं यवनसैनिकान् परानयन्त, कदाचित् संख्ययाऽधिकांस्तान् परानेतुमक्षमास्ते वनेचरा राज्ञी तथा बालकगणं कस्याचिद्गुहायामस्यापयन्, साऽपि च सती माता सिसोदियावंशकोर्तिरिव संनारिणी मेवाडमेदिनीव त्रैलोक्यलक्ष्मीरिव विजयश्रीरिव प्रसन्नवदनाऽतिकठिनास्वपि विपत्सु चिन्ताविहीनहृदया सर्वदा परमेश्वरमेव स्वपालकं मन्वाना मुखेन ताभिर्वनेचरांगनाभिः समं तस्मिन्नखलिपर्वते यवनसेनानुधाविता स्वचरणैः सकृदानी स्यानानि पाषाणमास, कदाचित्सर्वतो यवनसैनिरुपरिवेष्टिते पर्वतशृंगे धावितुमक्षमा सा राज्ञी तथा तदीयोऽपत्यगणो वनेचरैर्वृक्षेषु न्यधीयत.

कदाचिद्वृकल्याधपरिव्यासे स्याने निशातिवाहनार्थं महारान
 प्रतापसिंहं समं स्वकुटुंबेन वृक्षशाखास्ववसन्, सर्वतः शाखासु
 नागरूपा धनुर्धारिणो वनेचरा अतिष्ठन्. कदानिदशकांस्तान्
 सर्वानरि तै स्वामिभक्ता वनवासिनोऽतिदृढलतावलयैर्विरचितासु
 दोलामु स्यापयित्वाऽग्क्षन्. महाराज्ञी तु ता सर्वा अपि विपदः
 सुखेन मेवमाना स्वपतिं स्दातंश्चरक्षणार्थं भूयोभूय. प्रोत्साहया-
 मास. बालाश्च पुत्रा न किमपि जानन्तोऽपि धीराः सामोद-
 मवसन्.

(३)

अथ महारान. प्रतापसिंहो वनेचरसमवेपस्थितिः सर्वतो
 बध्नाम. नं त्यक्तरानविलासं विपद्यपि अत्यक्तसत्यव्रतं, प्रतिज्ञा-
 पालनतत्परं समवलोक्य ते सर्वेऽपि वनेचरास्तथाऽन्येऽपि राज-
 स्थानवामिन शूरा क्षत्रिया देवं मन्यमाना राधिदिवं तद्रक्षणार्थं
 प्रायतन्त.

दिर्घीपतिरकवरस्तु स्वीयसेनायां प्रयतमानायामपि निःसहा-
 यमप्यलब्धं तं मेवाढाधिपतिमाकर्ण्य विस्मितः कंचनातिकुशाम-
 र्माति दूतं ' कथं प्रतापसिंहो जीवति कथं च तदीयाः सहाया-
 स्तेन समं वर्तन्त ' इति ज्ञातुं तदन्तिके निमृत्तं प्रेषयामास. सोऽपि-
 विपरिवर्तितवेपो निभूतमागत्य महारानं प्रतापसिंहं तथा तदीय-
 परिवारं च निरीक्ष्य प्रत्यागत. सर्वमपि वृत्तं स्वामिनेऽश्रावयन्,
 तच्चेत्यम्.

स्वामिन् ! श्रीमेवाढाधिपतिः क्षत्रियकुलमुकुटमणिर्महाराज

प्रतापसिंह. संप्रति शैलराजम्यारवलिपर्वतम्याधिन्यकाया मध्य-
मधिवमति.

तत्र च तदीयानि प्रतिबिंबानीव मदैव नद्रक्षणे जागरूका
वनेचरा संघशः पर्यटन्ति. यद्यपि हूतराज्यम्य निर्द्रव्यम्य महा-
राजम्य समीपे द्रव्य नाम्ति तथापि केवल स्मितपूर्वकमाभाषणे-
नैव स्वजन्मन साफल्यं मन्यमानाम्ते वनेचरा निरतिशयं तं
सेवन्ते स्वामिन् ! संप्रति महाराजो मेवाडाधिपतिरपरो वनेचर
इव वेपेण तथापि तदीय प्रसन्नं मुखमण्डलमेव राजतामावेदयति.
त्वदीयमेनानुधावनाद्यद्यपि क्षणमात्र स्वास्थ्यं नाम्ति तथापि मनी
महाराज्ञी कडापि न खिद्यति. सा तु मीतेव रामचन्द्र तं महा-
राजमतिप्रोत्साहयन्ती सर्वदैव स्वातव्यपालनार्थमुत्तेजयति. स्वा-
मिन् ! यद्यपि तेभ्यो वनेचरेभ्यो लक्षसुवर्णमुद्रा दीयेरंस्तथापि ते
तदपेक्षया वन्यान्नविरचितम्य महाराजेन स्वभोजनस्याशं वितीर्णि
बहु मन्यन्ते. किञ्चहुना—संप्रति ते वनेचरा निःस्पृहं स्वातंज्य-
प्रियं मेवाडनरपतिं परमेश्वरादप्यधिकं मन्यन्ते. तथैव तमुपासते—
तद्रक्षणे प्रयतन्ते च. महाराजो मेवाडभूपतिरपि तादृशानकृत्रि-
मान् मुहुदो लब्ध्वा धन्यमन्यः सुप्तेन जीवति. तेषामेव साहाय्ये-
न स्वराज्यं त्वत्तो लब्धुं पुनरपि प्रयतते. स च निरतिशयधैर्य-
सागर इत्यत्र न संशयः. अत्रैका कथां कथयामि.

यदाप्रभृति राजस्थानवासिभिर्नृपतिभिर्यवनसंबन्धः कृतस्तदा-
रम्य महाराजो मेवाडाधिपतिर्दिल्लीवासिभिर्नागरिकैर्वा राजभिर्वा
शरीरसंबन्धं तथाऽक्षव्यवहारं च निपिषेध. एतज्जानन्त्यपि नि-
कानेरनृपतिबन्धोः पृष्ठीराजम्य भगिनी श्रीप्रतापसिंहस्य ज्येष्ठ-
पुत्रे बद्धप्रेमभावा स्वतातस्याज्ञया प्रतापसिंहस्य परिवारेऽवसत्.

दृशकन्याया म्नुपात्वेन न्यभे बहु मंनिनं मुकृतमपैक्ष्यं. त्वं हि न केवल म्नुपा भवितुमर्हमि किंतु मम माताऽपि. तथापि बाले ! त्वामह स्वम्य म्नुपात्वेन न्यपदेष्टु बालमम्मि. यतो तथासति मयैव कृता प्रतिज्ञा विहन्येत मयेव प्रतिज्ञाभंजके सति सिसोदियाकुलपा- विष्य कं शरणीकरोतु नन्माद्यद्यपि त्वमसि निष्कलंकचरित्रा तथापि दिह्लीनगरवामदोषदृषिताऽमि. कन्ये ? तस्मादास्मिन् जन्म- नि यद्यपि त्वा म्नुपा विधानं नाहमलमम्मि तथापि परस्मिन् ज- न्मनि त्वदीयामाशा मफलयेतुमहं परमात्मानं प्रार्थयामीति. उक्त्वा चेत्यं प्रभृतं जल दीर्घाम्या नेत्राम्या विससर्ज. साऽपि कन्यका तावन्नैव धन्यमन्या जडाम्या हस्तकमलाम्या नं मेवाडा- धिपतिं नमस्कृत्य स्वप्रियकर न म्मिनेनापृच्छ्य सजातसंतोषा सानन्द प्राणानत्यजन्. मेवाडाधिपश्च बहुलशोकमग्नोऽपि न स्वप्र- तिज्ञामनहान्. इति

दिह्लीपतिरकबरस्तथा नदीया अमान्याश्च तत्सर्वमपि वृत्तं निशम्य विम्बिनाम्नं मेवाडाधिपतिमस्तुवन्. प्रधानामात्यः सान- खानननामा तु श्रीप्रतापसिंहस्य चरितमवलोक्य नितान्तमान- द्रित कविरुत्तमैस्तद्गुणानुवादिमि पद्यैस्तुष्टाव. सर्वे च राअ- स्यानवामिनो दिह्लीपतिभामन्ता क्षत्रियाम्तस्य मेवाडनरेशस्य शौर्यं तथा स्वपाविध्यपालनतत्परतामवलोक्य परमस्तुष्यन्. केनन मानमिहप्रभृतय स्वयनष्टा परानपि नाशयन्तस्ता सर्वतः प्रवृत्तां मेवाडपार्षिवम्य कीर्तिं स्तुतिं च समीक्ष्य खिन्ना अत्यन्तमरि- चन्. महन्वाकास्त्रिण दिह्लीधरं कुटिलनीत्या फोद्यन्तः प्रताप- सिंहनाशाय प्रार्थयन्त. सोऽपि च जात्या यवनः पूर्वापेशया मञ्ज- वनी सेना प्रतापसिंहपरामयाय प्रायुक्त.

सा च सेना चतुरसेनापतिपालिता सर्वमप्यरवल्लिपर्वतमवरुध्य
तिष्ठन्ती क्रमेणोपरिसमागता सर्वाणि शिखराण्याक्रन्तुमारभत.
सर्वे वनेचगाश्च सावधानाः सर्वदा महाराजं तथा तदीयं परि-
वारं ररक्षुः.

एकदा यवनसेनाऽतिक्रुद्धा प्राणानगणयित्वा प्रतापसिंहं दिन-
त्रयमनुदधाव. भूयोभूय आगच्छद्भिर्धवनसेनाक्रमणैरद्वेजितो मेवा-
हनरपतिरपि भोक्तुमपि समर्थं नालभत. अर्तति दिनत्रये शूरैर्ब-
नेचरैर्महता शौर्येण निराकृतेषु यवनसैनिकेषु लब्धस्वाम्भ्यो मेवा-
हभूपालः स्वनिवासं कल्पयित्वाऽवसत्. महाराज्यपि दिनत्रयमु-
पोपितान् बालवांस्तथा स्वपतिमवलोकय वनेचरानीतमज्ञं पाच-
यितुं त्वरया प्रारभत. तदानीं च महाराजो विशालस्याम्रवृक्ष-
स्याधस्तादुपविष्टः स्वपत्नी स्वयं पाकामक्षां तथा पाकैकचित्तान्
परितः समुपविष्टान् बालकान् पश्यन् किमपि किमपि विचारयल-
तिष्ठन्. तदानीं च मुन्यन्नपिष्टस्य प्रथममपूपं पाचयित्वा महारा-
जी सर्वेषु बालकेषु कनीयसे पुत्राय ददौ. स च बालक्रे याव-
त्तमपूपं गृहीत्वा तदेकदेशं मुरे निक्षिपति तावदेव वननिटालोऽक-
स्मादागत आक्षिप्य तमपूपं निनाय. दिनत्रयोपवासेन रित्तो बा-
लकस्तदानीं स्वशां विकलां विलोकयाक्रोशन् सहसा धरणीतले
पपात. पुनरपि अन्नदौर्लभ्यं जानन् दुःखेन भूमावलुण्ठन्.

धैर्यमागरस्य सकलशात्रियकुलमुकुटमणेर्महाराजस्य प्रतापसिं-
हस्य यद् धैर्यं चेतकवियोगेन वा मेवाटापहरणेन वा वनवासत्वा-
भेन वा भनेकसैनिकसभ्येन वा पृथ्वीराजभगिनीवियोगेन वा ना-
नदयत् सत् केवलं निरागसो बालस्य क्षुब्ध्याकुलस्याक्रोशेन नष्टं.
यद्यपि विधिप्रभिवेदं याति. नहि संसाधतेनापि अनुत्पादितस्य

महावृक्षस्य मन्दायाहिना मलयानिलेनोन्पाटनं दृष्टपरं, तयापि नै-
मर्गिकी बालस्य मस्यलाभप्रवृत्तिस्तद्वैकल्पं च कुन्म्रमपि वैधराशि
नहार मेवाडनृपतेः. तं चाक्रोशन्तं बालरमंके कृत्वा गाना मेवाडपा-
लकः प्रनापसिंहश्चिरं रुरोद. अत्रवीच्य—धिद् मां ! योऽहं हि
केवलं शौकिकमहत्वारंसी म्वस्य मर्वमपि गमयित्वा यदच्छया
समागतानां बालकानां पोषणेऽपि न प्रमवामि. ये म्वन्तु साधा-
रणा जनास्तेऽपि नानाविधानि कर्माणि कृत्वा स्वपरिवारं पोषय-
न्ति स्वबालवान् संतोषयन्ति तावदप्यहं कर्तुं न पारये. केवल-
मेव मेवाडपतित्वस्य मिष्याभिमानो मां न दहति किंतु मदीयां-
नल्पानापि बालकान्. किमेभिरपराद्धं. एते च प्राचीनजन्ममुकृता-
नुरूपं मदीयमुदरमापनाः किमिति दुःखभानो मवेयुः. दिह्वाप-
तिना समं मम द्वेषो नत्वेषा. तन्मूलकं च दुःखमपि मयेव सेव-
नीयं. मदर्धमेते किञ्चिदन्तइति न समीचीनं. तस्माद्द्वैवाहं तं
किञ्चिदवसरदानाय दिह्वापतिं प्रार्थयामीति.

महाराज्ञी सर्वे वनेचराश्च तदिदं तस्य मेवाडमेदिनीपतेर्भाषणं
निशम्य साश्चर्याः कुतोऽपि मृतबाधापीडितं प्रलपन्तं तममन्यन्त.
ततश्च मयो भूयस्तथैव प्रलपन्तं सावधानं तं प्रतापसिंहमवगम्य
खिन्नास्ते दीना वनेचराः स्वानि भाग्यानि निन्दन्तस्तृष्णीमतिष्ठन्.
सहधर्मचारिणी सती महाराज्ञी सविस्मयं शोकाकुले स्वपति-
मवदत्—नाथ ! किमित्यद्येत्यं शोकव्याकुलो मवानमून्. यो हि
सागरः कल्पान्तेऽपि न स्वमर्यादां त्यजति स किं कीटकमरण-
शोकव्याकुलः स्वमर्यादां त्यजेत् ! नाथ ! इदानीं च सर्वेपि राज-
स्थानवासिनो जनास्त्वदेकावलंबना निभृतं यवनपीडां सहन्ते.
सम्प्रति न मेवाडाधिपदिह्वापत्योः कलहः किंतु स्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोः

सत्यानृतयोर्वा. यदि च कुतोऽपि कारणात्त्वं परानेन्यमे तदा
 कृत्स्नमपि स्वातंत्र्यं विनष्टमेव स्यात्. सर्वेऽपि भारतवासिनो
 जनाः सत्य एव पक्षो विनयत इति दृढं विश्वसन्ति. त्वयि स-
 त्वपक्षपातिनि परानितेऽवश्यमेव ते पूर्वं विश्वासं मुक्त्वाऽसत्य-
 स्याऽपि जयो भवतीति मन्यमाना सर्वयाऽत्मानं नाशयेयुः. मा-
 रतवासिनां हि सर्वेभ्यः प्राणेभ्योऽपि प्रिया सत्यपक्षपातिता,
 धर्मश्रद्धा च. तद्रक्षके त्वयि सुदुरोकेनाभिभूने सति कृत्स्नमपि
 भारतवर्षं मिथ्याध्यवसायि स्यात्. तत्र समीचीनम्. यो हि सुद-
 म्यं कृते महान्तं त्यजति स लोक उपहसनीयतां व्रजति. क्व च
 सुभापुरस्य बालकम्यात्तलाभार्थमाप्नोशः क्व चानादिकुलसमा-
 गतं सिसोदयाकुलस्य पावित्र्यं, चिरमम्मत्पूर्वनैरुपभुक्ता स्वतंत्रता;
 शारदमुधाकरसहकारिणी यावच्चंद्रदिवाकरं स्थायिनी कीर्तिश्च
 यथाहि अन्ये जन्तव उत्पद्यन्ते विलीयन्ते नानादुःसान्यनुभवन्ति
 तथैवेमे बालका अपि. किं न भृणोपि समग्रमेवाहवासिनां दुःसह-
 यवनपीडाशोकाकुलानां सप्रियाणां तदंगनानामपि हृदयद्रावकान्
 शोकाक्रोशान्. त्वं च राजा नाम भूत्वा शोकाकुलास्वपि स्वप्र-
 नासु अन्यपमान-केवलमौदरिकबालस्याक्रोशेन धैर्यं विहाय सर्व
 प्रयत्नं विफलिकरोषि ! एतच्च तेन शोभते. कः खलु राज्ञः प्रनासु
 स्वसुते च प्रेम्णो विशेषः ! धन्याश्च ते पुण्यश्लोक्य रामानो ये
 स्वसुतमपि बलीकृत्य प्रनापालनं समाचरन्. एतादृशाचरणेन त्वं
 स्वबालकानपीदमेव शिष्यासि ! एते वनेचरास्तव सत्यप्रियतां स्वातं-
 ध्यप्रियतां चावलोक्य त्वां साहाय्ययन्ति. स्वादृशेषु नरदुर्गेषु
 स्वार्थपरेषु ससु सा वरावी स्वार्थहानिः क्व तिष्ठतु. स्वर्गादपि

श्रेष्ठमगृणादपि मगुं प्रागेभ्योऽपि प्रिय ननु स्मरन्मनुषं कः
संसारयतु.

किञ्च इमे बालकाम्बरीयमुखा न दहन्त्या समागता हि
तत्र तेना पूर्वजन्मानिनं कर्मैव कारणं. यद्यदि तेषां मेघादादि-
पत्न्यं श्रेयस्कृतं मदा नाराधार्थं वा नदशार्थं वा नायमानाः
हेशाः कुतो न परिप्यन्ति. यो हि सुखं गच्छति तेन दुःखानि
मोक्तुमपि आद्यं मद्यदयं दृशीरुणीयं. नदनेन मुद्देग शोकेना-
भिपूनमना इतरननफ् प्राग्बवात् कर्मणो मंगरम! इमे सांसा-
रिकाः शोकावेगाः परमन्यकाले नदीनेमा इव क्षणभंगुग आगच्छ-
न्ति क्षणादूर्ध्वं नश्यन्ति च. यथा च नदतरणे नदी प्रवृद्धां कल्प्य
न शानन्ति नाप्युन्मणि शुष्कामरागोक्त्य ह्यन्ति तेषैव घोराना
नना इमान् क्षणिकशोकावेगान् महमाना. कर्तव्यवगाड्मुम्मा न
भवन्ति. तदिमा शोककणिका विभुष पुनरपि मोत्साहं दिङ्गीप-
तिना समं युज्यस्व. अचिरादेव न्या भगवानेकदिगः शोनाथश्च
विजायिनं करिष्यत इति.

महाराज. प्रतापसिंह. स्वनायाया इदमोजस्वि प्रभावशालि
भाषणं निशम्य न्यनीभूतशोकोऽपि सम्यगनागृतमदमद्विवेकबुद्धि
किमपि न निरणयत्. वनेवराश्च देवीभाषणनेवान्वमोदन्त.

अत्रान्तरे कश्चन यवनपक्षपार्ता तं शोकसागरनिमग्नमवलोक्य
सानन्दस्तां वार्तां स्वाधिपाय सेनापतये जगाद. स तु साधारण-
पतिरस्य प्रतापसिंहनिर्वेदस्य किमपि स्वाभिलषितं फले लिप्सु-
केनाऽपि प्रहृष्टमतिना कुशलेन नेत्रकेन थीमेवाढाधिपतिहस्तात्-
संकिनमिव. नूतनं संधिपत्रं, विरह्य केनापि रजपूतदूतेन समं
दिङ्गीपतिसन्निधौ प्रेषयामास. स च दूतः कतिपयदिवसैर्दिङ्गीनगरं

प्रायः सत्वरमेव राजप्राप्तादे कृतप्रवेश आत्मानं महागजमेवाडा-
धिपतिप्रेषितं निवेदयामास. दिहीधरश्च द्वारपालसमानीनामिहा
वार्ता निशम्यातिविस्मित मत्वरं तं प्रवेशयितु द्वारपालानादिदेश.
द्वारपालैः प्रवेशित स यथानियम नमस्कृत्य तस्मै तत् कृत्रिनं
संधिपत्रमशान् तच्चेत्यम्—दिहीपते १ अहं च संप्रति त्वदीय
सेनया हननीयः किमपि चेष्टितुमशक्तोऽस्मि. तत्कृतिपयमासा-
वधिदानेन मामनुगृहाणेति.

दिहीधरोऽकबरस्तदिदं धीमन्महाराजमेवाडाधिपतिहम्नाक्षरां-
कितं संधिपत्रं लब्ध्वा कृतकृत्य स्वर्गाधिपादपि आत्मानं श्लेष्ठ
घन्यं च मन्यमान आनन्दातिरेकेण मूर्च्छंशिव तस्मै सेवकाय तथा
तदधिपाय बहुलं पारितोषिकं विततार अनिरादेव मूल्यममात्य
माहूय स्वविनयं विख्यापयितुं राजसभ्य विधातुमादिदेश

सः वार्ताऽनिरादेव घोषकघोषिता सर्वनागरिकजननमुरभंचा
रिणी जिज्ञामात्रिपयोऽभूत्. सर्वे जना यत्ना आर्याश्च तामिमां
वार्तां मिथ्याऽमन्यन्त. कस्याचित् प्रतापमिहद्वेषिणो नराधनम्येदं
कृत्यमिति निरणयन्. क्षत्रियगजाश्च स्वाभिमानशालिनः सुतरां
दुःखायन्ते स्म. स्वाभिमानहीना मानसिहप्रभृतय क्षत्रियराजा-
स्वसाम्भ्यमागत प्रतापसिंहं मन्वाना अनिगुरतायन्ते स्म. वाचरा. !
सत्त्वानामेषं स्वभाषो यत्ते सदा म्ययनधोगता उलतानव्यधोगम-
यितुमिच्छन्ति प्रयतन्ते च. परन्तु मनशान् परमात्मा स्वेच्छया
स्वसामर्थ्येन च समुसताश्च कदापि अधोगामिनः कोप्ति. - रत्न.

अथ दिहीध्रास्य दुरभिमानं बुद्धिपातुर्यं लौकिकमहत्ताकृतां
च द्रष्टुमिह मज्जान्हमारुदे भगवति सवितरि रामाऽश्वरः स्वनि
योगानुरूपं समागतेः सामन्तैरपिहितं राजसभायान्गाम. सिहा-

मनमभिसनस्तस्य नियोगेन प्रथानामात्मः—मम्याः ! सावन्-
 श्रेष्ठः ! अयं दिवसः शस्ततिशुभो यतोऽद्यैव श्रीमहाराजप्रताप-
 सिंहेन संधिपत्रिका स्वामिनां परममंत्रिणौ प्रेषिता, यद्यपि महा-
 रानो शोतेतरशौर्यशाली तथापि ममन्मभारतवर्षवकचर्दिनोऽ-
 नेकसामन्तगणवन्दिनपरणस्य, अपारसेनासागररक्षितस्य, अतिहृ-
 शाप्रमातिमानसिंहप्रभतिसेनापतिसहायस्य दिल्लीशरस्य पुरतो
 मेसादाधिपतिर्नाम कियती मात्रा. पुरैव तावद्गोहं त्यात्वा यदि
 प्रतापसिंह इतरराजवदनंस्यतः॥ माध्वयविष्यन्, अस्तु. अनेन
 संधिपत्रेण च श्रीदिल्लीशरस्य प्रतापः सर्वस्मिन् रानस्यानेऽन्याहनः
 प्रकाश्येनेत्यत्र न संशय इत्युक्त्वा तत्संधिपत्रमनुवाच्य सर्वेषां
 मान्यानां हस्तेषु तत् सत्यं नवेति परीक्षणाय दधौ.

सर्वेऽपि तत्रत्याः क्षत्रियराना अज्ञातप्रतापसिंहहृदयाः केवलं
 बाह्याक्षरसाम्यं कुशललेखकसंपादितमवलोक्य मुग्धमतयो राज-
 स्थानसौभाग्यं नष्टमवचिन्त्य निमृत्तमशोचन्. क्षुद्रा मानसिंह-
 प्रभृतयः श्रीप्रतापसिंहशत्रवः परममोदन्त.

(४)

अथ विस्तीर्णाक्षिकमलः प्रलंबमानबाहुयुगले विशालवसाः
 स्वाभिमानी विकानेरनरेशस्य बन्धुः पृथ्वीरामः सहसाऽऽसनादु-
 त्थाय यथानियमं मुकुलितहस्तपुगलो दिल्लीशरं व्यज्ञापयत्-
 स्वामिन् ! सकलसत्यासत्यनिर्णयकारी भवानिति सर्वत्र लोके
 प्रसिद्धं. अहं च यावद्विभावयामि तावदिदं कस्यचिद्दुरात्मनः
 प्रतापसिंहपराक्रमकलुषितमतेः निष्कलंकस्य प्रतापसिंहचरित्रस्य
 दूषणाय चेष्टितमिति मन्ये. रानन् ! अहं हि सम्यक् तत्रभवतो-

मेवाद्वाधिपतेरन्तःकरणं जानामि. स च कदापि लौकिकविषयो-
पमोगाकूटमनाः पारतन्त्र्यं नांगीकुर्यात्. मानी मृगरानो यथा
मुमुक्षितोऽपि न मृगवत्तृणमस्ति तपैव महारानो मेवादनरपतिस्त्वया
द्वतराज्यं परं क्लेशितोऽपि न पारतन्त्र्यमाक् भूत्वा त्वदीया कृपा
प्रार्थयेत्. यवनपते ! स खलु परमपवित्रे रामचन्द्रमन्मपरिपूते सूर्य-
वंशे समुत्पन्नः सूर्य एवाऽस्ति किंहुना यद्यपि सूर्यः प्रतीच्या
उदयेत्—यदि वा समुद्रः स्वमर्यादामतिक्राम्बेत्—यदि वेमानि नक्ष-
त्रमण्डलानि भूमौ निपतेयुस्तथापि महारानस्त्वां न शरणमाग-
मिष्यतीति मे मतिः. शुद्धा अस्मादशा जननीजठरमारभता जना-
स्त्वां तदीयस्वातन्त्र्यापहारोत्सुकं वीक्ष्येदृशैः कुकर्मभिस्त्वां सन्तो-
षयन्तः श्ववत्तप कृपां संपादयितुं प्रयतन्ते. तत्सकलन्याप्यान्या-
यविचारशीलोऽखिलप्रजाहितदक्षो भवानीदृशैर्मायाभालैर्मा मुह्यतु.
सामंजस्येन परीक्ष्य हृत्तं कर्म नानुतापमावहति. तस्माद्यदि
मामाज्ञापयसि तदाऽहमेव तस्मै मेवाहरवये पत्रं लिखित्वा सत्य
वृत्तमधिगम्य ते निवेदयिष्यामीति.

निशम्य च पृथ्वीराजस्येदं भाषणं सर्वे सम्या द्विषाभूवित्त-
वृत्तयोऽजायन्त. ये च सत्यपक्षपातित्वेन प्रतापसिंहपक्ष्या आसंस्तेऽ
त्यन्तं मुमुदिरे. ये तु स्वाभिमानान्या ऐहिकवैषयिकभोगसक्तता
आसन् मानसिंहप्रभृतयः तेभ्यो नात्यरोचत.

दिष्टीपतिरकबरस्तु निस्पृहस्य तस्य पृथ्वीराजस्य भाषणं
निशम्य विस्मितस्तमेवावदत्—पृथ्वीराज ! त्वयैव तावत् स्वयं
मेवाद्वाधिपाय पत्रं लिखित्वा सत्यं किमिति प्रयमतो ज्ञेयं पश्चात्
मग्नं कथनीयम्. यदीदं सत्यं स्याद्येद्वरमेव. यदि तु मिथ्या
भविष्यति तदा पवित्रां मेवाद्वाधिपस्य कर्ति कलंकयितुमुद्यतं नः.

भममहं दण्डयिष्यामीति. तत्रथ महां विमर्जयित्वा स्वात्मानवा-
जगाम यवनपतिः.

अथ स्यानिगममागतः पृथ्वीराज. मरिचिरं पत्रं मेवादावि-
पाय श्लेष-तच्छेत्वा-माल्लक्षप्रियकुलावनम ! नृनिपुल्लकुट-
मणे ! शतंत्रनादेवभक्तार ! श्वदेशाभिमाननिवे ! पवित्रमिमो-
द्रियान्ययभूर्य ! मयाडाभिरते ! महाराजप्रतापसिंह ! अहं विद्य-
नेरनृपस्य कनीयान् वन्पुः पृथ्वीराजन्त्वां विज्ञापयामि. राजराजे-
भार ! दिह्दीपते. संनिधौ युन्माभि संविषयं प्रेषितं किं ! अहं तु
कदापि तत् सत्यमिति न भावयामि. स्वामिन् ! वयं च सर्वे
राजस्थानवासिनः पुरुषा अपि स्त्रीसमाः पौरुषहीनाः केवलं त्वत्
एव राजस्थानस्य स्वातन्त्र्यं प्रशास्महे. अस्माभिश्च राजस्थानवामि-
भिर्न केवलं स्वातन्त्र्यमेव दिह्दीश्वराय प्रदत्तं किंत्वम्मत्कुलस्य
पावित्र्यं तथा कुलस्योऽप्याभिमान समं राजस्थानराजसमणीपातित्र-
न्येन बलात्पस्य नीतिविदो अकबरस्य चरणयोरपितं. वयं च न नरप-
शवः परेण यवनाधिपतिना जिता. परन्तु यदर्थमसंख्या राजस्थान-
लज्जनाः स्वप्राणानपि आनन्देन व्यसृजंस्तदेव पातित्रत्यं सर्वेषां नः
पुरतो राजा दिह्दीश्वरः स्वायत्तं करोति तथापि वयं न लज्जामहे.
नाप ! यद्यपि त्वं मन्येथाः सुखेन वयमत्र जीवाम इति, परन्तु
परमपवित्रं ते चरणारविन्दं शपथीकृत्याहं वदामि—यथा हि
पशवो जीवन्ति तथैव वयमत्र जीवाम इति. प्रतापसूर्य ! ते हि
जीवन्ति येषां स्वातन्त्र्यं तथा कुलमर्यादां स्त्रीणां पावित्र्यं च न
कोपि दूषयितुं समर्थो भवति. महाराज ! अत्र यो हि नौरेजनाभा
महान् प्रसिद्ध उत्सवो भवति तत्र कस्य वा भार्यायाः पावित्र्यं न
दूषितं. का वा क्षत्रियांगना तत्रगता प्राणप्रियस्य पातित्रत्यस्य हरणा-

राज्ञोऽधोवेदना रत्नाभरणमण्डितगात्रा सायं स्वभवन नागच्छति—
 यथा हि नोऽवलानामवलाना पातिव्रत्यं निःशंकं निर्भयं दिह्नीपति
 विक्रीणाति तथैव पवित्रमितोदियाकुलजन्मधन्यानामंगनानामपि
 पातिव्रत्यमशानीय मा विक्रीणातु सार्वभौममदशाही यवनाधि-
 पतिः. वयं च सर्वदा रात्रिदिवं परमात्मानं प्रार्थयामः—
 मङ्गलचराचरपालक ! सर्वशक्ते ! सर्वज्ञ ! यदि दुर्दान्तान्
 मदीन्मत्तान् यवनान् नाशयितुमिच्छसि तदाऽवश्यमेव
 तं मेवादाधिपतिं पालय. म एव पालितो भाविक्षत्रिय-
 जनकं क्षत्रबीजं पालदिव्यतीति. तत्राय । कदापि त्वमनेन कप-
 टिना दिह्नीध्मेण मंधातु मनो मा कुरु. भगवानेकलिंगः पुनरपि
 शीघ्रमेव त्वां चित्तोदाधिपतिं करिष्यति. राजन् ! त्वं हि आत्मानं
 हनराज्यं दारिद्र्यादिहितं मा मन्यस्व. ये सत्तु स्वमग्निनी वा
 कन्यां वा यवनाय दत्त्वा लब्ध भगभाग्यं भुञ्जते ते केवलं नर-
 कमेव भुञ्जते. पूज्यपाद ! ण्तादशैः कुकर्षमिर्लेब्धमैश्वर्यं सत्य-
 मैश्वर्यपदवाच्यं भवेद्वा ! त्वादशा अस्मै ऐश्वर्याय स्पृहयेयुर्वा !
 कौटका एव नरवाय स्पृहयन्ति न मानवाः. पुण्यश्लोक ! दुस्तरे
 पारतंभ्यनरके पचन्तो वयमेव दारिद्र्यादिता हतसर्वम्बाः स्पः
 यं हि जना देववन् परिपूजयन्ति, यस्य च नामग्रहणेनात्मानं
 परिपूतान् मन्यन्ते, स च धर्मराजसदृश. पवित्रविमलकीर्तिपरि-
 मलसुगन्धितनिग्लिदिशः प्रतापसिंहो हतसर्वम्बः कथं स्यात्.
 पद्यधुना त्वं शारीरिकीभिर्मानमिकीभिः यातनाभिः पीडितः
 स्यानाम तथापि भविष्यन्त इतिहासविदस्त्वां क्षत्रियजातिवीररस-
 कत्वेन नेदर्शयेयुः. सम्राट् दिह्नीपतिरपि न तावच्चिरंजीवी. स च
 समाप्ते मुह्यते पुनरपि स्वकुर्मङ्गलानि भोक्तुमन्यं. लोकं यायादेव.

यादृशानि प्राणान्त्ययेऽप्यसह्यानि अपमानदुःखानि रात्रंदिवमिह वयं
 मुञ्जामहे तादृशानि दुःखानि पवित्रभाष्यारावळवंशजा मा मुञ्जन्ता-
 म्. अस्मिन् दुनिर्वार्ये यवनराज्यप्रलयसमये सर्वेऽपि आर्या मगवत्य-
 घोसज इव त्वयि दत्तनिर्भरास्त्वत्त एव पुनरप्युद्धारं सनातन-
 धर्मस्य वा स्वराज्यस्य वाऽऽशासते. त्वर्दायाः पूर्वजास्तथा त्व-
 मपि केवले स्वसहगे तथा स्वशौर्ये विश्वस्य राज्यमकरोस्तथा
 च तिस्रोदियाकुलसंभवा राजानोऽन्येषां साहाय्यमपि न वाचन्ते.
 महात्मन् ! अस्मिन् परिवर्तिनि संसारे कोवाऽद्यावधि सत्राद्
 समानोदयः स्थितः, सर्वे च स्वमुकृतानुरूपं मृतलत्वामित्वाभिमानं
 धारयन्तः परैश्च कलहायमाना मदोन्मत्ताः परान् पीडयन्तः परेषां
 शीलमपहरन्तो यथेच्छं पापानि अर्नेयित्वा नरकलोकां गच्छन्त्येव.
 तत् क्षुद्रस्य क्षणभंगुरस्य दुःखस्य मीत्या निसर्गदत्ता स्वतंत्रतां
 तथा स्वशीलपावित्र्यं समुत्सृष्टव्यमिति न न्याय्यं मे आमाति.
 सत्रियश्रेष्ठ ! साम्प्रतं हि ग्रीष्मकाले सूर्य इव स्वप्रतापानलेन सर्व-
 मपि रानस्थानगतं सत्रियबीजं मर्ष्मीकरोति दिह्याश्वरः तत्र मान-
 सिंहसदृशाः कुलांगाराः साहाय्ययन्ति च. परन्तु सकललोकपा-
 लको जगदीश्वरो यदा समयं परिवर्तयिष्यति यदा च प्रखरोऽपि
 सूर्यो मेषपट्टैराच्छादितः स्वसंतापं त्यक्ष्यति तदा सर्वा मेदिनी
 पुनरपि अलदमलवर्षावकिलम्बा अंकुरयोग्या भविष्यति. तदानीं च
 सत्रियबीजं त्वत्त एव संपाद्य पुनरपि अस्मिन् रामस्थाने अन्ये
 जनाः सत्रियमार्ति वर्षयिष्यन्ति. यदि च त्वमपि अस्मदादिवन्
 कर्तव्यपराङ्मुखो भूत्वा स्वकुलमर्यादां त्यक्त्वा स्वबीजं कलंकयि-
 ष्यसि तदा रामस्थानमेदिनी अलदैर्मलवर्षावेण सिक्ताऽपि बीजा-
 माषाद्विकृष्टा भविष्यतीति निश्चयेन जानीहि. रामन् ! अचिरा-

देव पुनरपि धीनापकृपया त्वामाश्रित्य क्षेत्रियजातिः सतेजस्का
दिह्यीपति विजेष्यते. अत्रस्था वयं सर्वे क्षत्रिया वन्दिनो अकबरस्य
स्तुतिपाठान् पठामः स चास्माकं शीलं सम्पदं तथा अलदंगनानां
पातिप्रत्यं सर्वमपि यपेच्छं न्यवहरन् अयोगच्छति. सिसौदियाकु-
रुचन्द्र ! प्रतापसिंह ! सकलनगच्चाळकः परमात्मा तव कुलस्य
पाविष्ये तथा त्वदंगनानां शीलं रक्षति. स एव पूर्ववदमे साहा-
य्यं विद्वाद्बु. धैर्यनिधे ! किं बहु ब्रवीमि. यथा मादशाः सुद्रा
रानानः स्वशीलं स्वांगनापातिप्रत्यं दिह्यीश्वराय समर्प्य जीवन्ति
तथा त्वं मा भूरिति.

वाचकः ! ये सत्त्वघावधि भारतवर्षे महंमदीवधर्मानुसारिणो
नृपा भवन्तेषु सर्वेष्वपि अकबरः समशीलः प्रनाहितदत्त आसी-
दिति सर्वेऽपीतिहासकारा वदन्ति. परन्तु सोऽपि कियान् कपट्या-
सादित्पुपारिलेखितं पृथ्वीरामपत्रमेव दर्शयति. स च कपट-
शुरोऽष्टाउद्धीनवन् बलात्कारेण परदारान् भोक्तुमनिच्छन् नौरोम-
नामानं नूतनमेवोत्सर्षं चक्रे. तत्र वेदान्विशेष आसीत्सर्वोऽपि
व्यवहारः स्त्रीभिरेव करणीय इति. न तत्र पुरपाणां द्रवशाः. एवं
पुरुषप्रवेशे निषिद्धेऽतिकुलीना रजपूतक्षत्रियांगना विग्रन्धं संभ-
रन्त्यो अनायसेन दृष्टिगोचरा भवन्. तामु या लावण्यवती
निभृतं पश्यतो वा स्त्रीवेवं धृत्वा तस्मिन् रतीसमुदाये संभरतो
वा दिह्यीश्वरस्य चित्तमाहरेतां येन केनापि प्रकारेण संपाद्य स स्वक-
मवासनां रामयति स्म. यद्यप्येतत्सर्वं वृत्तं मान्याः क्षत्रियराजां
अमानन् परन्तु पारतंभ्यविलुप्ततेजसो न विविदिषि कर्तुं पारयन्ति
स्व. अस्मिन्निषयेऽस्यैव पृथ्वीरामस्य कथाऽस्ति.

एकदा दिह्यीनगरे स्वन्येष्ठबन्धुना सममस्मिन् पृथ्वीरामे सम-

सिंहात् तयापि भृगवती देवी विन्ध्यवासिनी सदैव क्षत्रियरमणीना पार्श्ववर्तिनी भूत्वा तामां पातिवत्यं रक्षति. अतएवाद्यापि माह-
शाः क्षत्रियांगना अवशिष्टाः सम्प्रति यावत्त्वं नान्यान् परदारान्
पुनरपि दूषयिष्यामीति न प्रतिजानासि तावत्त्वा न मोक्ष्यामीति
नानीहि. तच्छीघ्रमेव तथा शपथीकृत्यात्मानं मोचयेति.

अकबरस्तु तस्यास्तदुग्रं दुर्दर्शं स्वरूपमालोक्य भीतस्तथा
शपथीकरणं विनाऽऽत्मनो मोक्षमशक्यं मनवानोऽगत्या तथा
शपथं मग्राह. ततश्च सा यशस्विनी पृथ्वीरानभार्या स्वतेजसा
निर्मित्य पापिनं दिहृष्वरं स्थनिवासमानगाम अकथयद्य सर्व-
मपि कृतं स्वमत्रे. म तु तस्मिन्नास्य तादृशभार्यालाभेनात्मानं धन्य-
मन्यः स्वज्येष्ठबन्धुमृच्छन्—बन्धो ! त्वदीया पत्नी नौरोनो-
त्सवाहिविधानकार न संशय रशनानिनादशब्दायितसकलभवना
भवनमागता परन्तु कृपया तस्या मुखं पश्य. तत्तु आभाषा-
म्याया अपि कृष्णतममिति जानीहीति.

सज्जनाः ! इतिहासप्रमाणयाऽनया कथया दिहृष्वरस्याकबर-
रस्य नीति-कथितैव. राभ्यमदो हि किं किं न कुर्यात्. ये सखु
श्रीरामचन्द्रादयः पुण्यश्लोकाः केननैव राजानो मातृवन् परदारा-
स्ववर्तन्त तत्र कारणं तेषां पूर्वजानां तथाप्यता. संस्काराएव.
अधुनाऽपि संस्कारहीना अप्यार्यकुलसंभवाः परदारामु यादृशी
नित्तवति धारयन्ति तादृशी नाधुनिना अपि यवनाः
क्रिमशान्यन् कारणं! ऋते अनादिकालसंपादितेभ्यः सुस्मेभ्यः ' पर-
दाराभिमर्शो हि महापातकमिति' संस्कारेभ्यः. धन्याश्च ते विद्या-
विद्याज्ञाननिर्मलमतयः प्राचीना ब्रह्मर्षयो रामर्षयश्च. यैः स्वसंता-
नरक्षणार्थं बहुषेष्टितं. यवनानां च मनसि परदाराभिमर्शः पातक-

मिति कल्पनाऽपि न संभवति. यद्यप्येषां प्रवृत्तयश्चेदपि परस्तात्
 आत्मस्य एवमेवाः कर्माणि इति ननुमेवाप्ये. यथा तथा वा
 यद्यपि परन्तु निगूणत् सर्वैरपि प्रजाजने. सम्मानितस्य सार्वभौम-
 स्य सत्प्रजाभिः सममीक्ष्यं सर्वत्र तत्रापि स्वात्म्यानादिव विष्-
 त्वानां रत्नपूतश्रियांमनानां कष्टेन पातिप्रत्यहर्जनं नानाधर्मं
 वेष्टितं. ततोऽपि नौगेनोत्सवदिवेगान्वागुत्पन्नप्रदेशं निविश्यात्प्रह-
 पानामवसानां शीलध्वंसनमित्यवचनसं कर्मेति मन्ये. नैतन् स्वानि
 दृष्टव्यमिति विरमामः पाशाचारवर्गनात्.

(५)

शृण्वीरानथ तत् पत्रं परमविश्वस्तेन स्वहृदयेनेवानिभुञ्जतेन
 सेवकेन समं मेवाहनुपतेः सन्निवो प्रेषयामाम. सोऽपि मेवक
 स्थाने स्थाने निवसतो निरीक्षणार्थं स्थापितान् यवनमैनिहममुदा-
 यान् परित्यज्यारवलीमध्यमागतः केनाऽपि वनेचरेण सम
 समागतो विपण्णं दीनवेषधारिणं परिधूमितमोक्षसंघयमिव मेवाह-
 नोश्चमपदयत्. स च मुष्टो मृगराज इव प्रमादशाली वनेचरनिवे-
 दितवृत्तस्तस्मात् सेवकात्तत् पत्रं गृहीत्वाऽऽत्मगतमपठत्. स तु तत्
 पत्रं यथा यथा पपाठ तथा तथा तस्यासिणी रक्ततरे अमवताम्. मालं
 च क्रोधवल्गिमाण्डितमभवत्. मुखं चातिदीर्घानुष्णान् श्वासानमुचत्.
 यवनसाम्राज्यस्याग्नेवे दीर्घो नाहुश्चिरसहचारिणामितिऽतां पुनर-
 ध्वन्वैषयत्. समाधे च तस्मिँल्लिखे मेवाहपार्थिवो हस्तनिहितमूर्धा
 दीर्घमुष्णं च निधस्य जगाद्—प्रमो ! सर्वचराचरापाठक ! भवे-

सासिन् ! कमलापते ! यदि स्वमेव धम हस्तेन राजस्थानमेदिनी-
 स्वातंत्र्यं रसयितुमिच्छसि तदाऽहमपि सन्नद्धोऽस्मि. मयाऽपि
 अद्यप्रभृति संसारमोहो दूरमुत्सारित इव. बलमदोन्मत्तैर्यवनैः
 रघुपदाक्रान्तानां क्षत्रियांगनानामाक्रोशाः क्षुधासुरस्य बालकस्या-
 क्रोशात् सत्यमेवातिरिच्यन्ते. तदहमपि यावज्जीवं मेवाहमेदिन्या-
 स्वातंत्र्यरक्षणार्थं तथाऽऽर्यमहिष्ठानां पातिव्रत्यरक्षणार्थं प्रयतिष्ये
 इति शपथमद्यैव करोमि. इति. उक्तवाचेदं तं सेवकमप्यप्रवीत्-
 मद् ! त्वमपीतो यत्वा स्वस्वामिनं वद. सम्यगुपकृतं त्वया.
 अस्मिन् प्रतापे जीवति सति सिसोदियाकुलसंप्रदानां नारीणां
 शीलं कदापि नौरोमोत्सवे शक्रेणाऽपि न लभ्येत् किमुत वरा-
 केण दिह्नीपतिना. अद्यापि क्षत्रियबीजं न समूलं नष्टमिति याव-
 ज्जीवमहं तस्मै मदोन्मत्ताय दिह्नीधराय दर्शयिष्याम्येव. अस्मा-
 दशेषु पुरुषेषु लज्जां विहाय तूष्णीं तिष्ठतु सत्तु सा अबलाः
 किं कुर्युर्नाम. तस्मान्त्वमपि वद दिह्नीधराय * मेवाहभूपतिर्वरणा-
 दूर्ध्वं संधिमिच्छतीति इति.

महामागा देवी तथा सर्वे तत्रस्था वनेवरा अहम्कन्देन
 प्रकृतिस्पर्धं महोत्साहं महारामं वीक्ष्य सन्नुष्टा आनन्दनिन्दित-
 म्नास्मिन्दिने महोत्सवं चक्रुः. ततश्च पुनरपि महति द्रमने मेनु-
 न्याय ते वनेवराः सधं महारामेन विलासमग्नं मदनान्विच्छसै-
 निकं, अनवहितं तद्यवनसैन्यमाक्रम्य मृगशृङ्गं मृगरान्द्रव
 श्चदिशिकं चक्रुः सर्वे च ते यवनसेनापदयोऽस्मन्नादायन्त्य युष्म-
 दानं मेघपटलमुक्तं सूर्यमिदमखरं तं मेवाहराजवदत्रोस्य विस्ति-
 क्यं कयमपि स्वभाणान् गृहीत्वाऽन्वय मच्छन्तुः पत्रादने. *

१३ स्वराज्यलाभः

- १ स्वदेशत्यागेच्छा.
- २ द्रव्यलाभः
- ३ यवनपराजयः
- ४ उदयपुरनिवासः

(१)

ए वं महारानः प्रतापसिंहो महतोत्साहेन पुनरपि यवनमेनया समं योद्धुं प्रारभत. दिल्लीपतिरपि अवमानित इव क्रुद्धः प्रतापसिंहजयार्थं भूशोभ्य मैत्र्यं प्रेषयामास. पुनरपि सैनावस्था प्रतापसिंहस्य तथा तदीयकुटुंबस्याऽजनि. ते च वनेचराः प्राणेश्योऽपि महारामं सकुटुम्ब रक्षयितुं प्रयतमाना अपि समये समये दूरैर्यवनमेनिकै राक्रान्ता न शक्नु. ये खलु क्षत्रिया राजस्थानान् साहाय्यार्थमागच्छन्तेऽपि प्रायः स्वर्गं गता भवशिष्टाश्च योऽपि निराशा इवान्नायन्त. महारानः प्रतापसिंहश्च तेषां म्रसहायानां वनेचराणां तथा रजपूतक्षत्रियाणां दुःसहान् दुर्दर्शाश्च श्लेशानवेष्य प्रतिदिनं वर्धमाना यवनसेनां च विप्रः स्वयं विचारयति स्म—किं सम्प्रति मम युद्धेन प्रयोजनं, सर्वे च प्रमुखा रामस्थानवासिनो रामानो विस्मृतस्वस्वभावा ऐहिकैर्धर्मलोमाङ्गुष्ठास्तं दिष्टीपतिं तेजमाना न केवलं स्वस्वातन्त्र्यमनाशयन् किन्तु भयिनीदानेन

एतेषां मुष्यानां राज्याभ्यानवासिनां राज्ञां वर्तनमवत्रोस्याञ्च्येऽपि
 शुद्धा मनाः सुद्वैर्मानैः समं सम्बन्धमाचरन्, तेन राज्याभ्यानवा-
 ष्यं तु दूषितमेव. स्वातंत्र्यं तु मानवापीनं कदाऽपि पुनरपि
 नभ्येन. इदं तु संहरदूषिताभिः प्रजाभिर्नन्मशनेनापि अउभ्यं.
 मां च स्वातंत्र्यस्य पावित्र्यास्य च रक्षणार्थं प्रयत्नमानं न केऽपि
 शानानः साहाय्यस्यन्ति, प्रत्युत मामपि आत्मसदरां विघातुं प्रव-
 तन्ते. अयं हि मानसिंह. स्वमगिनीदानेन कलंकितोऽपि पुनरपि
 मां तथाकर्तुं प्रयतते. महामागा ये क्षत्रु वनेचरा अत्र सन्ति ते
 च दांनाः संरुययाऽप्यत्यल्पा एव. एतेषां साहाय्येन प्रलयस्यो-
 धिवद्धर्षमानां यवनसेनां जेतुमहं कथं शक्नुयां. ये च पूर्व मे
 महायास्ते च क्रमेण कर्षमानमेधर्यं दिङ्मिश्वरस्यावलोक्त्य सम्प्र-
 त्युदासीना इव लक्ष्यन्ते. तत् सम्प्रति राजस्थानविनयेनापि किं ?
 यद्यपि अहं विनेष्ये मेवाहमेदिनीं तथापि तत्र निरमद्विः प्रमु-
 सैर्यवनसंबंधदूषितैः राजकुलैः समं शरीरसंबंधो दुर्निवार्यः स्यात्.
 तद्वरमन्यश्रामानुषे स्थाने नूतनराज्यनिर्माणेनावस्थानमिति.

यद्यपि मेवाहमेदिनीपतेर्मनासि स्वमातृभूमेरभिमानो महानासी-
 त्तयापि यथा यथा यवनसेनासंमर्दोऽवर्षत तथा तथा विषण्णस्य
 तस्य मनसीमे विचारा मूलमबध्नन्. यथा यथा च यवनसेनाऽ-
 कस्मादाक्रमणैर्महाराजं पराजयत तथा तथा राजस्थानवासिनां
 स्वातंत्र्योपमोगेच्छाऽपि अनश्यत्. ते च पुनरपि महाराजप्रताप-
 सिंहस्य पूर्ववद्राजस्थाने सौराज्यमसंभवि मन्यमाना इतरजनवद्य-
 वनसेनायामैवारमन्त. ईश्वरवितीर्णा दशां साधु मन्यमाना न ते
 पारतंत्र्यस्येऽमवहन्.

इमां राजस्थानवासिनां चित्तवृत्तिं तथा स्वावस्थां च विभाव्य

विचारयितुं कामो महाराजः प्रतापसिंहः स्वसहायानाहूय कर्तव्य-
पटच्छत्.

ते च सर्वे मिलिता महारामं निस्तेजस्कवदनकमलं मेषपटला-
च्छादितं सूर्यमिव वीक्ष्य साचिन्तास्तूष्णीमतिष्ठन्.

वाचकाः ! पश्यत देवस्य दुर्विलसितं. यो हि महार्घरत्नम-
ण्डितमेवादासिहासनमारुढोऽतिविनिश्चासनोपविष्टैः स्वसामन्तैस्त-
था सहायैः समं नानाविधानालापानकरोत् सुवर्णपट्टिधरप्रदर्शित-
मार्गैः स्वसमाम्पानमागच्छन्. मेषावलीतिरस्कृतसूर्यमण्डलेऽपि
दिने आतपवारणार्थं श्वेतं छत्रमभिभः स एव महाराजो मेवा-
दाधिपः सम्प्रति विपद्भ्रम्तोऽशरणोऽसहाय एकाकी महतः पाद-
पस्यापस्ताञ्जले तृणासने समुपविष्ट. क्रमेण समागच्छतः सत्रि-
यान्वा वनेचरान् वाऽपश्यन्. तेऽपि चासंस्कृतकेशकलापं, सततं
चिन्तया शुष्कग्राश्रं प्रकटे इद्रयमाननाडीनटिलदेहं महारामप्रप्य-
परवनेचरमिव भासमानं मेवादनरपतिं वीक्ष्य माथुश्लेचनास्तूष्णीं
ममिल एवोपविविशुः. धन्यः स ईश्वरो वा विधिर्वा! स हि
स्वच्छया सदा विचित्रमिदं संसारचक्रं परिवर्तयति. वयं च वृथैव
संपदागमे दृष्यामो विपत्सु च विषीदामः. यथा हि सूत्रधारोपदि-
ष्टमार्गेण नाटयन्तो नयः संप्राप्तेषु हर्षविषादसमयेषु न मोद-
न्ते नापि खिद्यन्ति तथैव परमेश्वरविरचिते संसारनामानि महा-
नाटके स्वस्वकर्मानुरूपं नाटयद्भिर्जीवैः. कदापि खेदो वा मोदो वा
न कर्तव्य एवेति तु उचितमप्यशक्यमिति वदामः अस्तु. प्रकृत-
मनुस्रामः.

जीर्णतृणासनमासीनो मेवादनरेशो दीर्घमुष्णं च निधस्य समा-
गतान् स्वसहायानवलोक्य सत्तेदमुवाच. मिश्रवर्या ! अद्य सद्

युयं मया कर्तव्यनिश्चयार्थमेवाहतास्तद्यथा भवद्भ्यो रोषते
 भीतिं विहाय वदत. सम्प्रति वयं सर्वे सममुखदुःखाः
 शरीरैरेव विभिन्नाः. अधुना नाहं राजा नापि युयं मदीयाः
 केवलं मवाद्भिराहतो राजस्थानस्वातंत्र्यार्थं प्रयतमानः
 ऽस्मि. अस्तु. साम्प्रतं प्रचलितस्य युद्धस्य किं वा फलं
 कथयितुं कोऽपि शक्नुयात्. प्रकृष्टबलेन दिल्लीपातिना समं
 हीनबलाः कथं योत्स्यामहे. प्रतिदिनं च तस्य बलं
 बलं क्षीयते. तदत्रावसरे किं करणीयं ?

अथ च सततं युज्यमाना यद्यपि वयं राजस्थानं स्वार्थीनं
 करिष्यामस्तथापि लाभ. कः ? समग्रभारतवर्षात् खलु यवनाना-
 मुद्घासनमशक्त्यं. तद्ये च जना ऐहिकविषयभोगलोभतुब्धाः यवनैः
 समं संबन्धं करिष्यन्ति कुर्वन्ति च ते मदीयान् प्रजाननांश्च द्रव्ये-
 लोभयन्तोऽवश्यं दूषयेयुः. तस्मात् अहमिदं यवनदूषितं राजस्थानं
 त्यक्त्वाऽन्यत्र गत्वा नूतनमेव राज्यं कल्पयिष्यामि. तत्र च
 निवसन्तः सर्वे वयं शुद्धर्षिणाः शुद्धानेव क्षत्रियानुत्पादयन्तः
 पुनरपि पश्चाद्भारतवर्षं जेष्यामः भारतवर्षजयो भवतु मा वा तथापि
 शुद्धं क्षत्रियबीजं तु तिष्ठेत्. यद्यप्यहमपि यूयमिव मातृभूमि
 त्यक्तुं दुःखी भवामि तथाप्यत्र नान्या गतिः. मातृभूमौ प्रीति-
 रधिकोत स्ववंशपाविश्य इति परीशासमयः प्राप्तः. तद्यदनुमतं
 भवता तद्गदतेति. श्रुत्वा च प्रतापसिंहस्येदं मातृभूमित्यागफळकं
 भाषणं सर्वेऽपि ते बनेचराः क्षत्रियाश्च साधुलोचनाः किमप्य-
 वदन्तस्तूष्णीं तस्युः.

अथ तेषां सर्वेषां मध्ये मान्यो वृद्धः क्षत्रिय आसीत् स च
 मुमुक्षुश्चिह्नहस्तोऽवदत्—स्वामिन् ! केवलं द्विप्रदिनसंगतिरपि

विषोगकाले दुःसायते. किमुत वंशपरंपरया सेविता मातृभूमि .
 बालोऽपि सकन्दोषमयीमपि स्वजननीमेव वाञ्छति न पुन-
 सकल्युणालंकृतां परा नारी. स्नेहो हि न बाह्यानुपाधीनाश्रयते
 किंतु अचिन्त्यान् प्राप्तनान् भावान्, नाय ! स्वकुलस्य पावि-
 श्यरक्षणार्थं नास्ति देशान्तरवासस्यावश्यकता. अधुनाऽत्रैव निव-
 सता त्वया स्वकुलपाविश्रमद्यावधि रक्षितं न वा ! एवमेवाग्नेऽपि
 रक्षिष्यसि. ये च महामागा आत्मानं कलंकयितुं नेच्छेयुरवश्य
 मेव ते त्वर्दायां सरणिमनुसरेयुः ये च मानसिंहसदृशा लोभाकुला,
 पापिनस्तेषां पाविश्रमं रक्षितुं शक्नोऽपि यदा न प्रभवेत्तदा को
 भवान्, किं संप्रत्यपि ते स्वकन्या यवनेभ्यः समर्प्य संपादितान्
 भोगान् न भुञ्जने ! परदेशवासिनोऽपि ते दुष्टा लुब्धाः प्रमाजना
 अवश्यमेव पापमाचरिष्यन्ति. तत् कुलपाविश्रमरक्षणार्थं नास्ति
 देशान्तरवासस्यावश्यकता. प्रत्युताग्रैव स्थित्वा पाविश्रमं रक्षन्
 कदाचिदपि संजातोपतापांस्तान् मानसिंहप्रभृतिशत्रियाधमान्
 पावयितुमपि शक्योऽपि, परन्तु रामस्यानविजय, कथं भवेदिति
 महती चिन्ता. समस्तभारतवर्षात् सग्वदं संपाद्य दिह्नीधरो युष्यते
 कथं तु कथंचिज्जीवन्तो युष्यामहे, अस्तु. अहमिच्छामि—सान्प्रत-
 मुदयसमयो यवनानां तदधुना देशान्तरं गत्वा तत्र सुरेण निव-
 सन्तः प्रभूतं धनं संपाद्य पश्चादागत्येनं जित्वा पुनरपि स्वमातृ-
 भूमिमुद्धरिष्याम इति.

सर्वे जनास्तयोर्माणं निशम्य शिखा अपि मातृभूमिस्त्यागेऽ-
 नुत्सुका अपि अगतिषाः किमप्यवदन्तस्तुष्णीं तस्युः.

परेषु प्रतापसिंहं देशान्तरगमनाभिर्बर्तयितुमिषोदयाबलमा-
 रुदे भगवति सवितरि श्विषेवाटपार्षिवविषोगदुःखादिव तूष्णी-

मृतेषु पक्षिगणेषु स प्रतापसिंहो मातृभूमिवियोगदुः-
 कुलः कथमप्युत्थाय स्नात्वा महता धैर्येणापासनां विधाय
 हायानप्यबोधयत्. महाराज्ञी तु संजाताभिः... तिका
 पतिव्रता सर्वं गृहकृत्यं विधाय विमनस्का तस्यौ.

अचिरादेव ते सर्वेऽपि महाराजप्रतापसिंहानुयायिनः
 वनेचराश्च स्वस्वसंबन्धिभिः समं तत्रागच्छन्. तान् सर्वानपि
 गृहीत्वा महाराजः प्रतापसिंहः प्रवस्तुमिच्छुस्तत्रत्यानन्यानपि
 वृद्धान् जनानभ्यवन्दत. ते च वृद्धा अपि सरलमतयस्तं प्रव-
 सन्तं वीक्ष्यातिशोकाकुला बालवदरुदन्. कथमपि तदनुज्ञां गृहीत्वा
 क्रमेण संचरन् स्वमातृभूमेश्वरमदर्शनार्थं सर्वैः समं प्रतापसिंहः
 शैलराजस्योन्नतं शिखरमारूरोह. तत्र स्थित्वा सकलैश्वर्यसंपन्नां
 मातृभूमिं वीक्ष्य शोकाकुलः स व्यलपत्—हेवन्दनीये ! सकलसु-
 न्दायिनि ! उपास्यदेवते ! मातृभूमे ! एष पापी त्वयि निवसितु-
 मयोग्यः पौरुषहीनः प्रतापसिंहस्त्वं शशुहस्ते निक्षिप्यान्यत्र
 गन्तुमिच्छति. मातः ! यद्यपि नाम वत्सः कियानपि पापी भवतु
 परन्तु मातृस्नेहो न्यूनो न भवति. जननि ! त्वमेव सत्या जननी न
 पुनर्नन्मदायिनी. नन्मदायिनी माता तु केवलमुपलक्षणं. यतस्त्वमेव
 निष्कामा सर्वानपि नः पूर्वजानपालयथाः. अम्बा देशान्तरवासिनो
 मे देहस्य कुवस्ते सौरुयाकरः स्पर्शः, कुतश्च प्रेममयो मन्दमन्द-
 वाही श्वाप्त इव बलेशहरः पवनः, कुतः खलु इमा नयना-
 स्हादका वनराजपः, कुतो भतामृतसुखनलप्रवाहा निर्गताः, फलमा-
 रावनश्रा भ्रूहाः. धन्यासि जननि ! याऽस्मान् सम्यक् ररक्षिष्य.
 वयमेव नीषास्त्वदवने सालसा अशयतास्त्वां रिदुणा बलात्कारे-
 णाक्रान्तां मुक्त्वाऽन्यत्र गच्छामः. मातः ! इदं ते मुकुटमिव

दुरान्दृश्यमानं चितोद्धुर्गं मां प्रवासात्निर्वर्तयितुमिच्छतीव. एता
 हरिणामना. सवत्समितस्ततो धावन्त्यो यवनाक्रान्ताः क्षत्रिय-
 गना इवाथयार्थं संचरन्ति. एष च मे दक्षिणो बाहुः प्रस्फुर-
 न्किमपि शुभं सूचयति. दैवहतकस्य प्रतापसिंहस्याधुना किंवा
 शुभं ! एष शैलरानोऽपि मां प्रवसमानमवलोक्य निर्भरोदकत्याग-
 मिषेण प्रभूतमश्रुजलं मुञ्चतीव. एतां हरितशाद्वलवग्वाच्छादितान्
 अनेकदुर्गवररसितां मातृभूमिं क्रूरयवनसात्कृत्वाऽन्यत्र गन्तुं मे
 पादावपि न प्रचरतः, वियोगदुःखसंभूतजलमालिने नयने अपि द्रष्टुं
 न. पारयतः. गद्गदस्खलिता वागपि न प्रसरति तथापि प्रवासादन्य-
 त्कारणमेव स्वातंत्र्यरक्षणे न पश्यामि. तद्यथा भवतु. पवित्रैर्मदीयै-
 पूर्वजैः सुरसितां मातृभूमिं चरमेण साष्टांगप्रणिपातेन संभावयामी-
 त्युक्त्वा सर्वैः समं सादरं साष्टांगं प्रणिपपात.

(२)

तदानीमेव हृत्प्रवेदोऽतिवार्धक्यपीडितकायः शुक्रतरविरह-
 केशमण्डितारिरा यष्टिसालंकृतहस्तो वक्रतरमध्योऽपि तेजम्बी
 यामसानामको वृद्धः प्रधानामात्यस्तस्य चरणकमले स्वहस्ताभ्या
 मग्राह. प्रतापसिंहश्च मातृभूमिवियोगाकुलमनाः किंचिदपि क्षण
 मात्रमचेष्टमानः प्रकृतिभाषण उत्पाय तं मौलममात्यमपश्यन्.
 अट्टच्छागमनकारणं. स तु वृद्धः कुशाममतिर्मुञ्जलितहस्त
 प्रतापसिंहमवदत्-स्वामिन्!-अहं हि साम्प्रतं स्वामिकार्यनियुक्त
 पुत्रद्वयः मुस्तेन बार्धक्योचितां वेदान्तवर्षां कुर्वन् भगवन्तमुपास
 मानः कालं यापयामि. तौ च मम पुत्रौ मदीयदुर्द्वेनाक्यस्त्व
 सुख्यमानस्य स्वामिनः कृते स्वर्गमगच्छताम्. संजातपुत्रदुःखै

राग्यः क्षणिकं सर्वं भावयंस्त्यक्त्वा सर्वं गृहादिकमेककी ...
 गीयायामरवलिपर्वतगुहायां तीव्रं तपश्चरामि. अतीते दिनेऽहं .
 नियमं तपश्चरित्वा प्रवाते स्थाने किमपि किमपि विचारयन् स्थित-
 सशोकयोः कयोश्चिद्वेनेचरयोर्पापणमश्रृण्वम्. तयोरन्यतरः श्लोका
 कुलोऽपरं वेनेचरमवदत्—अहं हि भवसता महाराजेन समं
 प्याम्येव. परन्तु महाराजोऽसहायोऽकृतकृत्य इमां मेवाढमेदिनी
 पारित्यज्य व्रजतीति दुःस्तास्पदम्. मयाऽप्यत्रावस्थाय किं कर्त-
 व्यम्. इत्यादिकं. अहं तु संजातजिज्ञासः क्रमेण सर्वं वृत्तं ताम्या-
 मवगम्य दुःस्तातुरो द्रव्याभावात् स्वदेशं त्यजन्तं स्वामिनं निश-
 म्य प्रभृतं द्रव्यं दातुमागतः. स्वामिन् ! त्वदीयं कुलं सेवामैरस्म-
 दीयैर्वंशजैः संपादितो महान् द्रव्यराशिरस्ति. तं स्वीकृत्य पुनरपि
 स्वमातृभूमिं मोचयतु स्वामीति.

महाराजः प्रतापसिंहश्च तमकस्मादागतं मौल्यमात्यं वक्ष्य
 विस्मितः स्वदैवमनुकूलमिवामन्यत. ततश्च तं वृद्धमाह—अमात्य-
 भ्रेष्ठ ! भवद्भिर्द्युत्कथितं तत्सर्वं सत्यं परन्तु भवत्कुलजैर्यथान्यायं
 राजसेवां विधाय संपादितो घनराशिर्भवतामेव, न तत्र राज्ञो मेऽ-
 धिकारः अहं च न ब्राह्मणो यदानरूपेण तं ग्रहिष्यामि तत् सन्नपि
 ते द्रव्यसंग्रहोऽसत्सम एव मम साहाय्य इति. तदिदं भाषणं
 निशम्य सानन्दः स वृद्ध आह—स्वामिन् ! पवित्रसूर्यवंशजातस्यो
 नितैव ते परद्रव्यानिस्पृहता. नाथ ! अस्मिन् कलियुगे राजानश्च
 प्रजापक्षा एव. एते यवनराजाः प्रजाद्रव्यकान्तासु लोलुपा दूषय-
 न्ति राजशब्दम्. अस्तु. यदिदमस्मत्पूर्वजैर्द्रव्यं संपादितं तदपि
 राजस्थानमेदिन्याः सकाशादेव. सा चास्माकं जननी यदि शत्रु-

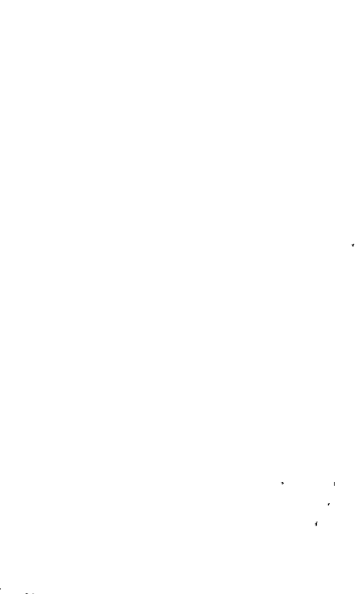
ना समाकान्ता तदा तन्मोचनाय तथैव दत्तं द्रव्यं न वितीर्यते तदा
हृत्यन्तादोषः स्यात्.

किंच—भुक्तशेषस्य द्रव्यस्य कस्मिन्नपि साधुकर्मणि विनिर्योग-
कर्तव्य इति सज्जनानां रीतिः. अहं तु पश्यामि मातृभूमेः स्वात-
न्ध्यासगाभान्यत् पुण्यं कर्म. मातृभूमेः स्वातन्त्र्ये सर्वा. प्रजा न्या-
येन वर्तियन्ते. स्वादृशा धर्मपरायणा रामानो या भूमिपरिपाल-
यन्ति तत्राधर्मस्थावकाश एव न. तद्राजन् व केवलं राजस्थान-
स्वातन्त्र्यरक्षणार्थं प्रयतमानं स्वा यदि मदीयेन द्रव्येण साहाय्यं
परेतदाऽहमपि स्वमिव प्रभूतं सृष्टुं लप्स्ये.

. अविद्य-ये सल्लु ब्राह्मणानां दानग्रहणाधिकारं मन्यन्ते शास्त्र-
व्यास्तत्रापि कारणं तेषां विद्याप्रसारादिभिर्लोकोपयोगित्वमेव. पुरा
हे ब्राह्मणाः सर्वत्र विद्या वषयन्तो जीवनाथमेव परिग्रहमकार्षुः. तद्य-
था विद्याप्रसारः श्रेयास्तथैव स्वमातृभूमिस्वातन्त्र्यरक्षणमपि. प्रत्यु-
त रक्षिते हि स्वातन्त्र्ये विद्याप्रसारोऽधिकं जायते.

वस्तुतस्तु—राजन्, सर्वे वषयं मातृभूमेः सेवका एव. यथा हि
गृहे न्यूनाधिकबुद्धिमन्तः स्वाधिकारतारतम्येन वृद्धा मातरं सेवन्ते
तथास्तथैव वषयमपि सेवामहे. सेव्यसेवकमावस्तु केवलं शासन
सौकार्यार्थं निर्मित एवेति तदर्थं. तदर्थं मदीयद्रव्यग्रहणे धृणां मा
कुरु इति.

महाराजः प्रतापसिंहः पितामहस्यैव वृद्धस्य मौलस्यामात्यस्य
सोपपत्तिकं वचनं निशम्य शान्तः. सर्वानपि स्वसहायान् कर्तव्य-
मपृच्छत्. तेऽपि वृद्धामात्यस्य विज्ञप्तिमेवान्वतरन्. ततश्च महा-

दूषितैः रीतिप्रणमन्वशस्थितमभवत् तस्मिन्दिने महाराजस्य दरये
 दयाहयोऽपि भावदिएः. स च प्रत्यक्त्वा इव वृत्तान्त इवानेकान्
 यवनभैक्षिणान् निहन्यमानं प्रेयस्यी भूमित्री विदधयानशोभितै
 राम्यक्रोधं शमयामास. यवनाक्रमणतया स्वमातृभूमिं कञ्चुप्यौ
 प्रभूतेनदीदरुधिरजलमंशैरभ्यषिञ्चत्. तस्मिन्नाक्रमणे वामप्येक
 यवनं स नामुञ्चत्.

अभिरादेव यावदिमां पार्ता निशम्य दिहीधरो महती स्वसेनां
 प्रेषयति तावन्महता श्रेयं कुमञ्जनेरदुर्गमाश्रम्य हरोव. अना-
 पासेनान्तःस्थैः क्षत्रियैराहृतं स महाराजो राश्री दुर्गं प्रविश्य
 अशुक्लानामानं दुर्गाधिपतिं तथा तदीयांश्च सेनिकानवधीत्. सर्वे
 च रामरथानवासिनः क्षत्रिया वामेण विजयमानं तं मेवाडाधिपम-
 षटोत्थ सानन्दं महतोत्साहेन तस्य सेनिका अभवन्. तेन वर्ष-
 माना सा मेवादनरेशचमूरापासं विना सर्वाण्यपि यवनैर्नितानि
 दुर्गाण्यात्मसादकरोत्.

वाचकाः । यो हि रानु महाराज. प्रतापसिंहो दुर्दैवव्याघ्रो
 विपच्छीमृतसर्वप्रयत्नो निराशो नाम भूत्वा देशान्तरे वस्तुपेच्छत्
 स एवामासं प्रयतमानः सर्वाण्यपि दुर्गाणि तथा समग्रां मेवाड-
 मेदिनीं पुनरपि लेभे. दिहीधरश्च यं प्रदेशं जेतुमगणितसेनया
 समं धिं प्रायतत स एव प्रदेशः केवलं कतिपयेव दिवसैः प्रता-
 पसिंहः पुनरप्यात्मसादकरोत्. एतेन देवं चेदनुकूलं तदाऽनायासे-
 नाविहंभेनार्थाः सिध्यन्तीति सिद्धं. परन्तु यो हि केवलं देववादी
 स कदापि यशास्वी न भवति. यतो देवमनुकूलं वा प्रतिकूलं वा
 बलं पुरुषप्रयत्नोऽप्यपेक्ष्यते. तं विना देवस्य स्वरूपमेव न ज्ञायते.
 यथा प्रदीपप्रकाशं विना घटोऽपि न ज्ञायते नापि तदीयं रूपं,

एष ईरिः बभूव एष तथापि अन्ये बहवः शत्रवोऽधुना समुत्प-
 न्नाः तान्विहाय प्रतापसिंहशासनेन न कोऽपि स्थाय . तत्प्रथमतोऽ-
 न्यान्महत, शत्रुन्विनाशयित्वा पश्चात्प्रतापसिंहमपि शास्यार्थं ति-
 स्थं विन्तयित्वा स मेषाददेशे पुनरपि सेनाप्रेषणे मन्दादशे बभूव.
 पेशादापि प्रतापसिंह कुमलनेरदुर्गमुपित्वा पुनरपि पूर्ववत्स-
 र्वाज्यं प्रशाशास. स्थाने स्थाने यवनसेनैर्विनाशितानि दुर्गाणि
 पुनरपि संवस्कार, निर्मेतान् देशान् पुनरपि सुप्रमान् कृषीवल-
 मयांयके.

अथ परामिताया. सेनाया साहाय्यार्थमन्यां सेना तथा सेना-
 पतिं न प्रेषयति यवनराम इत्यवलोक्य साध्यं. प्रतापसिंह क्रमेण
 कुमलनेरदुर्गादप्रे प्रसरन् मार्गेऽनतिकठिनमपि न प्रतिबन्धमलमत.
 केवलमुदयपुरस्य रक्षणार्थं मार्गे ये सैनिकनिवेशा यवनसेनापति-
 भिविचिता आसन्नेषु निवमन्नो यवनभेनिहा महारामप्रतापसिंह-
 मुदयपुरं विनेतुमागच्छन्तं निशम्य पलायिता अहरया अभवन्.
 महारामश्च स्वमार्गं निष्कण्टकमवगम्य कुमलनेरदुर्गासिर्गत. स्थाने
 स्थाने दीनाभि, प्रजाभि साधुनयनाभिः स्नानन्दं साकृन्ः क्रमे-
 णामत्योदयपुरं प्रविशेश. प्रशोभत च तदेवोदयपुरं पूर्ववत् सत्रि-
 यरामविन्हमण्डितं अनेकनागरिकजनसंकुलं संवरदनेकैरेनिकं नूत-
 नमिव संशातं.

महारामोदयपुरमधिबसानो यवनैराक्रान्तं सर्वमपि भू-
 देशं पुनरपि स्वसेनापतिं प्रेषयित्वा स्वाधीनमकरोत्. केवल
 शितोदुर्गमिव तदर्धानं नाभवत्. प्रतापसिंहश्च वैतुकं सिंहासने
 प्राप्य स्वस्थाचित्तः सर्वानपि स्वसामन्तान् पुनरप्याहूय सत्कार-
 यांचके. तेऽपि यनवासादागतं नूतनमिव संप्राप्तं महारामं मन्वाना

महताऽऽनन्देन महोत्सवं चक्रे . महाराजप्रतापसिंह
 वर्णनमयानि अनेकानि गीतानि नूतनान्येव विरचय
 सर्वत्रागायन् . अन्तःपुरवास्यपि ग्नपुत्रमणीगणो
 राजस्थानस्वातंत्र्यरक्षकस्य महाराजप्रतापसिंहस्य :
 निराकरणेनैव कृतज्ञो मधुरै कण्ठैर्महाराजस्य
 सकलराजस्थानवासिनो चन्दिमना कुशाग्रमनयो
 भाप्रसादमयानि महाराजपराक्रमाणा काल्यानि
 नगरेऽपि जगुः . दिल्लीधरामात्यप्रभृतयो यवनाअपि :
 श्रुत्वा साश्चर्या महाराजमभिनन्दुः .

१४ स्वर्गवासः

- १ चिन्तोद्भवः
- २ पुष्यवर्तनम्.
- ३ वितोदविजयाय श्रुपयप्रदः
- ४ स्वर्गगमनम्

(१)

यमुदयपुरवासिने महारामं मेवाढाधिपतिं
प्रतापसिंहं शात्वाऽपि दिङ्मिश्र इतरकार्य-
व्यग्रमना वा प्रतापसिंहं विनेयमन्वानो
वा न तत्र सेनां प्रैषयत्. महाराजश्च
यद्यपि लोकोदृष्ट्या कृतकृत्य इवासीत्तथापि

स मनसाऽत्यन्तमुद्विग्न एवाभवत्. अद्यापि स पूर्ववत्तुणमंय-
भासन एव मुञ्चान्, पर्णावल्यामेवाभुङ्क्त. न कदापि स्वकेशान्
संभस्कार. केवलं तपस्वीव वर्तमानः सदा प्रजापालनमकरोत्.
एकदा महति प्रत्युपेऽतिविरलचन्द्रविरणमासुरे, नश्यत्तपःपटल-
मनोहरे, ईषद्विक्रमकमलकोरकमुरभिगन्धन्याष्टते, प्रबुद्धपक्षिगण-
वावालवृक्षसमूहे अनुरक्तनायिकाया इवारुणसंध्यारागमनोहरे
प्राग्दिशो मुक्ते, चन्द्रविरहादिव क्रमेण नश्यति तात्तगणे,

महताऽऽनन्देन महोत्सवं चतुः, महाराजप्रतापसिंहस्य पारस्य-
 कर्मनमयानि भवेत्तानि गीतानि नूतनान्येव विष्णुस्य वेदिना-
 सर्वदागायन्, अन्तःपुरवास्यपि रत्नपुत्रमगीगगो महता प्रेम्णा
 रानस्मान्स्वार्तध्यासकृत्य महाराजप्रतापसिंहस्य यत्नवज्जल्लार-
 निराकरणेनेव कृतज्ञो मधुरैः कण्ठेर्महाराजयशस्त्रोत्सवायन्-
 सकलान्तर्यामिनासिनो वेदिनाः कुशासमनयो नूतनानि मनि-
 पाप्रसादमयानि महाराजपराश्रमाणां कान्यानि निर्माय दिह्री-
 नगरेऽपि भगुः, दिह्रीधरामाल्यप्रभृतयो यवनाअपि तानि कान्यानि
 भुत्वा साधर्या महाराजमभिनन्दुः.

१४ स्वर्गवासः

१ चिन्तोद्भवः

२ पुत्रवर्तनम्.

३ चित्तोदविजयाय श्रुतप्रदः

४ स्वर्गगमनम्

(१)

वमुदयपुरवासिने महाराजं मेवादाधिपतिं
प्रतापसिंहं ज्ञात्वाऽपि दिहीश्वर इतरकार्य-
व्यग्रमना वा प्रतापसिंहं विनेयमन्वानो
वा न तत्र सेनां प्रैषयत्. महाराजश्च
यद्यपि लोकदृष्ट्या कृतकृत्य इवासीत्तथापि

स मनसाऽस्यन्तमुद्दिग् एवाभयत्. अद्यापि स पूर्ववत्तुण्यं-
भासन एव सुध्याय, पणविल्यामेवाभुञ्ज. न कदापि स्वदेशान्
संचस्कार. वेगलं तपस्वीव वर्तमानः सदा प्रजापालनमकरोत्.
एकदा महति प्रत्युपेऽतिविरलचन्द्रकिरणभासुरे, नश्यत्तमःपटल-
मनोहरे, ईषद्विकचकमलकोरकसुरभिगन्धव्यापृते, प्रनुद्धपश्चिगण-
वाचालवृक्षसमूहे अनुरक्तनायिकाया इवास्म्यसंध्यारागमनोहरे
प्राग्दिशो मुखे, चन्द्रविरहादिव क्रमेण नश्यति तारागणे, उदय-

सागरतटागतारंगसंगशीतले मन्दमन्दवाहिनि प्रातःसमीरे, मगव-
 द्भक्तारब्धगीते श्रोत्रसुखदायिनि, पलायमाने चौरनारादिर्निचमानव
 गणे, निष्प्रभे दीपसमूहे, यथादियमं महातडागस्य परितः स्थले पर्य-
 टनार्थं गतः शान्तचित्तः स्मृतसकलपूर्ववृत्तो विचारशाली राजा
 मेवाढ्याधिपतिः प्रतापसिंहः सहकारतरुवरमण्डिते बकुलवीथिका-
 निर्गलितकुमुमत्वस्तरे कोमलपल्लवविरचितनूतनासंख्यासने निर्म-
 नुष्ये स्थले समुपविष्टः स्वयमेकाकी किमपि किमपि विचार-
 यामास. सोऽचिन्तयत्—यद्यपि मया खलु परमशक्तिं सितोदिया-
 वंशे समुत्पन्नेन दिङ्माधरः पराजितस्तथापि नेदं बहु अभि-
 मानास्पद. यत्खलु मम पैतृकं राज्यं तदेव परिपालयामि. तदर्थमेव
 च मयाऽसंख्याः क्षत्रिया निहताः. एषा समग्रा राजस्यान्भूमि-
 रेतावत एव राज्यस्य पालनार्थमनेकवीररक्तधाराभिः सिक्ता.
 अद्यापि च सरलमेवाङ्गमेदिनिमुकुटमि रमान्यं चितोदुर्गं यवनाधीन-
 मेव. घन्याश्च मम पूर्वजा ये यवनराजासिंहस्य तदीयमपि राज्य-
 माक्रामन्. यथा च निर्बुद्धो घनाश्वपुत्रः पैतृकं धनं वर्षेद्विभुम-
 समर्थः संचितरक्षणेनैवात्मानं कृतकृत्यं मन्यते तथैवाहमपि
 मन्ये. धिङ्मा ! यो हि बाप्पारावळो नूतनं राज्यं संपाद्य तत्तथा-
 ऽवर्धयत यथाऽधुनिकानि सर्वाण्यपि यवनराज्यानि तत्रैवान्त-
 रमवन्. सोऽहं नीवन्नेव सरलमान्यवरमदीयपूर्वनाधिपेकपूतं
 चितोदुर्गमपि यवनेभ्य आत्मसात्कर्तुं न पारयामि । यत्र च
 चितोदुर्गं यवनबलात्कारमात्त्या द्विसहस्रसंख्याका रजपूत-
 क्षत्रियलठनाः सुखेन प्रचण्डे ज्वालानटिले मगवति वैशानरे
 ऽशेरत, अगणिता लक्ष्मणसिंहप्रभृतयः पुण्यश्लोका मदीयाः
 पर्वमास्तथा मदीया देशान्धशास्तृणवत् प्राणान्विससर्जुः. अत्र

बाह्याउद्गीनयवनेन बलाद्याचिता त्रैलोक्यसुन्दरी रामस्यानलक्ष्मी-
 रिव मूर्तिमती पद्मिनी समं बहीभिः सात्रियांगनाभिः स्वर्गमग-
 पत् न तु जीवनेच्छया यवनदासी बभूव, यत्र च पद्मादेवी स्व-
 पुत्रं रिपुवद्गणपतिं विधाय रामपुत्रं मदीयं पितरमपालयत्तस्मि
 शैवालौकिकेतिहाससाक्षिणि रामस्यानप्रतापविजयस्तंभे चितो-
 रुदुर्गे यवनार्थिने सति मया किं कृतं ? एते हि बन्दिनो मदीयां कीर्तिं
 गापन्ति परन्तु चितोरुधियोगदुःखेन प्रव्यथित मे हृदय न ते जानन्ति.
 एते चैतावतैव कृतकृत्याः सुमनिमग्ना भविष्यन्ति. अयं च दिङ्घी-
 पतिरनेकान्तःशत्रुव्याकुलः संप्रति रामस्थाने मनोदातुमसमर्थ
 उदास्ते. यदा हि अयं सर्वान्तःशत्रुद्विहत्य स्वस्यो भविष्यति
 तदा पुनरपीमां रामस्थानमेदिनीं ज्ञेय्यत्येव. इयं हि सर्पसमा
 यवनजाति. कदापि द्वेषं न मुञ्चति. अहं च यावज्जीवामि ताव-
 त्स्वातंत्र्यं तथा पवित्रसिद्धोदियाकुलपाविष्यं दिङ्घीश्वराम न दा-
 स्यामि. अहं च यथा स्वातंत्र्येणार्जविन् तथा मम पश्चात्तना
 वर्दाया वंशजा वर्तिष्यन्ते न वा ! याश्चाप्यापि चितोरुदुर्गविजया-
 दिनामाशा अतृष्णाः सन्ति ताः परिपूरयिष्यन्ति न वा ! मदीया
 वंशजा ऐहिकविषयोपभोगमग्ना दिङ्घीश्वरं शरणीकृत्य तस्मिन्पया
 सुदाः कीटा इव जीवन्तस्तस्य रामसभां गत्वा तं वन्दमाना अन्यैः
 प्रनाननैः ' एते महाबाह्रप्रतापसिंहस्य वंशजा ' इति साभिप्रायं
 दर्शिता रुज्जाधोवदना मदीयां स्वातंत्र्यप्रियतां तथाऽनवरतहेश-
 सहरसंपादितां विमहां कीर्तिं हृषयिष्यन्ति * कः सत्पाशोऽस्य
 प्रतीवारे. केवल्लर्षीश्वरेच्छेवेति तुष्णीं भवितुं नाहमहं. यावच्छक्ति मा-
 नवेन स्वसाध्यसिद्धये प्रयतनीयं तावता यदि न सिद्धेस्तदाऽन्ते
 परमात्मेच्छेय शरणं. अद्यापि मदीयं व्रतं मया पालितमेव. अग्रे च

नाहं किमपि समीचीनं मदीयव्रतस्य पालयितारं पश्यामि इति, एवं मूयो मूयो विचारयतः क्षीणशक्तेः कायिकमानसिकक्लेशनर्त्तरितक्लेवरस्य महाराजप्रतापसिंहस्य शरीरेऽस्वास्थ्यमभवत्. स च निसर्गत एव परमदृढशरीर आयस इव कठिनः कदापि सम्पूर्णं जीवने रोगच्छायामपि न पस्पर्श. महाराजः प्रकृत्यैव धीरः शरीरास्वास्थ्यं जानन्नपि न बहिर्दर्शयामास. तथैव महतोत्साहेन स राज्यकार्याणि चक्रे. तदानीं च राज्यकार्यमपि अतिकठिनमासीत्. यवनानां भयंकरैराक्रमणैः कृस्त्नापि राजस्थानभूमिस्तस्करलुण्ठिता-परणाया युवत्या सादृश्यमभजत सर्वे प्रजाननाश्च यवनाक्रमण-सीताः पलाय्यान्यत्र स्थिताः. ताश्च महतादरेणाहूय निवासार्थं प्रतापसिंह आदिशत्. तेऽपि वंशपरंपरया प्रजानना सेवादमेदिनी-निवासिनः सर्वे प्रतापसिंहाज्ञा शिरसा स्वीकृत्य तत्रागत्यावसन् महाराजोऽपि तेभ्यः परं सुख ददौ.

(२)

एवं महाराजे स्वशरीरास्वास्थ्यमविभान्य राजस्थानस्वास्थ्यं वर्धयति सति पुनरपि तस्य चिन्ता प्रबलाऽभूत्. तत्र कारणमिदं.

यदा च महाराजः प्रतापसिंहो मेवाडमेदिनीसिंहासनमारूरोह तदैव स यावदहं चितोदुर्गं यवनेभ्यो न मोचयिष्यामि ताव-त्पर्णकुटीप्येव धत्स्यामि न राजप्रासादे, पर्णावल्यां भोक्ष्ये न पुनः सुवर्णपात्रे, तृणशय्यायां शेष्ये न पुनस्तूलमये मृदुले शयन, इति शपथं चक्रे. स च तं शपथं पूर्ववत् सम्प्राप्तेऽपि राज्येऽपालयत्. अबुनाऽपि स स्वकुटुम्बेन समं पूर्ववद्दयसागरतटा-गस्य तीरे निबद्धामु पर्णकुटीप्वेवावसत्. ताश्च कुटुम्बो यथा वनवा-

सेऽप्यासंस्तथैवाप्रापि. तदेतत्तस्य ज्येष्ठपुत्राय उमरावनासे नागेवत.
 स हि मेने यदाऽस्माकं राज्यमेव नामीत्तदा वनेचरवदस्माभिरपि
 पर्णकुटीषु चिरादुपितं, परन्तु सम्प्राप्तेऽपि मेवाडराज्ये पुनरपि
 दीनवन् पर्णकुटीषु निवास किमर्थ. चितोडदुर्गविजयस्तु भविष्यति.
 यदा हि पितामहा अत्रावर्तन्त तदाऽपि चितोडदुर्गं यवनैराक्रान्त
 मेवासीत् यथा हि पितामहा अत्र राजप्रासादेऽप्यवर्तन्त तथैव वय
 मपि वत्स्राम इति. महाराजः प्रतापसिंहस्तदीयं मनोरथं सम्यग-
 जानात् परन्तु समये समये तस्मै कर्तव्यमनोधयन्.

एकदा युवराजो मृगयार्थं गतो नानाविधान् क्रूरान् पशुलि-
 हत्य मध्याह्ने स्वावासं गन्तुं न्यवर्तन्. स च तीमैर्मध्याह्नसूर्यकि-
 रणैः संतप्तमस्तकः कथमपि स्वनिवासमाययौ. तत्र समागत्य स्व-
 कुटीं प्रविशतो बहिर्निर्गतवंशाघातेन तस्योष्णीषं मस्तकादघः-
 पपात. प्रपमत एव संतप्तः स युवराजस्तस्योष्णीषस्य पतनेन सं-
 जातोद्देगः वित्तुः सर्वापि गत्वा कुटीर्निष्काम्य नूतनान्प्रासादा-
 निरूपयितुं विज्ञापयामास.

महाराजः प्रतापसिंहस्तं क्रुद्धं युवराजं शनैः सान्त्वयध्रुवात्.
 वत्स ! नाहमेतावान् कृपणो यद्बललोभेन प्रासादान् न विरु-
 ष्यामि. शहं न जानामि यत्कुटीषु निवसता वो महान् क्लेशो
 भवतीति. परन्तु यदर्थमस्माभिः शपथं कृतस्तत्कार्यं चितोडा-
 क्रमणं न संवृत्तं. युवराज ! अद्यापि त्वमसि बालः नास्ति ते
 सांसारिकोऽनुभवः यथा हि सर्वे जना मन्यन्ते ' राज्यं नाम
 महासुरादायि ' तथा नास्ति. राज्यपालत्वं हि दुष्करं कर्म. राजा-
 पेशया प्रजा एवाधिक्येन सुखभाजो भवन्ति. केवलं यथेच्छ-
 विषयभोगेन वा जनानां प्रणतिस्वीकारेण वा न राजत्वं लभ्यते

वाचम ईश्वरप्रदत्ता बुद्धि विषयव्यालसया निहत्य पारतन्त्र्यनगवे,
 पति. एते च भानसिंहप्रभृतय. कश्चिदराजा न मतोपेण गत
 नाविषाय स्ववन्द्या अद्भुः किन्तु विषयगुणभोगमृष्णया. पु.टो हि
 दितीश्वरोऽस्माकं राज्यान्वयपहरिष्यतीति मन्थाना विषयगुणाङ्क.
 पणमनसः स्वकूलमकलंकयन्. तयो हि स्वकूलमर्षादा तथा स्व
 एतन्त्र्य तथा स्वपूर्वमानां कीर्ति वसितुमिच्छति तेन मर्षया
 विषयोपभोगलाभसा हेया. यो हि पारतन्त्र्यनगवे पतिकेऽपि दुषि
 तपूर्वमयदा. स्वतन्त्रंदाभिमान उरगुणमभूमिमाचति अहं तु
 मन्त्रं मे न जीवति. जीवति मेन पद्मपत्तु जीवति न तु मामपवप
 मानवानां हि निरर्गत स्वान्त्र्यं द्विय पदानो हि स्वव्यक्तय
 रसितुं मयतन्त्रे वि.मुत बुद्धिमन्तो नरा । तद्व्यमवि नभा
 तारण्येन ममं वर्षमानां विषयोपभोगलाभसा न्यूनीकर. एता
 बुद्धयो महा अपि विमोहविमयप्रतिज्ञापालने मम गुरतो भवन्ति
 धन्यान्त्रे विमोहप्रवृत्तयः प्र.रपरिवृत्तदशादिना. बात्परान्त्र
 समुपगीऽममपूर्वता. ये च स्वराज्यं सम्भक्त परिपालयन्तेः राज
 विमोहामलकत. सुवराज ! स्वममि मे पुत्र ततोष मम सुतं
 धवत् स्वराज्येव एवं शश्रिदिर्बं वर्तन्त स्वपूर्वमाया दनापभयं
 च यशोराशि बुद्धिमन्तात्मनि पशय.महृ.यानि निराभ्य विषय
 लोत्पमवि ममो विवाहय. राजभेगुरे जगति यशोलाभयं स्वमम
 धवत् स्वराज्येव एवं शश्रिदिर्बं वर्तन्त स्वपूर्वमाया दनापभयं

इयं चाहताऽपि सधु मद्रुवेता योग्यन् मराधराज्यनगर
 विमोहोत्पत्ता सुवराज. एतदन्त्र दान्तो धवत् स्वराज्यं बुद्धि
 विषयव्यालसया स्ववन्द्या त स्ववन्द्या स्व.

महाराज उपपत्तीह्य विःरवा एतदन्त्र एव तन्त्रो र.रु.

प्रस्य पित्तगुणिमानोस्य परं मित्रः स्वप्रतिज्ञापूर्तिमहात्वा म-
नान प्रतिदिनं कृष्णपशामन्द इव सीगतां प्राप.

(३)

महाराज प्रतापसिंहः प्रतिदिनं क्षीयमाणशरीराश्रिन्नाफ्रान्त्व-
मना भक्तिव्यगाकृतो बभूव. अनिपरिश्रमेण क्षीणमपि तदीयं
शरीरं पुनरपि क्षपयितुमिव ज्वरः प्रादुर्बभूव. स तु ज्वरो दिङ्मी-
श्वरपशवःसीव क्रमेण वर्षमानो महाराजं शक्तिहीनमकरोत्.
यो हि महाराजो रात्रिदिने युज्यमानोऽपि स्वेदलेशैरभिलः
काल्दइव यवनेभ्योऽवाभामत, स एव सम्प्राप्ति द्वित्रपदगमनेनापि
अशक्तमात्मानं विभाववामाम. राजवैद्यास्तु अहर्निशं सपरिश्रमं
प्रयतमाना अपि न तं ज्वरं शमयितुमशक्नुवन्. महाराजश्च
तृणमये आसने सुप्त. काष्ठपर्णमयमाण्डः सत्यमेव शरासनपतिने
मीप्समेवान्वकरोत्. सर्वेन म्बामिभक्ताः सेवकास्तथा सामन्ताः
परिवृत्य स्थिता महदुःखमाप्नुवन्.

अथ महाराजो मेवाडनरेशः प्रतापसिंहः स्वीयमिमं ज्वरं
चरममेवेति मन्यमानः स्वस्थचेताः स्वस्व प्रियं मित्रं साळुंवाधि-
तिं रहसि जगाद—मित्र ! अहं ह्यचिरादेव परलोकं गन्नाऽस्मि.
अयं हि ज्वरः साधारणो न किंतु प्राणान् हर्तुमागतः काल एव.
तत् मदीयान् वनवाससहायांस्तथा मेवाडमेदिनीसेवकान् साम-
न्तानन्यांश्च सर्वानपि मच्छुमचिन्तकानाव्हय. अहं तैः समं
किमपि संलप्य कृतकृत्यः सुखेन पुण्यं लोकं गमिष्यामीति.

“ स तु परमप्रियमित्रं महाराजस्य निर्वाणकालिकीमिमां वाणीं
निशम्य दुःखाकुलोऽपि कर्तव्यपालनाय दूतैः सर्वानपि तांस्तान्

पहरामेव शान्द्वयत्, श्रुत्वा च ते महाराजमतिरुग्ण शोकाकु-
 ल्य चावधाना महत्या त्वरयोदयपुरमाजम्मु.. तेषु केचन वनवास-
 सहाया वृद्धा वनेचरा अवि आसन् ते तु अतिहृदा क्षीणनयन-
 दस्त्रिपरं नरावशिष्टं विशालं रुग्ण केसरिणमिवाक्रोशन्त अन्वव
 स्थितेशपाशां, वलीवलयालं कृतदेहं ॥ मेषाढनेशमालोत्प गिञ्जा
 सहसा तन्पादयोर्निपत्य व्यलपन्, राजवैद्याम्बु तदाक्रोश राज्ञ.
 दृष्टिसोमकारिणं मत्वा तान् न्यवारयन् परन्तु अकृत्रिमस्नेह-
 पाशान्ने वनेचरा अवि नागरिकधेष्टास्तस्य पुण्यपुण्यस्य पादौ
 हातुं नाभिलपन्.

महाराजश्च तान् श्रुतो वीक्ष्य सवैर्यमवादीन्, वनवासभिप्राणि ।
 वनेचराः ! तस्मिन् शोकस्य क उपयोग.. या क्षत्रम्या सर्वेषामपि
 प्राणिनां भवति सैव समापि जायते, अवश्यभाविनि विषये शोक-
 स्य को वाऽवसर.. यो हि प्राणी मृत्युलोके समातस्तेन यदा
 कदाऽत्यवश्यं प्राणा उत्सृष्टव्या एव, यथाहि संस्कृते क्षेत्र उद्या-
 नि बीजानि अंकुरान् जनयन्ति तथैव मानवदेहो पितृभ्यां जायते,
 यथाहि मीषे सर्वे तृणाकुरा विनश्यन्ति तथैव समाप्त आद्रुपि
 मानवा अपि स्वदेहं त्यजन्ति, तत् समान एवास्मिन् जन्ममरण-
 रूपे सृष्टिनियमे कः खलु शोकम्यावसर.. अस्मिन् मृत्युलोके ये
 मादृशा कृपा जीवन्तो जननीमठरभारभृता, प्राणानुत्सृजन्ति अव-
 श्यमेव ते शोकार्हा.. ये च माप्यारावळसदृशा अलौकिकपुरुषार्थ-
 शालिनो वीरधेष्टाः सर्वाहोकारासन्, सर्वाश्च न्यायेनापालपन्,
 ते च वीरतिमपजीवनाः कदापि न शिषन्ते, घन्याश्च ते ये विप-
 त्स्वपि अत्यक्रेहास्तान् साहाय्यदन्ति, बान्धवाः ! अहं च
 शुष्मान्निहाय शरीरेण त्यक्तोऽपि अत्रैव मानसा वसतान्यत्र

यास्यन्ति इत्युक्त्या श्रान्तः पुनरपि स्वल्पं चागीर्यीतुं वीत्वा
 पुनरप्याह—युवराज ! त्वमस्मिञ्जुद्यपुरे सर्वा इमा कुटीर्विनास्त
 तत्र सुन्दरान् राजप्रासादान् विधाय मुनेन कालं यापयिष्यसि,
 एते सामन्ता अपि त्वामेवानुकुर्वन्तो मेवाडस्वातंत्र्यचिन्तां मनस्य-
 पि न वक्ष्यन्ति, धूर्तो दिह्लीश्वरः ममयाभिज्ञः सर्वान् वो विजित-
 प्रियान् अनवधानमयान् अवलोक्य बहोः कालात् संपादितं मेवा-
 डमेदिनीस्वातंत्र्यमपहरिष्यति, अपहृतेऽपि तस्मिन् अन्यथा यूय-
 मपि स्वविलासभोगार्थं स्वास्थ्यं कामयमाना मानसिंहवत् स्वकृ-
 न्यां वा भगिनीं वा दिह्लीश्वराय वितीर्य नत्सामन्ततां संपाद्य मया
 महताऽयासेन संपादितं पावित्र्यं दूषयिष्यथ ? युवराज ! त्वमसि
 मे पुत्रः, पुत्रस्य प्रधानं कर्म पित्राज्ञापरिपालनं, अहं हि अचिरादेव
 शरीरेण हीनोऽपि आत्मनाऽत्रैव स्थास्यामि, एतदर्थमेवार्थवर्षं
 श्राद्धकल्पना साधुभिः स्थापिता, वत्स ! त्वं हि मानसिंहव-
 दिह्लीश्वरस्य कृपा संपाद्य स्वस्वातंत्र्यं मा गमय, युवराज !
 स्वातंत्र्येण जीवने कष्टशतमपि पारतंत्र्यजीवनमुखशतमतिक्रामति-
 तात ! तस्मादचिरादेव दिवंगच्छतस्ते तातस्य चरणारविन्दं स्पृष्ट्वा
 तथा शपथं कुरु, सामन्तश्रेष्ठाः ! यूयमपि मे प्रजा एव, राज्ञश्च
 सुते वा प्रजानने वा न कोपि विशेषः, तद्युयमपि मेवाडमेदिनी-
 स्वातंत्र्यपालनाय युवराजवच्छपथं कुरुत, तत एव मे प्राणा आन-
 न गमिष्यन्तीति.

त च युवराजस्तथा सर्वे सामन्ता मेवाडमेदिनीस्वातंत्र्यरक्ष-
 णकृतनिश्चयाः सहस्रोत्पाय पावित्रं रामलक्ष्मीसनाथं तस्य
 प्रतापसिंहस्य चरणारविन्दं स्पृष्ट्वा—यावज्जीवं वयं
 रक्षिष्यामः यावत्कालमेतच्चितोऽदुर्गं वष-

नेभ्यो जित्वा स्वायत्तं न करिष्यामस्तावत्कालमिमाः कुटीर्न नाश-
यिष्यामः. येन कर्मणाऽस्माकं पवित्रः सिसौदियावंश कलंकित-
स्यात्तथा प्राणात्ययेऽपि कर्म न करिष्याम इति सावेश शपथं
मगूढः.

(४)

मेवाहमुर्यः प्रतापसिंहस्तां स्वपुत्रस्य तथा स्वमामन्ताना रभ्यां
वाणी निशम्य सानन्दः स्मितमधुरवदनः सर्वेषां प्रणामान् स्वीकृ-
कृत्य ' इदानीमहं धन्यः कृतकृत्यः मुखेन स्वर्गं गमिष्यामि '
इत्युवाच. ते सर्वे सामन्ताः समं युवराजेन तत्रैषोपविष्टाः.

अथ महाराजप्रतापसिंहस्य स्वर्गागमनं देवनाभ्यो निवेदयितु-
मिव प्रभाकरे प्रतीची दिशं गच्छति सति, सर्वस्मिन्नपि किरण-
माते प्रतापसिंहप्रतापसमूह इव सर्वत्र प्रसरति, कृत्स्नेष्वपि विह-
गमेषु दुःखादिव स्वगृहाणि गन्तुं चावत्सु सत्सु निर्मले वियति.
स महाराजः प्रतापसिंहः परितः स्थितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रभूता-
नि दानानि वितीर्य गृहीतव्याविधिप्रायश्चित्तः सानन्दं परितः
स्थितान् शोकविह्वलान् अधुमलत्रिसमुत्तान् सर्वान् सामन्तान्
तथा स्वपुत्रं युवराजं प्रसखेन मनसा वीक्ष्य क्षणात् प्राणानुत्सर्ग !

वाचकाः ! यो हि महाराजः प्राणान्तकरी यातनामनुभूय मेवा-
हमेदिनीमरस्तत् स एव क्षणात् सर्वमपि प्रियं वाऽप्रियं वा बन्धुमान-
मत्सैव त्यक्त्वा परलोकं गताम. स्वाभाविकी बन्धुस्थितिरियं.
एवमीदृशी ज्ञात्वा सज्जनाः सततमुदासते. यथा हि प्रतापसिंहः
सर्वमायुः स्वस्वातंभ्यपालनायायापयत्तथैव सज्जना अपि कुर्वन्ते
परन्तु आसक्तिं विहाय. धन्याश्च ते ब्रह्मर्षयो रामदासप्रभूतयः

44

11

सर्वान् संस्कारान्निधाय चन्दनकाष्ठमय्यां चिताया तं देह निवे-
रय सर्वं सामन्ताभ्यं प्रदक्षिणीचक्रुः तदानीं च शोकाकूलं साकृ-
न्नाभिपतिः स्वकर्तव्यपालनाय सर्वान् राजम्भानयामिनः क्षत्रिया
दुद्धिरय जगाद.

देशान्धवाः ! क्षत्रियध्रेष्ठा ! अयं हि मूर्तं प्रतापो, मूर्त
राजम्भानयशः, मूर्तो देशाभिमानः, जंगमो शरीरम . सचरिष्णु
वीर्यं महाराजो मेशादनरेशः प्रतापसिंहः सपति दुर्दैवतोऽकाल
पुत्रान् दानान्विहाय स्वर्गं प्रस्थितः, वयमेषाभभ्या अनेन हाना
महती दुःखसंततिं लभामहे. येन हि स्वीयं कृत्स्नमायुर्वचनेभ्यो
कलाज्येभ्यः स्वमातृभूमिरक्षणार्थं व्ययाकृतं. यथाकवरेण मम शत्रि-
दिनें मुख्यमानो मनमाप्यकल्पनीयां विषदममहतं. वनाह्वानान्तर
पर्यटन् अगणितान् श्रेष्ठानमहतं. रामराजेशोऽपि दानवन्तु पर्ण
शुटीप्यम्बपन्. सौम्ये दुष्यन्शोको मेशादनरेशोऽस्मान्दीनान्विहाय
परलोकं प्रस्थितः. क्षत्रियमान्धवाः ! इह जगति को वा नित्योवी
मंभूषाः ! कोऽपि न. सर्वेऽपि संजाता यावदायुः नानाविधानि
कर्माणि कृत्वा समाहायुषः परलोकं प्रजन्त्येव. परन्तु स्वबान्ध-
ववशात्तद्व्यपालनार्थं तथा स्ववंशपाविध्यरक्षणार्थं प्रथयमाना सफ-
लीभ्य दिवंःता जना विरला एव. आसीत् मे मनसि सुपरा दन्
महाराजः प्रतापसिंहश्चिते. इदुर्गं विजित्य पवित्रचरितं पूर्वजैर्भवा
हराजैः पवित्रीकृतं सिंहासनेऽपिषेवनीयं हति वन्तु दुर्दैवम म
ये मनोरथो न सफलः कृतं. अहाल एव महाराज प्रतापसिंह हर-
ता दुर्दैवेन कोचं वदनेव न दुःखिना विदुः राजम्भानयामिन
सर्वेऽपि क्षत्रियाः. अन्तु. सपति सर्वे वयं क्षत्रियाः क्षत्रियेव
चितोदुर्वैकाल्यमाकृत्वा तत्र तदीयपरायेव महाराजं मृतं देहः

१५ उपसंहारः

- १ वचनसत्पता.
- २ मतिज्ञापालनम्.
- ३ दृढयोगित्वम्.
- ४ अनुपमं धैर्यम्.
- ५ विषयोपभोगानादरः

(१)

वाचका ! यस्य चरितं लिखितुं वयमुपक्रान्तामस्मि-
न् महाराजप्रतापसिंहे दिवगते मति समाप्त-
वरूपमेव तर्दायं कृत्स्नं चरितं. तथापि अन्ते

विशिष्य प्रधानगुणानुवादो दर्शनीय इति ग्रंथकाररिति: तामनु-
सृत्याहमपि महाराजस्य प्रधानगुणान् अनुवदामि. युक्तं चेतन्-
महता चरित्राणि नाम मुर्ता आदर्शमनाः सदाचारविश्रपटा एव.
तेषां पठने के सदृणाः के वाऽसदृणा इति सम्यक् जानन्ति. तत्र
च बालकेभ्यो यदि निष्कृत्य सदृणा एव प्रदर्यन्ते तदाऽनायासेन
तेषां ज्ञानं स्यात्. अस्तु.

सज्जनाः ! सर्वेषु गुणेषु वचनसत्यता नाम गुणः श्रेष्ठः. वाचा
हि सर्वे व्यवहरन्ति. मानवानामन्नःकरणपरीक्षायां हि वागेव
प्रधानं कारणं. यो हि मानवोऽन्यथा करोति अन्यथा वदति

द्वाधिपतिमसिपिच्य्यास्य महाराजप्रतापसिंहस्यानृण्यं संपादयामः
सर्वदा च तदीयं वृतं पालयन्तः परलोके तं मुक्तिं विधातुं प्रय-
तामह इति.

अथ प्रदत्तश्चाग्निरचिरादेव तं महाराजदेहं पंचमृतसाचके.
ततश्च—सर्वेऽपि जनास्तदीयं गुणगणं ध्यायन्तः स्वस्वगृहाणि ययुः.
मानसिंहप्रभृतयः सर्वेऽपि क्षत्रियराजा महाराजस्य स्वर्गगमनं
निशम्य दुःखाकुला अभवन्. दिल्लीपतिः शत्रुरप्यकबरस्तदीयगुणग-
णेन समाकृष्टहृदयो दुःखायते स्म.

१५ उपसंहारः

- १ वचनसत्यता.
- २ प्रतिज्ञापालनम्.
- ३ हृदोद्योगित्वम्.
- ४ अनुपमं धैर्यम्.
- ५ विषयोपभोगानादयः

(१)

वाचका ! यस्य चरितं लिखितुं वयमुपशान्तास्तस्मि-
 न् महाराजप्रतापसिंहे दिवंगते मति समाप्त-
 कार्णमेव तदीयं कृतम् चरितं. तथापि अन्ते

विशिष्य प्रधानगुणानुवादो दर्शनीय इति प्रथकाररति तामनु-
 श्रुत्याहमपि महाराजस्य प्रधानगुणान् अनुवदामि. युक्तं चेतन्-
 महता चरित्राणि नाम मूर्ता आदर्शभूताः सदाचारनिश्रपटा एव.
 तेषां पठने के सद्गुणा. के वाऽमद्गुणा इति सम्यक् जानन्ति तत्र
 न बालकेभ्यो यदि निष्कृष्य मद्गुणा एव प्रदर्श्यन्ते तदाऽनायासेन
 तेषां ज्ञानं स्यात्. अस्तु.

सञ्जनाः ! सर्वेषु गुणेषु वचनसत्यता नाम गुणं श्रेष्ठं. वाचा
 हि सर्वे व्यवहरन्ति. मानवानामन्तःकरणपरीक्षाया हि वाचोव
 प्रधानं कारणं. यो हि मानवोऽन्यथा करोति अन्यथा वदति

दक्षिणहस्ते स्थासुमादिदेश, तथैवानन्यत्राप्यं राजपटहमानमपि
तेभ्यो ददौ.

(२)

कथा सायवचनताऽपि प्रजाविश्वासमंपादने आशुदिवरा
कौत्र प्रतिज्ञापालनमपि, यो हि यत्किमिदृश्यविचार्य प्रतिमानानि
प्रतिज्ञापालनाय न वेष्टते तस्मिन्नपि जना न विश्वसन्ति महा
राजः प्रजापतिहृद्य प्रतिज्ञापालनेऽद्वितीय आसीत् अत्रापि पूर्वो
वचनेभेदाहरणं.

यदाप्रभृति मारवाडाधीशममुषि राजभिरन्यन्ती उपमन्वभांशेय
चनेः समं शरीरमंबंधः कृतस्तदानीं स्वकृत्वाविध्यास्वजायं महा
राज - ये वेधन दिक्षीनगरवासिन सपिगवशमा मन्त्रि तेषां
तन्नुद्वैर्षा समं शरीरमंबन्ध तथाऽस्तन्वपहा नाह वसिष्ठ्याधी
नि प्रतिज्ञेत, तां प्रतिज्ञां विकलीकर्तुं समागतो मानांभेह बीरुदा
पपमानं विपदा स्वनिशामं ययौ महाराजस्य बहुरां तल्लिखिता
विपदमनुभवमपि न स्वप्रतिज्ञां जही इति पूर्वं निवेदिनमेव.
तथैव शरीरमंबन्धविषये महाराजोऽम्बलितप्रतिज्ञा एव बभूव
अत्रापि पूर्वोक्तमेव कथा कथयामि ।

यदा च महाराजः प्रजापतिहृद्य स्वपुत्रुवेन समं गिरिभयवत्तु
काम तदा तदीयवशाक्रमणीयानि सर्वेऽपि राजस्थानवासिभ्यो वन्दि
नोऽज्ञासन्, तदानीमेव तत्र दिक्षीनगरे विज्ञानेत्तोरेशस्य धारण
शूरः स्वाभिषाजी पृथ्वीराजोऽप्यवसन्, तस्य च भगिनी बहवा
वन्दिनी सुतोऽस्य, स्यमहाराजप्रजापतिहृद्यवि-ज-भेदाया बह्वा
दरा निष्ठमे दिक्षीतो निर्दयत्वात्तन्निर्वणयये वगतो महाराजस्य

सन्निधिं प्राप. स च तां प्रत्यभिज्ञाय स्वसंनिधौ स्फुरन्त्य-
अनिरादेव सा युवराने बद्धप्रेमभावाऽलक्ष्यत. युवराजोऽपि तन्म-
सकलगुणयोम्यामपि तां केवलदिर्ज्ञानगरवामेन क्षुपितां नग्यन्तका
स्तुपात्वेन प्रतापसिंहः.

वाचकाः । सज्जनास्तथा राजर्षय एव स्वप्रतिज्ञां पाठ्यन्ति
नान्य इत्यत्रास्ति कारणविशेषः—स वायं—यथा साधारणा मनाः
पशव इव कामाकुलास्तच्छान्त्यै यत्किञ्चिदपि प्रतिजानन्तः पश्चा-
त्तत्परिपालने च कामसुखालाभं पश्यन्तः शीघ्रमेव प्रतिज्ञां व्रन्ति.
सज्जना राजर्षयश्च न लोभाकुलाः किमपि प्रतिजानन्ति. किंतु
सम्यग्न्याप्यान्याप्ये विचार्य. ततश्च प्रतिज्ञां विहाय बहुलानं
पश्यन्तोऽपि निरिच्छा निस्पृहा न स्वप्रतिज्ञामुत्सृजन्ति यथाहि
साधारणा जनाः कामक्रोधलोभाकुला मनोव्यापाराधीना भवन्ति
न तथा सज्जना राजर्षयश्च किंतु लोकोपयोगार्थं चेष्टमानानां
तेषां मनः सहायमिति न ते मर्यादाभतिक्रामन्ति. एतादृशा जना
एव लोकोत्तराणि कार्याणि कुर्वन्ति. ये तु स्वयमेव कामहतास्ते
परेषां कल्याणं किं करिष्यन्ति.!

३

यथाचेमौ गुणौ लोकोत्तरकार्यकरणे परमावश्यकौ तथान्येऽपि
प्रधानं हि दृढोद्योगित्वं, कानिचित् कार्याणि विलंघेन

त्वरितं. तत्रापि—यथा कार्यगौरवं

कालेनाग्राः फलन्ति तावत्तैव कालेनोदुंबरा अपि न.

नरेण सदा दृढोद्योगिना भाव्यम्. यो हि उत्साहहीनः

स तस्योद्योगस्य फलं लभते,

इह मगनि दृशोयोगिनश्च अना अतीव विरलाः. सणमार्त्रं बद्धो-
 म्माराः परमन्यसमय इव सुदनयः सणादूर्ध्वं श्रीष्मसमय इव
 सन्मुखिःसोत्साहा एव महत्. विशेषतश्च भुपात्रेषु अयं गुणः
 परं विरलः. प्रायो दीर्घं सपश्चरित्वा भोगभोगार्थं रामवेशे समु-
 त्पन्नाः विमेति हृदमुद्योगं करिष्यन्ति ! अस्तु.

अहं हि गुणो महाराजे मेवाहमूर्ध्वं प्राधान्येनासीत्. कथम-
 न्वर्धं तादृशदिग्दीक्षरेण ह्यसर्वम्बो बने वसन्नपवासपीडितोऽपि
 सर्वदिर्नाम्बान्प्रार्थ्य परं प्रायतन. नैतावदेव किन्तु यदा स्वमातृ-
 भूर्ध्वं परतैः सर्वतः समाकण्ठन्तामात्मानं पासहायं स विभावयति-
 म्, तदा नं देशं विहायान्यं देशं गत्वा म्बकुलपाविध्यं तथा
 म्बस्वान्म्यं रक्षितुं सर्वथा प्रायतन.

महाभागाः वाचकाः ! किमेतन्न दृशोयोगित्वम्य निदर्शनम्.
 एवं च सुदुर्लभं कार्यमारमणाः परं न्यममनसः स्वल्पेनापि
 विमेषाभिपूनाम्बुणी तिष्ठामस्तदा सर्वस्मिन् राज्ये मष्ट सर्वेषु
 महादेशु दिक्देशेषु वा क्षुपसं प्रविष्टेषु वाऽऽरुध्म्योयोगम्यास्या-
 दो नि मंशयं दृशोयोगित्वम्य दर्शक इति वास्ति वाम्यापि विपतिः.
 अस्मिन् जगतीतरे प्रतिदिनं कति जीवा जायन्ते कति म्रियन्ते
 च ताव द्दोऽपि गणयति परन्तु महाशक्तप्रतापसिंहसदृशा ये नर-
 वंशजो जायन्ते तावैव सर्वं गणयन्ति. तेरायेव यदाया जगत्
 पवनं किदने, तेरायेव पराक्रमगुणा सर्वत्र क्षीयन्ते.

(४)

विपदाहकारः ! अतएव हि दे मनु महाशक्तप्रतापसिंहसदृश
 वीरिन वदा, तेऽन्वयाचारका अवि अकेषु इदानीं च सर्वेऽपि

मिष्टश्च गुणः केवलं तर्प्यासाधारण एव. सोऽयं चारतर्प्येति-
हासः प्रसिद्धोऽस्ति, तन्नानेन गुणेन तुल्यितुं नास्त्यपरं कस्यापि
उदाहरणं. सोऽयं गुणस्तदीयमनुपमं धैर्यं, एतावति महति सकल-
लोकमान्ये कुले समुत्पन्नो नरवीरः ईदृशं धैर्यमधारयदिति न
दृष्टवरं.

वाचकाः ! तद् धैर्यमपि द्विविधं. कायिकं मानसिकं चेति.
यद्यपि सर्वं धैर्यं मानसिकमेव तथापि युद्धे शस्त्रप्रहारकेशसहनं
कायिकं धैर्यं, विपात्तिकेशसहनं मानसिकमिति भेदेन मया द्वैविध्यं
विरूपितम्

